

Alikhan Bokeikhan University

**Жас ғалымдар, докторанттар, магистранттар және студенттердің
ғылыми еңбектерінің халықаралық жинағы**

**Международный сборник научных трудов молодых ученых,
докторантов, магистрантов и студентов**

**International collection of scientific papers of young scientists, doctoral
students, undergraduates and students**

**ALIKHAN BOKEIKHAN
UNIVERSITY**

Семей, 2024

УДК 001
ББК 72
Ж 33

Под общей редакцией Курманбаевой Ш.А.
Выпускающий редактор Егежанова Д.Р.

Жас ғалымдар, докторанттар, магистранттар және студенттердің ғылыми еңбектерінің халықаралық жинағы / Ш.А. Құрманбаева ғыл. ред. негізінде – Семей: Alikhan Bokeikhan University, 2024. - №23- 107 б.

Международный сборник научных трудов молодых ученых, докторантов, магистрантов и студентов / под науч. ред. Ш.А. Курманбаевой. – Семей: Alikhan Bokeikhan University, 2024 -№23–107 с.

International collection of scientific papers of young scientists, doctoral students, undergraduates and students / under scientific. Ed. Sh.A. Kurmanbayeva. - Semey: Alikhan Bokeikhan University, 2024. -№23–107 p.

ISBN 978-601-08-4680-7

Халықаралық жинақта Қазақстан Республикасы мен жақын шет елдердің жоғары оқу орындары мен колледждерінің жас ғалымдары, докторанттары, магистранттары және студенттерінің мақалалары ұсынылады. Жинақ инновациялық ғылымның өзекті мәселелері бойынша аса өзекті еңбектерді қамтыған. Жинақ ғылым қызметімен айналысқан кең көлемді оқырмандарға қызықты болады, әсіресе жас ғалымдарға, докторанттарға, магистранттарға және студенттерге қызықты.

В международном сборнике представлены научные статьи молодых ученых, докторантов, магистрантов и студентов высших учебных заведений и колледжей Республики Казахстан и стран ближнего зарубежья. Сборник содержит наиболее актуальные труды по актуальным вопросам инновационной науки. Сборник будет интересен широкому кругу читателей занимающихся научной деятельностью, особенно молодым ученым, докторантам, магистрантам и студентам.

The international collection contains scientific articles of young scientists, doctoral students, undergraduates and students of higher educational institutions and colleges of the Republic of Kazakhstan and the countries of the near abroad. The collection contains the most relevant works on topical issues of innovative science. The collection will be of interest to a wide range of readers engaged in scientific work, especially young scientists, doctoral students, undergraduates and students.

УДК 001
ББК 72

ISBN 978-601-08-4680-7

© Alikhan Bokeikhan University, 2024

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1	Апендина Г.Қ., Қуаныш У.Қ. Ақыл-ойы кем балаларға білім беру маңыздылығы.....	6
2	Жапарова Г.С. Педагогтердің психологиялық денсаулығының ерекшеліктері.....	9
3	Зекенғалиева Д.М. Влияние доминирующих черт личности руководителя на психологический климат в коллективе.....	12
4	Измуканова А.С. Аддикция және аддиктивті мінез-құлық.....	15
5	Нартбаева Х.С. Жалған бульбарлы дизартриясы бар балалардың ұсақ және артикуляциялық моторикасының ерекшеліктері мен сипаттамасы.....	19
6	Садыкова А.Ж. Применение метакогнитивных навыков на уроках биологии.....	23
7	Толыбек Қ.Ә. Аутизмнің ғылыми теориялық негіздері.....	26

ЗАҢ ҒЫЛЫМДАРЫ ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

1	Амиргалин Д.Н. Цифровые финансовые активы как объекты гражданского права.....	32
2	Аскарова Д.А. Международный опыт правового регулирования вопросов ответственности родителей за ненадлежащее воспитание детей.....	34
3	Даутова М.Б. Реформирование системы здравоохранения Республики Казахстан 1990 – 2000.....	37
4	Құрбанова А.Ғ. Коммерциялық құпияның еңбек-құқықтық аспектілері.....	41
5	Сейсенов Д.Е., Айдарова А.А. Бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған азаматтардың қайта әлеуметтендірудің маңызы.....	44

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1	Абдыханова Б.А., Садырбекова З. Е. FACILITATING EFFECTIVE SITUATIONAL SPEAKING TASKS: A STUDY ON THE TEACHER'S ROLE.....	49
2	Баянбат Ж., Абиқенова Г.Т. Көркем шығармалардағы тілдік бірліктердің ақпараттылығы.....	53
3	Ертаева Н.М., Абиқенова Г.Т. Грамматикалық мағына берудің тәсілдері мен жолдары.....	57
4	Кабышева А.Б. Культурологический и страноведческий аспект в обучении иностранному языку (сравнительное исследование речевого поведения на основе произведений казахской и английской литературы).....	62
5	Қандарбекова Б.Қ., Жукенова А.Ж. Функциональная грамматика как основа изучения универсальных категорий языка.....	65
6	Maratova A. M., Akkalieva A. “INVESTIGATING LANGUAGE ERRORS IN MIDDLE SCHOOL STUDENTS (GRADES 5-7)”.....	69

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

1	Жұматаев М. Инновацияның әсері өңірлік экономиканы дамытуға арналған технологиялар.....	73
2	Қусаинова А.Б. Разработка инновационной стратегии для предприятий хлебобулочного производства области Абай.....	76

3	Мансуров Д.Б., Орынбасарова А.А. Цифровые системы безналичных платежей.....	80
4	Нәбиев Ж.Ж. Инновациялардың ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға әсері....	84
5	Нуранова А.Т., Шойбакова Е.О. Имидж организации как фактор повышения эффективности её деятельности и конкурентоспособности.....	87

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРЫ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

1	Ергалиева Г.С. Разработка автоматизированной системы перевода с кириллицы на латиницу на платформе ANDROID.....	92
---	--	----

ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫ
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

1	Кендырканова А.А. Тарихи білім беру үдерісіндегі мультимедиалық технологияларды қолданудың ерекшелігі.....	95
2	Нуканова Д.О. Абай Құнанбаевтың тарихи көзқарастары.....	99
3	Тұрысбекова Е. Қ. Семей уезінің тарихы және оқыту әдістемесі.....	103

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК-371

Апендина Гульмира Қабдрахмановна,
Қуаныш Улан Қуанышұлы
Alikhan Bokeyhan University, Семей қаласы, «Педагогика және психология»
I курс докторанттары

АҚЫЛ-ОЙЫ КЕМ БАЛАЛАРҒА БІЛІМ БЕРУ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Бұл мақалада ерте және мектепке дейінгі жастағы балалардың психикалық дамуының қалыпты және патологиялық нұсқаларының заңдылықтары туралы айтылады. Қазіргі білім беру жүйесінде ақыл-ойы бұзылған балаларды түзету-дамыта оқыту мен тәрбиелеудің ұйымдастырушылық нысандары туралы ақпарат қамтылған.

Түйін сөздер: даму кемістігі бар балалар, орталық жүйке жүйесінің органикалық зақымдануы, арнайы білім беру, білім беру құралдарымен кешенді оңалту, зерде бұзылысы.

В данной статье речь пойдет о закономерностях нормального и патологического вариантов психического развития детей раннего и дошкольного возраста. В современной системе образования содержится информация об организационных формах коррекционно-развивающего обучения и воспитания детей с психическими расстройствами.

Ключевые слова: дети с нарушениями развития, органическое поражение центральной нервной системы, специальное образование, комплексная реабилитация средствами образования, нарушение интеллекта.

In this article will focus on the patterns of normal and pathological variants of mental development of children of early and preschool age. The modern education system contains information about the organizational forms of correctional and developmental education and upbringing of children with mental disorders.

Key words: children with development disorders, organic lesion of central nervous system, special education, comprehensive rehabilitation by means of education, cognitive development disorder.

Психикалық дамуды диагностикалауға клиникалық көзқараспен үш диагностикалық критерий анықталды: ақыл-ой кемістігі үшін (Г. Е. Сухареваның айтуы бойынша, 1955): клиникалық (мидың органикалық зақымдануының болуы; психологиялық (танымдық белсенділіктің тұрақты бұзылуы); педагогикалық (оқудың төмендігі және мектептегі тұрақты үлгерімсіздік). "Ақыл-ойдың артта қалуы" ұғымы арнайы психологияда мидың органикалық зақымдануының нәтижесінде пайда болған танымдық белсенділіктің тұрақты бұзылуын білдіреді. Маңызды белгі-ақыл-ойдың жоғары формаларының дамымауы іс-әрекеті, дерексіз ойлау, білім беру ұғымдары, жалпылаудың төмен деңгейі.

ҚР хаттамасы бойынша ақыл-ой кемістігі: F-70 жеңіл ақыл-ой кемістігі, F-71 орташа ақыл-ой кемістігі, F-72 ауыр ақыл-ой кемістігі, F-73 терең ақыл-ой кемістігі, F-78 басқа ақыл-ой кемістігі, F-79 анықталмаған ақыл-ой кемістігі болып бөлінеді[1].

Белгілі ғалым Л. С. Выготский еңбектерінде жоғары психикалық функциялар — есте сақтаудың, ойлаудың, мінез — құлықтың жоғары формалары биологиялық емес, әлеуметтік даму жетілуінің өнімі. Бірақ, ақыл-ой кемістігі бар балалардың жоғарғы психикалық функцияның дамуы, ядролық белгілерімен шектеулі. Барлық жаңаша затқа нашар сезімталдық, жеткіліксіз танымдық іс-әрекет, бағдарлық әлсіздік іс-әрекеті – ядролық белгі, мидың үлкен жарты шарларының шартты емес кемшілігімен байланысақандықтан.

Отбасында баланы дұрыс тәрбиелемеу, дені сау балаларға арналған тәрбие әдістері, олар өрескел, қайталама ауытқулардың көзі бола алады. Сондықтан қайталама сипаттамалық және жалған компенсаторлардың мектепке дейінгі жаста алдын алу қажет. Адамның іс әрекетін және адамның мінез құлқын игеру процесінде бала қажетті психикалық қасиеттер мен жеке қасиеттерге ие болады [2-3].

Бастапқы бұзылулар (биологиялық фактор) өмірдің алғашқы күндерінен бастап ақыл-есі кем баланың дамуына әсер етеді. Ақыл-ойы кем баланың объективті әрекеттері бар заттық іс-әрекеті өздігінен дұрыс қалыптаспайды, заттық әлемге деген қызығушылық өте төмен, қысқа мерзімді болып қалады. "Бұл не?" деген бағдар балаларда ұзақ уақыт болмайды. Мақсатты түзету әсерінсіз балалар өмірінің 3-4 жасында балалар іс-әрекетінің нақты түрлерінде, әлеуметтік мінез-құлықты да игермейді. Зерде бұзылған жас балаларда қабылдау, ойлау және сөйлеуді дамыту өте төмен деңгейде болады.

Осылайша, мектепке дейінгі жастағы ақыл-ойы кем бала, арнайы түзету жұмыстарынсыз, психологиялық дамуда маңызды екі этапты жіберіп алады, олар: заттық іс-әрекет және басқа адамдармен қарым-қатынас. Бұл бала ересектермен де, құрдастарымен де аз байланыста, ол сюжеттік ойынға немесе басқа адамдармен бірлескен іс-әрекетке кірмейді. Мұның бәрі балалардың әлеуметтік тәжірибесінің жинақталуына және жоғары психикалық функциялардың дамуына әсер етеді — қабылдау, ойлау, ерікті есте сақтау, сөйлеу, қиял, өзін-өзі тану, ерік.

Ақыл-ойы бұзылған балаларда сөйлеуді дамытудағы артта қалу нәресте жасынан басталады. Ақыл-ойы бұзылған балалардың көпшілігінде былдырлау болмайды немесе кеш пайда болады, ал алғашқы сөздер белсенді сөйлеуде-екі жастан кейін. Фразалық сөйлеу балаларды үш жастан кейін қолдана бастайды. Алғашқы сөздер мен фразалық сөйлеу арасындағы интервал қалыпты дамуы бар балаларға қарағанда ұзағырақ. Ақыл -ойы кем балаларда сөйлеу қабілеті басым бұзушылықтар семантикалық (мағыналық) ақау болып табылады, оған сөйлеу әрекетінің операциялары қалыптаспаған: мотивацияның әлсіздігі, сөйлеу қарым-қатынасына қажеттіліктің төмендеуі, ішкі сөйлеу әрекеттерін құру бағдарламаларды іске асыру, сондай-ақ сөйлеуді бақылау [5, 6]. Алайда, ақыл-ойы бұзылған баланың психикалық даму тенденциялары мен дәйектілігі қалыпты дамып келе жатқан балаға сай сияқты. Кейбір бұзушылықтар-заттық әрекеттерді игерудегі артта қалу, сөйлеуді дамытудағы ауытқу және танымдық мүмкіндіктердің төмендеуі — негізінен екінші сипатқа ие.

Уақтылы дұрыс тәрбиені ұйымдастыру және түзету-педагогикалық әсердің ерте басталуы, балалардағы дамудың көптеген ауытқуларын түзетуге және тіпті алдын-ала болжауға мүмкіндік береді.

Ақыл-ой дамуындағы ауытқулары бар балаға көмек көрсету неден басталады?

Егер психикалық ауытқуларға күдік болса, орталық жүйке жүйесі зақымданған баланың дамуы үшін, дәрігер ата-аналарды оның психикалық даму деңгейін тексеруге бағыттауы керек, оны педагог-дефектологтар жүзеге асырады және арнайы педагог-психологтар. Бұл түрі ата-аналар психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу орталықтарында, сондай-ақ психолого-медициналық-педагогикалық орталықтарда немесе психологиялық-медициналық-педагогикалық комиссияларда (ПМПК) кеңес ала алады [4]. Балада ауытқулар болған жағдайларда танымдық даму жолдарын анықтау қажет, баламен түзету-педагогикалық жұмыс және оның ата-анасына педагогикалық қолдау көрсету керек. Түзету-педагогикалық жұмыстың дұрыс жолдарын анықтау үшін мамандар дамудағы бастапқы бұзылулар мен қайталама ауытқулардың ауырлығының сипаты мен дәрежесін зерттейді. Ол үшін кешенді тәсілдер қолданылады, баланың даму ерекшеліктерін жан-жақты тексеру және бағалау тәсілі: есту, көру жағдайы, қозғалыс саласы, соматикалық жағдайы; танымдық іс-әрекеттің, мінез-құлықтың даму ерекшеліктері, эмоционалды күй жағдайы.

Психологиялық-педагогикалық дамудың ауытқу нұсқаларының диагностикасы: баланы бақылау, даму тарихын зерттеу, әңгімелесу, тестілеу, сауалнама, проективті әдістер, графикалық әдістер, диагностикалық тәжірибе.

Диагностикалық оқыту тәжірибесі-бұл баланың жаңа білімді игеруге, шешім қабылдау тәсілдерін дамытуға әлеуетті қабілеттерін анықтау арқылы интеллектуалды дамуды немесе ақыл-ой белсенділігінің жекелеген компоненттерін бағалаудың эксперименттік әдісі. Диагностикалық оқыту келесідей қолданылады, психикалық қызметтің маңызды сипаттамасын анықтау әдісі, атап айтқанда әлеуетті зерттеу оның танымдық саласының мүмкіндіктері және баланың ең жақын даму аймағын зерттеу қажеттілігі ретінде анықтау болып табылады [7].

Айта кету керек, психологиялық зерттеу — бастапқы бұзылуларды, қайталама әлеуметтік ауытқуларды анықтау мақсатында кешенді клиникалық және психологиялық педагогикалық тексерудің құрамдас бөлігі және олардың ауырлық дәрежесінің анықтамасы.[4-8]. Бұзушылық құрылымы мен дәрежесін нақтылау мақсатында оның айқындылығын психологиялық-педагогикалық бейіндегі мамандар зерттеудің аппараттық әдістерінің (мидың компьютерлік томографиясы, реоэнцефалография, электроэнцефалография, эхоэнцефалография, ядролық-магниттік-резонанстық томография); генетикалық әдістердің нәтижесімен танысуы керек зерттеулер (клиникалық-генеологиялық, молекулалық гендік, цитогенетикалық). Ақыл-ой кемістігі психикалық дамудың кешігуінен ажырату керек, онда ақыл-ой дамуының артта қалуы басқа сипатқа ие.

Зерде бұзылушылығы бар ерте және мектепке дейінгі жастағы балаларға қандай мекемелер көмектеседі?

Жүйелі психологиялық-медициналық-педагогикалық зерде бұзылған мектеп жасына дейінгі балаларға көмек, ата-аналарына консультативтік-әдістемелік қолдау көрсету, балаларды әлеуметтік бейімдеу және олардың оқу қызметіне алғышарттарын қалыптастыру Қазақстан Республикасы оқу-ағарту министрлігінің бұйрығы бойынша арнайы мекемелерде жүзеге асырылады.

Мүмкіндігі шектеулі балалардың Қазақстан Республикасының Білім туралы заңнамасында белгіленген тәртіппен білім алуға құқығы бар. Мемлекет мүмкіндігі шектеулі балаларды кәсіби даярлауға жәрдемдеседі.

Арнайы білім беру ұйымдары тірек-қимыл аппараты бұзылған балалардың, көру және (немесе) есту және (немесе) сөйлеу, интеллект, эмоционалды-ерікті сфера білім алуы үшін арнайы жағдайлар жасайды, ым-ишара тілі, Брайль әліпбиін, басқа балама қаріптерді, қарым-қатынас пен оқыту әдістерін қолданатын салалар қарастырылған. Денсаулық сақтау ведомствосының мекемелерінде стационар жағдайында кешенді, оның ішінде орталық жүйке жүйесінің органикалық зақымдануы бар сәбилерге түзету-педагогикалық көмек көрсетіледі, олардың ата-аналарына психологиялық-педагогикалық қолдау көрсетіледі. Ауруханадан кейін орталық жүйке жүйесі органикалық зақымданған балалар білім беру, денсаулық сақтау және әлеуметтік қорғау жүйесінің мекемесіне, (топтарына) баланың ата-анасының (немесе заңды өкілдерінің) өтініші бойынша психологиялық-медициналық-педагогикалық комиссияларға жібереді.

Зерде бұзылысы бар баламен түзету-педагогикалық жұмыс педагогикалық тексеруден басталады [8]. Педагогикалық зерттеулерде бірнеше процестер алдыңғы қатарға шығады: педагог-дефектолог үшін негізгі даму сызықтары қалыптасу деңгейлерін анықтау маңызды (әлеуметтік, физикалық, танымдық), сондай-ақ әр жасқа тән жетекші және типтік қызмет түрлерінің даму дәрежесі. Негізінде оның бастапқы нүктесі педагогикалық зерттеу түзету-педагогикалық әсер ету жүйесіндегі бастапқы кезең ретінде әрекет ететінін ескеру қажет. Зерде бұзылған балаларға арналған компенсаторлық түріндегі мектепке дейінгі білім беру мекемелері баланың жан-жақты дамуына жағдай жасауға, оның дербестігі мен жағымды жеке қасиеттерін қалыптастыруға, сондай-ақ отбасына психологиялық-педагогикалық көмек көрсетуге бағытталған кешенді, әлеуметтік маңызды міндеттерді шешеді. Бұл міндеттердің барлығын зерде бұзылған балаларға арналған компенсаторлық түрдегі мектепке дейінгі білім беру мекемесі мамандарының ұжымы шешеді (басшы, тәрбиешілер, дефектолог-мұғалім, логопед, педагог-психолог, музыка мұғалімі, дене шынықтыру нұсқаушысы).

Тәрбие саласындағы көпжылдық бақылаулар интеллектісі бұзылған ерте және мектеп жасына дейінгі балаларды оқыту, девиантты дамуды түзету мен компенсаторлық түрде даму процесінде, жақын даму аймағына сүйене отырып, сезімтал кезеңдерді барынша пайдалану арқылы жүзеге асырылуы мүмкін екенін көрсетеді; интеллектісі бұзылған бала қалыпты дамып келе жатқан құрдасына қарағанда уақтылы және мақсатты психологиялық педагогикалық әсерге мұқтаж.

Ата-аналарға уақтылы көрсетілген психологиялық-педагогикалық көмек баланың отбасындағы өмірін ұйымдастыруға, оның ересектермен және құрдастарымен байланысын кеңейтуге және орнатуға, болашақта оның әлеуметтенуіне оң әсер етуі мүмкін екенін ескеру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Клинические протоколы МЗ РК - 2017 (Казахстан)
2. Екжанова Е. А., Стребелева Е. А. Коррекционно-развивающее обучение и воспитание. Программа дошкольных образовательных учреждений компенсирующего вида для детей с нарушением интеллекта. 4-е изд. М.: Просвещение. 2011.
3. Выготский Л. С. Собр. сочинений: в 6 т. Проблемы развития психики. Гл. 1. Проблема развития высших психических функций. Под ред. А. М. Матюшкина. М.: Педагогика. 1983; 3: 6–41.
4. Лазуренко С. Б. Организация в учреждениях системы здравоохранения коррекционно-педагогической помощи детям в поражение ЦНС. Методическое письмо. Москва. 2008.
5. Мурадова О. И., Намазова-Баранова Л. С., Торшхоева Р.М., Каркашадзе Г.А., Ширяева О.А. Количественные нормативы когнитивной деятельности у здоровых российских школьников в возрасте 8–17 лет, обследованных с помощью тестовой компьютерной системы «Психомат». Педиатрическая фармакология. 2012; 2: 89–98.
6. Немкова С. А., Маслова О. И., Каркашадзе Г.А., Заваденко Н.Н., Курбатов Ю.Н. Когнитивные нарушения у детей с церебральным параличом (структура, диагностика, лечение). Педиатрическая фармакология. 2012; 3: 77–84.
7. Стребелева Е. А. Формирование мышления у детей с отклонениями в развитии. М.: Владос. 2007.
8. Стребелева Е. А. Коррекционно-развивающее обучение детей в процессе дидактических игр. М.: Владос. 2008

ӘОЖ 157.9

Жапарова Гульнур Сарсеновна

Ікурс докторанты, Alikhan Bokeikhan University, Семей қ.

ПЕДАГОГТЕРДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҒЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл мақалада педагогтердің психологиялық денсаулығы, олардың эмоциялық жағдайлары және психологиялық денсаулығына әсер ететін факторлары толық ашылған. Педагогтердің психологиялық денсаулығын сақтауға және нығайтуға арналған жұмыстадың мазмұны жан-жақты ашылған.

Түйін сөздер: *психологиялық денсаулық, стресс, эмоциялық жағдай, денсаулық сақтау.*

В данной статье подробно раскрыто психологическое здоровье педагогов, их эмоциональное состояние и факторы, влияющие на психологическое здоровье. Всесторонне раскрыто содержание работы, направленная на сохранение и укрепление психологического здоровья педагогов.

Ключевые слова: *психологическое здоровье, стресс, эмоциональное состояние, здравоохранение.*

This article fully explores the psychological health of teachers, their emotional state, and factors affecting their psychological health. The content of the work aimed at preserving and strengthening the psychological health of teachers is comprehensively disclosed.

Keywords: *psychological health, stress, emotional state, healthcare.*

Педагогтердің психологиялық денсаулығы - бұл олардың кәсіби қызметіне, психологиялық және әлеуметтік әл-ауқатына тікелей әсер ететін маңызды фактор. Мектепте немесе білім беру ұйымында жұмыс істейтін педагогтер оқушылармен, ата-аналармен және әріптестерімен үнемі қарым-қатынаста болып, әртүрлі жағдайлармен бетпе-бет келіп отырады. Осыған байланысты олардың психологиялық денсаулығының сақталуы, қызметке деген мотивациясы және жалпы өмір сапасы үшін аса маңызды.

Педагогтің психологиялық денсаулығына әсер ететін негізгі факторлар жұмысының ауыртпалығы, оқушылармен қарым-қатынас, жұмыс жағдайлары, сондай-ақ кәсіби жүктемелер мен стресстік жағдайлар болып табылады. Көптеген педагогтер өз қызметіне деген жауапкершілігін терең сезініп, үнемі кәсіби даму мен білім сапасына көңіл бөледі. Бұл педагогтердің эмоционалды және психологиялық жағдайына әсер етеді [1].

Оқушылармен тікелей қарым-қатынас жасағанда, педагогтер әртүрлі эмоциялық қиындықтарға тап болады. Олардың жеке психологиялық жағдайы мен мінез-құлқы, кейде отбасы жағдайы да оқушының нәтижесіне әсер етеді. Мұғалімдер оқушылардың оқудағы жетістіктеріне жауапты болып, олардың проблемалары мен қиындықтарына белсене араласады. Бұл фактор педагогтің эмоциялық күйіне және психологиялық тепе-теңдігіне үлкен әсер етуі мүмкін.

Педагогтерде стресс деңгейінің жоғары болуы — олардың психологиялық денсаулығына теріс әсер ететін негізгі факторлардың бірі. Стресс жұмыс барысында үнемі кездесетін қиындықтар мен қысымнан туындайды. Оған оқушылардың тәртібі, ата-аналармен қарым-қатынас, әріптестер арасындағы келіспеушіліктер және мемлекеттік жүйенің талаптары да әсер етуі мүмкін. Стресс өз кезегінде физикалық және психологиялық бұзылыстарға, депрессия әкелуі мүмкін. Сонымен қатар, стресс педагогтің жұмысын сапасыз орындауына және өзіне деген сенімсіздікке әкеп соғуы мүмкін. Мұғалімдердің өздеріне деген сенімділігін жоғалтуы, жалығуы немесе күйзелісі олардың оқушылармен байланысын әлсіретеді және жұмысына деген қызығушылықты төмендетеді. Бұл жағдай педагогтің психологиялық жағдайына кері әсер етіп, оның жалпы денсаулығына да қауіп төндіреді [2].

Педагогтер арасында burnout (кәсіби қажу) синдромы жиі кездеседі. Бұл жағдай педагогтің эмоциялық қажуы, жұмысқа деген қызығушылықтың жоғалуы және оның кәсіби қабілеттерінің төмендеуімен сипатталады. Мұғалімдер көп уақыт бойы бірдей жұмыс режимінде болған кезде, олардың эмоциялық және психологиялық қуаты сарқылып, жұмысқа деген мотивациясы төмендейді. Кәсіби burnout педагогтердің жұмысына теріс әсер етіп, оның психологиялық денсаулығына зиян келтіреді. Кәсіби burnout синдромы педагогтің жоғары жауапкершілігімен, жұмыстың ұзақтығымен және жеке өмір мен жұмыс арасындағы теңгерімнің болмауымен байланысты. Бұл синдром мұғалімдерде депрессия, көңіл-күйдің төмендеуі, шаршау және эмоциялық қашықтықты тудыруы мүмкін.

Педагогтердің психологиялық денсаулығын сақтау үшін бірнеше тәсілдер мен әдістерді қолдану қажет. Біріншіден, мектептерде және оқу орындарында мұғалімдер үшін психологиялық қолдау көрсету жүйесін енгізу маңызды. Мұғалімдерге стресс жағдайларын басқару, эмоциялық күйді реттеу және психологиялық көмек алу мүмкіндігін жасау керек. Бұл педагогтердің жұмысқа деген көзқарасын өзгертіп, олардың психологиялық жай-күйін жақсартуға септігін тигізеді.

Екіншіден, педагогтердің кәсіби даму бағдарламаларын ұйымдастыру арқылы оларды жаңа әдіс-тәсілдермен таныстырып, жұмыс сапасын арттыруға болады. Кәсіби дағдыларды жетілдіру олардың мотивациясын жоғарылатып, стресске төзімділіктерін арттырады.

Үшіншіден, жұмыс орнында қолайлы жағдайлар жасау қажет. Педагогтерге өз уақытын тиімді басқару, демалу және жұмыс пен жеке өмір арасындағы тепе-теңдікті сақтау үшін жағдай жасау маңызды. Мектептерде немесе оқу орындарында тынығу бөлмелері, жұмыс уақытын реттейтін ұйымдастыру шаралары және физикалық белсенділікке арналған іс-шаралар ұйымдастырылуы тиіс [3].

Педагогтердің психологиялық денсаулығын жақсарту үшін бірнеше жолдар ұсынылуы мүмкін. Бұл салада қолдау көрсету, жұмыстың тиімділігі мен сапасын арттыру үшін маңызды болып табылады. Педагогтер үнемі жоғары деңгейде стресске, жауапкершілікке, эмоциялық жүктемелерге ұшырап отырады, сондықтан олар үшін психологиялық денсаулықты сақтап, нығайту өте маңызды. Осыған байланысты бірнеше тәсілдерді ұсынуға болады:

1. Психологиялық қолдау және тренингтер

✓ Педагогтерге психологиялық кеңес беру арқылы, олардың эмоциялық жағдайын жақсартуға көмектесуге болады. Тренингтер мен семинарлар да маңызды.

✓ Мұғалімдер арасында өзара қолдау мен түсіністік орнату, түрлі психологиялық тренингтер мен топтық жұмыстар өткізу, мұғалімдердің психоэмоциялық жағдайын жақсартуға ықпал етеді.

2. Жұмыс орнында қолайлы жағдай тудыру

✓ Мұғалімдердің жұмыс уақытын тиімді ұйымдастыру, артық жұмыс жүктемесін азайту, демалыс уақытын дұрыс бөлу маңызды.

✓ Жұмыс орнында қолайлы психологиялық климатты қамтамасыз ету, мұғалімдердің әрқайсысына деген құрмет пен түсіністік көрсету.

3. Эмоциялық өзін-өзі реттеу

✓ Педагогтерге медитация, тыныс алу жаттығуларын және басқа да релаксациялық әдістерді үйрету олардың психологиялық жағдайын жақсартуға ықпал етеді.

✓ Стресс деңгейін бақылау үшін арнайы әдістер мен дағдыларды меңгерту маңызды. Мұндай әдістерге психологиялық тыныштықты сақтайтын жаттығулар кіреді.

4. Қолдау көрсету мен ынталандыру

✓ Мұғалімдерді мотивтендіру, олардың жұмысына жоғары баға беру, жетістіктерін атап өту олардың психоэмоционалды жай-күйін жақсартады.

✓ Мұғалімдердің әлеуметтік өмірін қолдау, оларды әртүрлі қоғамдық іс-шараларға тарту және әріптестік ынтымақтастықты нығайту маңызды.

5. Қарым-қатынас дағдыларын дамыту

✓ Мұғалімдерге өзара қарым-қатынас дағдыларын дамыту, сондай-ақ оқушылармен және ата-аналармен дұрыс байланыс орнатуды үйрету, педагогтердің стресстік жағдайларды жеңуге көмектеседі.

✓ Оқушылар мен ата-аналар тарапынан дұрыс және әділ кері байланыс алу да педагогтің өзін-өзі бағалауына және эмоционалды жағдайына әсер етеді.

6. Жеке даму және кәсіби өсу

✓ Мұғалімдердің үздіксіз білім алуына және кәсіби дағдыларын арттыруына жағдай жасау, оларды кәсіби тұрғыдан өсіру психологиялық денсаулыққа оң әсер етеді.

✓ Әр педагогке жеке дамуға арналған уақыт бөлу, қызығушылықтарын дамыту үшін мүмкіндік жасау оның өмірлік қуаты мен психологиялық саулығын қолдайды.

7. Денсаулық сақтау және спорт

✓ Педагогтердің физикалық жағдайын жақсарту үшін спорттық шараларды ұйымдастыру. Физикалық белсенділік психологиялық жағдайды да жақсартады.

✓ Педагогтердің дұрыс тамақтануы мен сапалы ұйқысы олардың психологиялық саулығына оң әсер етеді.

8. Қоғамдық және кәсіби желілерді қолдау

✓ Педагогтер арасында тәжірибе алмасу мен топтық жұмыс арқылы өзара көмектесу оларды кәсіби тұрғыдан жетілдіріп, эмоционалды күйін жеңілдетеді. Педагогтер өз тәжірибелерін бөлісіп, пікірлесуге арналған топтар мен форумдарға қосылса, бұл олардың психологиялық жай-күйіне оң әсер етеді.

Осылайша, педагогтердің психологиялық денсаулығын сақтау және жақсарту үшін жүйелі қолдау, кәсіби дамуға бағытталған шаралар, сондай-ақ денсаулық сақтау мен әлеуметтік қолдау жүйесін жақсарту қажет.

Педагогтердің психологиялық денсаулығы олардың кәсіби қызметінің нәтижелілігіне, оқушылардың білім сапасына және жалпы қоғамның әл-ауқатына тікелей әсер етеді. Бұл мәселенің өзектілігі білім беру саласында психологиялық қолдаудың және педагогтердің денсаулығын сақтау шараларының маңыздылығын арттырады. Мұғалімдердің жұмыс жағдайын жақсарту, психологиялық қолдау көрсету және олардың стреске төзімділігін арттыру — бұл ұзақ мерзімді нәтижелерге қол жеткізу үшін қажет шаралар болып табылады [4].

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Шувалов А.В. Психологическое здоровье человека//Вестник ПСТГУ: Педагогика. Психология,2009
2. Психология здоровья: учебник для вузов / Под ред. С.Никифорова. — СПб.: Питер, 2006
3. Никифоров Г.С. Психология здоровья. СПб.: Речь, 2002. – 520 б.
4. Шувалов А.В. Очерки психологии здоровья: мировоззренческий, научный и практический аспекты. — М.: Чистые пруды, 2009.

УДК 740.1

Зекенгалиева Дана Муратовна

докторант 1курса Alikhan Bokeikhan University, г.Семей

ВЛИЯНИЕ ДОМИНИРУЮЩИХ ЧЕРТ ЛИЧНОСТИ РУКОВОДИТЕЛЯ НА ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ КЛИМАТ В КОЛЛЕКТИВЕ

Бұл мақалада көшбасшы тұлғасының басым қасиеттерінің ұжымдағы психологиялық климатқа әсері сипатталған.

Түйінді сөздер: жеке қасиеттер, көшбасшы, психологиялық климат, көшбасшылық стильдер, басқару қызметі, тиімді көшбасшының психологиялық портреті.

В данной статье представлено описание влияния доминирующих черт личности руководителя на психологический климат в коллективе.

Ключевые слова: Личностные качества, руководитель, психологический климат, стили руководства, управленческая деятельность, психологический портрет эффективного руководителя.

This article describes the influence of the dominant personality traits of the leader on the psychological climate in the team.

Keywords: Personal qualities, leader, psychological climate, leadership styles, managerial activity, psychological portrait of an effective leader.

В нашей стране сейчас происходит развитие и формирование профессиональной управленческой культуры. В связи с этим наблюдается повышенный интерес к личности руководителя. Так как от его организаторских, интеллектуальных, коммуникативных, предпринимательских, и личных качеств зависит продуктивность, профессионализм сотрудников и микроклимат в организации. Совершенно закономерным является тот факт, что личность современного руководителя представляет интерес для психологов. изучение индивидуально-психологических качеств руководителя и стиля руководства на морально - психологический климат в коллективе. Руководитель – лицо, на которое официально возложены функции управления коллективом и организации его деятельности. Руководитель

несет юридическую ответственность за функционирование группы (коллектива) перед назначившей (избравшей, утвердившей) его инстанцией и располагает строго определенными возможностями санкционирования – наказания и поощрения, подчиненных в целях воздействия на их производственную (научную, творческую и др.) активность. В отличие от лидера руководитель обладает формально регламентированными правами и обязанностями, а также представляет группу (коллектив) в других организациях. Это лицо, осуществляющее установление, регулирование и выполнение организационно-правовых отношений в рабочем коллективе. Административная работа по управлению предприятием – это самостоятельный вид профессионально осуществляемой деятельности, направленной на достижение в рыночных условиях, намеченных целей путем рационального использования материальных и трудовых ресурсов с применением принципов, функций и методов экономического механизма менеджмента. Психологический климат коллективов фирм обуславливается стилем руководства и особенностями личности руководителя [1, с.256].

Психологический климат подвержен динамическим изменениям, и его можно прогнозировать и регулировать, исходя из социально-психологических характеристик кадрового состава коллектива и стиля управленческой деятельности руководителя. Качества руководителя – это обобщенные, наиболее устойчивые характеристики, которые оказывает решающее влияние на управленческую деятельность. Это весьма сложные в психологическом плане образования, зависящие от множества факторов: особенностей характера, структуры личности, ее направленности, опыта, способности, условий деятельности. В свою очередь, талант руководителя определяется многими психологическими качествами, которые являются профессионально важными. Многогранный характер управленческой деятельности накладывает своеобразный отпечаток и на личностные характеристики руководителя. На основе управленческой деятельности руководителя можно выделить следующие профессионально важные качества. Организаторские качества, характеризующиеся умением подбирать, расставлять кадры, планировать работу, обеспечивать четкий контроль. Организаторские качества – это следствия проявления ряда психологических свойств личности. Наиболее важными являются:

1. Психологическая избирательность – способность адекватно, без искажения отражать психологию организации.
2. Критичность и самокритичность – способность видеть недостатки в поступках и действиях других людей и своих поступках.
3. Психологический контакт – способность устанавливать меру воздействия, влияния на других людей.
4. Требовательность – способность предъявлять адекватные требования в зависимости от особенностей ситуации.
5. Склонность к организаторской деятельности, т.е. потребность в ее выполнении.
6. Способность заряжать своей энергией других людей, активизировать их.

Среди других организаторских качеств следует отметить такие как:

Целеустремленность – умение поставить четкую и ясную цель и стремиться к ее достижению;

Гибкость – способность реально оценивать обстоятельства, адаптироваться к ним, не меняя при этом принципиальных позиций;

Работоспособность – способность длительно выполнять работу с высокой эффективностью;

Настойчивость – волевое свойство личности, проявляющееся в упорном стремлении достичь сознательно поставленной цели;

Самостоятельность – способность осуществлять деятельность, опираясь на собственные возможности без чужой помощи;

Дисциплинированность – подчинение установленному порядку, умение налаживать и поддерживать дисциплину в коллективе;

Инициативность – умение действовать энергично, способность выдвигать идеи и намечать пути их воплощения [2, с.54].

Общей основой развития руководителя как специалиста и как компетентного управленца являются интеллектуальные качества. Интеллект может выступать или не выступать в качестве фактора успешности руководителя в зависимости от того, какие ресурсы руководителя – интеллектуальные или коммуникативные включены в его деятельность [3, с.23].

Психологический климат – это качественная сторона межличностных отношений, проявляющаяся в виде совокупности психологических условий, способствующих или препятствующих продуктивной совместной деятельности и всестороннему развитию личности в группе. Важным показателем состояния психологии организации является морально-психологический климат. Именно он выступает внешним проявлением различных групповых феноменов в виде поведенческих и речевых актов. Другими словами, морально-психологический климат – это результат совместной деятельности людей, их межличностного взаимодействия. Термин «климат» (от греческого слова «наклон») пришел в общественные науки из метеорологии, где им обозначается совокупность метеорологических условий, свойственных какой-либо местности. Это понятие, перенесенное в психологию, позволило осмыслить практическое значение целого ряда групповых эффектов как особых условий жизнедеятельности человека в группе [4, с.198].

Заключение. Руководитель в коллективе - это ключевая фигура. Сущность работы руководителя состоит в её эффективности. Чем бы ни занимался руководитель, от него требуется, прежде всего, правильное и качественное выполнение задач, которые зависят от его способностей. Но для того чтобы стать эффективным руководителем, необходимо освоить новые правила игры. Обстановка в бизнесе сегодня меняется, причём с поистине беспрецедентной скоростью. Изменилась и работа руководителя. Времена, когда он играл роль диктатора, и когда существовала чёткая граница между руководителем и подчинёнными, давно прошли. Командно - контрольный метод управления уже не вписывается в современную структуру бизнеса. Современная схема руководства построена на партнёрстве между руководителем и персоналом. Хорошо организованная работа, обеспечивающая ритмичную деятельность коллектива и каждого из его членов, без срывов и последующих авралов, способствует психической уравновешенности, положительно сказывается на настроении человека. Сознательно определяя тактику и стратегию управления морально-психологическим климатом коллектива, руководитель обязан, прежде всего, знать, чего ждут от него сотрудники, при каких условиях они довольны работой. Как известно, чувство удовлетворенности свидетельствует о позитивном климате, является одним из существенных его показателей. Конечно, это зависит и от особенностей самих людей. В данном случае имею в виду людей, которые заинтересованы в дружественной и продуктивной работе, в удовлетворении разумных материальных и духовных потребностей.

Список использованной литературы

1. Трифонов Е.В. Психофизиология человека (толковый словарь). Санкт-Петербург: Питер, 2014 – 356с.
2. Карпов А.В. Психологический анализ трудовой деятельности. – Ярославль, 2003 – 76с.
3. Зазыкин В.Г., Чернышев А.П. Менеджер: психологические секреты профессии, 2013
4. Китов А.И. Психология хозяйственного управления – М.: Профиздат, 2000 – 248с.

Измуканова Айгерім Сансизбаевна

Alikhan Bokeikhan University, 2 – курс магистранты, Семей қаласы,

Аюпова Гульбаршын Турагуловна, Абдуллина Гульнар Кабдышеитовна

Ғылыми жетекшілері: «Alikhan Bokeikhan University», аға оқытушылар, Семей қаласы

АДДИКЦИЯ ЖӘНЕ АДДИКТИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ

Мақалада қазіргі заманның өзекті мәселелерінің бірі – аддикция және аддиктивті мінез-құлық мәселесі қарастырылған. Тәуелділік пен тәуелді мінез-құлықтың қалыптасуы, түрлері мен ерекшеліктері сипатталған.

Түйін сөздер: аддикция, тұлға, жеткіншек, девиантты және акцентуативті мінез-құлық

В статье рассматривается одна из актуальных проблем современности – проблема и аддиктивного поведения. Описаны формирование, виды и особенности аддикции и аддиктивного поведения.

Ключевые слова: аддикция, личность, подросток, девиантное и акцентуативное поведение

The article examines one of the current problems of our time – the problem of addictive behavior. The formation, types and features of addiction and addictive behavior are described..

Keywords: addiction, personality, teenager, deviant and accentuative behavior.

Қазіргі заманның өзекті мәселелерінің бірі – аддикция (лат. *addictus* – «тәуелділік»). Аддиктивті мінез-құлық (тәуелділік) - белгілі бір заттарды қабылдау немесе белгілі бір заттарға, әрекеттерге (әрекет түрлеріне) үнемі назар аудару, адамның психикалық жағдайының өзгеруі, шындықтан қашуға ұмтылуы, қарқынды эмоциялардың дамуымен бірге көрінетін деструктивті мінез-құлық нысандарының бірі. Адам өзінің тәуелділігінің алдында ерік күші әлсіреп, тәуелділікке қарсы тұра алмайтын дәрменсіз болып қалады.

«Addiction» - «дәрі-дәрмекке тәуелділік» терминін Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының (ДДСҰ) сарапшылары 20 ғасырдың 60 -жылдарында есірткіге және алкогольге тәуелділікке сілтеме жасау үшін енгізген [1]. «Аддикция» – «бір нәрсеге толықтай тәуелді, соқыр құл болған, жойылып кеткен, біреуге толық бағынатын» адамға арналған заңды термин.

Бастапқыда «тәуелділік» термині физикалық тәуелділік әлі қалыптаспаған кезеңде психоактивті заттарды қолдануға негізделген мінез-құлықты сипаттау үшін ғана қолданылды. Кейіннен «тәуелділік» түсінігінің аясы кеңейіп, оған кез-келген қызметті жүзеге асыру процесінде психикалық жағдайдың өзгеруіне байланысты мінез-құлық нысандары (ойын ойнау, коллекция жинау, тұлғааралық қарым-қатынастың нақты формалары және т.б.) кіре бастады.

Тәуелділік пен тәуелді мінез-құлық салыстырмалы түрде жаңа ұғымдар және қазіргі уақытта оның анықтамасында психологтар арасында көптеген келіспеушіліктер бар. Мысалы, Е.П Ильин [2] тәуелді мінез-құлықты «жасөспірімдер мен жас жігіттердің жаман әдеттерінен» туындайтын мінез-құлық деп түсінеді. Лисецкий К.С.[3], Литягина Е.В.[3] «тәуелді мінез-құлық жансыз және жанды табиғаттың екеуіне де иелік етуге тартылумен сипатталатын, жансыз табиғат объектілеріне және адамдарға тәуелділік» ретінде сипаттайды. Ал Е.В. Змановская[4] аддиктивті мінез-құлықты индивидтің өзін-өзі реттеу немесе бейімделу мақсатында бір нәрсені немесе біреуді теріс пайдалануымен байланысты девиантты мінез-құлық нысандарының бірі деп түсінеді.

Қазақстанда аддикция және аддиктивті мінез-құлық мәселелері психология, медицина, және әлеуметтану салаларында зерттеліп келеді. Бұл бағытта зерттеулер жүргізген ғалымдар тәуелділіктің әртүрлі аспектілерін, жастар арасында таралуын, психологиялық және әлеуметтік факторларын талдап, нақты ұсыныстар ұсынуда. Атап айтқанда, Ш.Т. Саттарова («Тәуелділікке бейім тұлғалардың психологиялық ерекшеліктері» (2020), А.М. Бисенбаева («Қазақстан жастары арасындағы нашақорлықтың алдын алу шаралары» (2021), А.Т. Нұрғалиева («Жасөспірімдер арасындағы мінез-құлық тәуелділігі: алдын алу және коррекция» (2019), Д.Қ. Жұмағұлов («Психоактивті заттардың ми функциясына әсері: клиникалық зерттеу» (2020)., Г.Қ. Шаймерденова («Ойынқұмарлық аддикциясының алдын алу әдістері» (2022), Е.Қ. Есенғали («Цифрлық технологиялар және психологиялық денсаулық: Қазақстандық зерттеулер» (2023) және т.б.

Ц.П. Короленко [5], Н.В. Дмитриева [5], Б.Р. Мандель [6], Е.А. Николаева [7], В.Г. Каменская [7]; О. Ананьева [8], С.Ф. Смагин [9] және т.б. зерттеуші ғалымдар «адамдардың тәуелді мінез-құлық стратегиясын таңдауы проблемалық өмірлік жағдайларға бейімделудегі қиындықтарға байланысты: әлеуметтік-экономикалық қиын жағдайлар, көңіл күйдің төмендеуі, мазасыз ойлардың күйреуі, отбасы мен әрекеттеріндегі қақтығыстар, жақындарынан айырылу, өмірдің күрт өзгеруі және т.б. үйреншікті стереотиптерге айналуы» - деген пікірде. Сондай-ақ қазіргі заманауи қоғамдық өмірдің барлық салаларындағы қарқынды өзгерістердің де әсерлері зор.

Аддиктивті (тәуелді) тұлға проблемалардан аулақ, өмір сүрудің қолайлы және өзіне тиімді жолын іздейді.

В.А. Грошенкова [10], О.А. Шлепова [10], В.Л. Бозаджиев [11] тәуелділіктің барлық түрлерін екі топқа бөліп қарастырған:

Химиялық (нақты заттарға тәуелділік). Бұл топта тәуелді мінез-құлықтың келесі түрлері бөлінеді: алкогольге тәуелділік, алкоголизм, нашақорлық, токсикомания (улы заттарға тәуелділік), тағамға тәуелділік (шамадан тыс тамақтану, анорексия, булимия, орторексия).

Мінез-құлық (әрекетке тәуелділік). Мінез-құлыққа тәуелділік психологиялық немесе психофизиологиялық сипатқа ие және тыныштандыратын немесе қанағаттану сезімін беретін обсессивті әрекеттердің қайталануымен байланысты. Оларға мыналар жатады: - интернетке тәуелділік, компьютерлік тәуелділік, номофобия - ұялы телефонға тәуелділік, жұмыссыздық (жұмысқа тәуелділік), шопоголизм, патологиялық махаббат және жыныстық тәуелділік және т. б.

Тәуелді мінез-құлықтың қалыптасуына әсер ететін факторлар:

- елдегі саяси жағдайдың тұрақсыздығы;
- мемлекеттің халық өміріне әлсіз қатысуы;
- отбасында баланы тәрбиелеу стилінің дұрыс болмауы;
- ата-ананың қоғамға жат мінез-құлық, отбасындағы қолайсыз психологиялық жағдай;
- балалық шақтағы психикалық жаракаттың тәуелді мінез-құлық қалыптасуына ықпалы ретінде;
- адамның тәуелді мінез-құлықтың әртүрлі формаларына генетикалық бейімділігі;
- адам темпераментінің әлсіз (меланхоликтік) түрі;
- мидың минималды дисфункциясы және ақыл-ойдың тежелуі;
- хобби мен өмірдің мағынасының болмауы;
- фрустрация жағдайында ұзақ уақыт болу;
- тұлғалық эмоционалдық интеллектінің нашар дамуы;
- еріктің және жүйке жүйесінің әлсіз түрі;
- стресс, депрессия;
- сессия кезінде студенттердің оқудағы проблемалары, академиялық қарызы;
- ата-ананың ажырасуы, отбасының бұзылуы;
- жақын адамның қайтыс болуы;
- өмірде жағымды эмоциялардың болмауы;

- жеке өмірдегі проблемалар, жақын адамдармен және әріптестерімен өзара түсіністіктің болмауы.

Ю.А. Клейберг [12] пен Л.Б. Шнейдер [13] аддиктивті мінез-құлық – интенсивті эмоцияларды дамыту және қолдау мақсатында белгілі бір заттарды қабылдау немесе белгілі бір әрекет түрлеріне үнемі назар аудару арқылы адамның психикалық жағдайын жасанды түрде өзгерту арқылы шындықтан қашуға деген ұмтылысты қалыптастырумен болатын девианттық (девиантты) мінез-құлық түрлерінің бірі деген. Нақты өмірде психоактивті заттар, алкоголь, темекі шегу, тамақ, ойындар, діни сенімдер сияқты тәуелділік объектілері жиі кездеседі.

Тұлғаның тәуелді мінез-құлық түрлеріне бейім болуының негізгі мотиві - психикалық жай-күйі толымсыздығының үнемі өзгеруі, «монотонды», «апатикалық» жағдайы. Кәмелетке толмаған адам өзінің назарын аударатын, қуанта алатын немесе басқа айқын эмоционалды реакция сезінуге мүмкін беретін қызмет саласын таба алмауынан күнделікті және «монотонды» бірсарынды өмір қызықсыз болып көрінеді.

Тәуелді тұлға шындықтан қашуға ұмтылады, белсенділіктің барлық аспектілерімен үйлесімді әрекеттесудің орнына әрекеттің тар бағытталған саласына назар аударады. Н.Пезешкианның (неміс невропатологы, психиатр және психотерапевт) тұжырымдамасына сәйкес шындықтан «қашудың» төрт түрі бар [14]:

1. «Денеге қашу» - өзінің физикалық немесе психикалық жетілуіне бағытталған әрекеттерге қайта бағдарлануы. Сауықтыру әрекеттеріне, жыныстық қатынасқа, адамның сыртқы келбетіне, демалу сапасына және релаксация әдістеріне деген құштарлық гиперкомпенсаторлық сипатқа ие болады.

2. «Жұмысқа (оқуға) қашу» жеткіншектердің мектеп істеріне дисгармониялық бекінуімен сипатталатын басқа іс-әрекеттермен салыстырғанда шамадан тыс уақыт бөліп, «жұмысқұмар» болуы.

3. «Контактілерге немесе жалғыздыққа қашу» қажеттіліктерді қанағаттандырудың жолы «жалғыздық» қажетті тәсіліне айналады және барлық қарым-қатынастар саны минимумға дейін азаяды.

4. «Қиялға қашу» - псевдофилософиялық ізденістерге қызығушылық, діни фанатизм, иллюзиялар мен қиялдар әлеміндегі өмір.

Аддиктивті тұлға күнделікті өмірдегі қиындықтарға, басқалардың сынына шыдамайды және өмірге бейімделе алмайтындығын көрсетеді, кәмелетке толмаған шақтағы «жетіспеушілік кешенін «комплексі» қалыптастырады. Басқалардың төмендетуінен өзін-өзі жоғары бағалауға ауысып, гиперкомпенсаторлық реакцияға айналады. Психологиялық қорғаныс функциясын орындай отырып, басқалардан артықшылық сезімі пайда болады.

Аддиктивті мінез-құлық бар жеткіншектер қоғамдағы нормаларға бейімделеді және формальды түрде әлеуметтік рөлдерді пайдалануды үйренеді. Байланыстарды орнату кезінде манипуляциялық әдістерді қолданады және жеңіл эмоционалды байланысты бастан кешіреді. Басқаларды алдап, өз қателері мен сәтсіздіктері үшін оларды кінәлайды.

К. Леонгард[15] пен А.Е. Личко[16] жеткіншектік кезеңде мінез акцентуацияларын бастан кешіреді - мінез-құлық қасиеттерінің осалдығы, ерекшеліктері, өршеленуі (невротикалық бұзылулар, құқық бұзушылық мінез-құлық, алкогольизм және нашақорлық) белгілері туындайды деген пікірде.

Тәуелді мінез-құлықтың қалыптасуында қауіп факторларының тобын құрайтын жеткіншектік кезеңнің ерекшеліктері:

- эгоцентризмнің күшеюі;
- білім беру мекемелеріне қарсылық, қыңырлық, наразылық, күреске құштарлық;
- амбиваленттілік және парадоксалды сипат;
- белгісізге ұмтылу, тәуекелділік;
- тәуелсіздікке ұмтылу және отбасынан бөліну;
- моральдық сенімдердің жетілмеуі;

- жыныстық жетілу кезіндегі өзгерістер мен оқиғаларға ауыр реакция, пайда болған жыныстық қатынасты қабылдай алмау;
- сәйкестендіру дағдарысы;
- өзін және қоршаған әлемді қабылдауда тұлғасыздану және дереализация;
- «Мен-концепциясы» дұрыс қалыптаспауы;
- гипертрофияланған мінез-құлық реакциялары: эмансипация, хобби (байланыстардан, ойындардан, тамақтан бас тарту, еліктеу, артық компенсация);
- қиындықтарға төзімділіктің төмендігі;
- стресстік жағдайлардан шығуда пассивті стратегиялардың басым болуы.

Қорыта келе, аддиктивті мінез-құлық - тәуелділіктің дамуы және үздіксіз үрдіс.

Аддиктивтіліктің басталуы (көбінесе зиянсыз), жеке ағымы (тәуелділіктің жоғарылауымен) және нәтижесі бар. Тәуелді мінез-құлықтың ерекшелігі - циклдік сипаты, қалаған нысанды алу жағдайына дейін тарылады. Жеткіншектердің өзіне және мінез-құлқына деген сыни көзқарасы төмендейді, қорғаныс-агрессивті мінез-құлықтары мен әлеуметтік бейімсіздік белгілері күшейеді.

Әдебиеттер

1. Аддиктивное поведение //Военно-психологический словарь-справочник /Под общ. ред. Ю.П. Зинченко. – М.: И.Д. Куприянова / Общество психологов силовых структур, 2010. – с. 17 – 18. – 592 с.
2. Ильин Е.П. Работа и личность. Трудоголизм, перфекционизм, лень/ Е.П. Ильин. – СПб: Питер, 2011. – 512 с.
3. Лисецкий К.С. Литягина Е.В., Психология независимости/ К.С. Лисецкий, Е.В. Литягина. – Самара, 2003. – 144 с.
4. Змановская Е.В. Девиантология: Психология отклоняющегося поведения/ Е.В. Змановская. – М.: Издательский центр «Академия», 2008. – 288 с.
5. Короленко, Ц. П. Психосоциальная аддиктология : науч. изд. / Ц. П. Короленко, Н. В. Дмитриева. – Новосибирск : Олсиб, 2001. – 262 с.
6. Мандель, Б. Р. Психология зависимостей (аддиктология) : учеб. пособие / Б. Р. Мандель. – М. : Вуз. учебник : ИНФРА-М, 2012. – 320 с.
7. Николаева, Е. А. Аддиктология: теоретические и экспериментальные исследования формирования аддикции: учебник / Е. А. Николаева, В. Г. Каменская. – М.: Форум, 2011. – 208 с.
8. Ананьева О. Аддикция и психологические кризисы: личностные, возрастные, семейные/ О. Ананьева. – М.: LAP Lambert Academic Publishing, 2013. – 80 с.
9. Смагин С. Ф., Аддикция, аддиктивное поведение/ С.Ф. Смагин. – СПб.: МИПУ, 2000. – 250 с.
10. Грошенкова В.А. Влияние пищевой зависимости на психическое состояние человека /В.А. Грошенкова, О.А. Шлепова //Жизненные траектории личности в современном мире: социальный и индивидуальный контекст : сб. ст. I междунар. науч.-практ. конф. / сост. Т.Е. Коровкина. – Кострома, 2021. – С. 33 - 36.
11. Бозаджиев В.Л. Гаджет-аддикции, их виды и психологические характеристики //Вестник Челябинского государственного университета. Образование и здравоохранение. — 2021. — № 2—3 (14-15). — С. 9—21.
12. Клейберг Ю.А. Девиантология: Хрестоматия/ Ю.А. Клейберг. – СПб: Речь, 2007. – 144 с
13. Шнейдер Л. Б. Девиантное поведение детей и подростков/ Л.Б. Шнейдер. – М.: Академический проект, 2007. – 336 с.
14. Пезешкиан Н. Психотерапия повседневной жизни: тренинг разрешения конфликтов / Носсрат Пезешкиан. — С-Пб. : Речь, 2001. — 288 с. (рус.)
15. Леонгард К. Акцентуированные личности/ Леонгард К.; пер. с англ. Лещинская. – М.: Феникс, 2000. – 60 с.

16. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков/ Личко А.Е. – СПб: Речь, 2010. – 256 с.

GTAMP: 376.37

Нартбаева Хабибі Серікболқызы

Alikhan Bokeikhan University, «Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу»

мамандығының 2 – курс студенті, Семей қаласы

Абдуллина Гульнар Кабдышеитовна

Ғылыми жетекшісі - Alikhan Bokeikhan University, аға оқытушы

Семей қаласы

ЖАЛҒАН БУЛЬБАРЛЫ ДИЗАРТРИЯСЫ БАР БАЛАЛАРДЫҢ ҰСАҚ ЖӘНЕ АРТИКУЛЯЦИЯЛЫҚ МОТОРИКАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН СИПАТТАМАСЫ

Мақалада жалған бульбарлы дизартриясы бар балалардың ұсақ және артикуляциялық моторикасының ерекшеліктері мен сипаттамасы жайлы мәселе қарастырылған. Артикуляциялық аппарат мүшелерінің қозғалыстары мен қол қозғалысының үйлесімін қалыптастыруға арналған - биоэнергопластика және бұшықет кернеуін зерттеуге бағытталған – кинезиология әдістерін қолданудың маңызы мен ерекшеліктері сипатталған.

Түйін сөздер: мектепке дейінгі бала, дизартрия, артикуляция, моторика, биоэнергетика, кинезиология.

В статье рассматривается характеристика и особенности мелкой и артикуляционной моторики у детей с псевдобульбарной дизартрией. Описаны значение и особенности использования методов биоэнергопластики - для формирования координации движений артикуляционного аппарата движений рук, кинезиологии - для изучения мышечного напряжения

Ключевые слова: ребенок дошкольного возраста, дизартрия, артикуляция, моторика, биоэнергетика, кинезиология.

The article examines the characteristics and features of fine and articulatory motor skills in children with pseudobulbar dysarthria. The significance and features of using bioenergy plastic methods are described - for the formation of coordination of movements of the articulatory apparatus of hand movements, kinesiology - for the study of muscle tension

Keywords: preschool child, dysarthria, articulation, motor skills, bioenergetics, kinesiology.

Заманауи талаптарға сай логопедияда дизартрия этиопатогенезін тереңдетіп зерттеу, сөйлеу мен тіл және қимыл-қозғалыс бұзылыстары ерекшеліктерін анықтау, логопедиялық ықпал ететін жоғары технологияларды одан әрі дамыту мәселелері қарастырылуда. Қазіргі кезде дизартриямен ауыратын балалардың жалпы және потенциалды мүмкіндіктерін ескере отырып, бұзылған функциялары мен процестерін қалыпқа келтіру өзекті мәселе.

Ресейлік және шетелдік (Е.Ф. Архипова[1], Г.В. Гуровец[2], И.Б. С.И. Маевская [2], Л.В. Лопатина[3], Е.Ф. Соботович[4] А.Ф. Чернопольская[4] және т.б.) ғылымдар дизартрия жағдайларындағы вербальды және вербальды емес бұзылуларды кешенді зерттеу, дизартриямен ауыратын балалардағы бұзылуларды емдеу, түзету және қалыпқа келтірудің тиімді әдістерін жоспарлау және енгізу ерекшеліктерін анықтайтын пәнаралық зерттеулерді өзекті мәселе ретінде қарастырады.

Дизартрия логопедияның жеке бағыты болғанымен, қазіргі кезде көптеген бағыттағы әртүрлі ғылымдар (лингвистика, психология, нейропсихология, неврология, невропатология)

арасындағы жүйеаралық байланыстарды біріктіреді. Балалардағы дизартрия өзіндік көріністерімен және ерекшелігімен сипатталады, ұзақ, мақсатты зерттеуді талап етті. Логопедияның заманауи теориясы мен тәжірибесінде псевдобульбарлы дизартрия – ең жеңіл және балалық шақтағы дизартрия көрінісінің ең көп таралған түрі.

«Дизартрия» термині артикуляциялық мүшелердің: тіл, ерін, жақ, көмей қызметінің дұрыс жұмыс істемеуінен туындаған сөйлеу бұзылыстарын білдіреді. Е.Ф. Архипова дизартрияның жалған бульбарлы түрі артикуляция мүшелерін қозғалтатын бұлшықеттердің екі жақты орталық парезіне байланысты пайда болатынын зерттеген. Жалған бульбарлы дизартрия бассүйек жүйкелері ядроларының зақымдануынан туындаған сол бұлшықеттердің перифериялық парезімен байланысын ажырату қажет. Е.В. Дубинец[5] балаларда жалған бульбарлы дизартрия көбінесе церебральды сал ауруының белгілерінде кездесетіндігін анықтаған.

Е.Н. Винарская[6] мен О.В. Шарова[7] жалған дизартрия – сөйлеу функционалдық жүйесінің фонетикалық және просодикалық компоненттерінің бұзылыстарында көрінетін және мидың экспрессияланбаған микроорганикалық зақымдануы нәтижесінде пайда болатын сөйлеу патологиясы деген пікірде.

Дизартрияның жеңіл түрінде барлық белгілері жұмсақ түрде көрінеді. Дизартрияның жеңіл түріндегі жетекші бұзылыс - сөйлеудің фонетикалық аспектісінің тұрақты бұзылуы, оны түзету қиын және сөйлеудің басқа аспектілерінің қалыптасуына теріс әсер етеді. Сөйлеудің сөздік қоры мен грамматикалық құрылымының дамуындағы ауытқулар туынды болып шығады, т.б. қайталама ауытқулар сипатында болады. Дизартрияның жеңіл түрінде дыбыстың айтылу бұзылыстары органикалық бұзылыстарға негізделген. Г.В. Гуровец[2] пен С.И. Маевская[2] зерттеулері бойынша орталық жүйке жүйесінің органикалық зақымдануының белгілері парез, бұлшықет тонусының өзгеруі, бет және артикуляциялық бұлшықеттердегі гиперкинез және патологиялық рефлексдер түрінде көрінеді.

Логопедия саласындағы мамандар – Н.А. Свинина[8] мен Т.Н. Винтаева[9] жалған бульбарлы дизартрияны үш түрге бөледі: паретикалық, спастикалық және аралас. Дегенмен, бұл жіктеуді невропатологтар қолдамайды, өйткені бұзылулардың негізі спастикалық парез болып табылады, яғни ауру аралас түріндегі сипаттамалар жиі кезеседі. Артикуляциялық қозғалыстың бұзылу деңгейіне байланысты дизартрияның үш деңгейін ажыратады:

Жеңіл. Ешқандай дәрежі бұзулар жоқ, артикуляциялық қозғалыстар баяу және нақты дәл емес. Сөйлеу анық емес, бірақ басқаларға түсінікті. Дисфагия сирек тұншығумен көрінеді, мимика сақталады.

Орташа ауыр. Айту барысында өрескел кемістігі бар, бұл басқаларға түсініксіз етеді. Науқасты тек оның туыстары ғана түсіне алады. Сілекей ағуы, мимиканың бұзылуы, шайнау, жұтыну байқалады.

Ауыр. Тұтас немесе толық дерлік анартрия. Сөйлеуі жоқ. Беті маска тәріздес, ауызы ашық, төменгі жақ салбырап, сілекейі ағып тұрады, тілі ауыз қуысында қимылсыз жатыр. Жұтыну және шайнау бұзылыстары айқын

П.В. Гусева дизартрияның жеңіл түріндегі балалардың моторикасын зерттей отырып, моторлы функцияларының патологиясы әртүрлі дәрежеде болатынын анықтаған[10]: сөйлеу артикуляциясы органдарының координациясы мен қозғалғыштығының жеткіліксіздігінен қолдар мен аяқтардың статикалық және динамикалық координацияларының бұзылуына дейін.

Дизартрияны түзету мәселелерімен көптеген мамандар айналысты: О.В. Правдина[11], Е.М. Мастюкова[12], Н.В. Серебрякова[13], Е.Ф. Архипова[1]. Барлық авторлар жалпы моториканы, артикуляциялық моториканы, саусақтардың ұсақ моторикасын, сондай-ақ саусақ жаттығуларын, тыныс алу және дауыс жаттығуларын дамыту бойынша нақты, мақсатты жұмыстың қажеттілігін атап өтеді.

В.М. Акименко[14] сөйлеуге қатысатын ағза мен мүшелердің қозғалыстары ортақ механизмдерге ие, сондықтан қолдың ұсақ моторикасын дамыту сөйлеудің дамуына тікелей әсер ететіндігін талдаған. Дәл осы себепті балалардың сөйлеуін дамытуға арналған саусақ

жаттығулары балалардың іс-әрекетіне ерекше әсер етеді. Саусақ қимылдарын жаттықтыру сөйлеуді одан әрі дамытудың негізін дайындайды.

Семей қаласындағы «Психологиялық – педагогикалық коррекциялау кабинетінде» жүргізілген түзету-қалыпқа келтіру барысында жалған дизартриясы бар балалардың артикуляциялық аппарат мүшелерінің қозғалыстарының дәлсіздігі мен әлсіздігін, дыбыстарды айтуға қажетті ерін мен тілді белгілі бір қалыпта ұстай алмайтындығын және артикуляциялық моторика координациясының бұзылуы бар мектепке дейінгі балаларға қозғалыс ретін есте сақтау және бір қимыл тізбегінен екіншісіне ауысу қиынға соғатынын байқадық.

Биоэнергопластика – қол мен тіл арасындағы тығыз қарым-қатынас. А.В. Ястребованың[15] пікірі бойынша, қолдың және артикуляциялық аппараттың үйлесімді қимылдары - пластикалық, икемді және еркін болса, денеге биоэнергияның табиғи таралуын белсендіруге көмектеседі. Мүмкіндігі шектеулі балалардың интеллектуалдық белсенділігін арттыруға, қозғалыс координациясы мен ұсақ моторикасының үйлесімділігін дамытуға өте пайдалы әсер етеді.

Биоэнергопластиканы қолдану кинестетикалық сезімдері бұзылған балаларда дұрыс айтылмаған дыбыстарды түзетуді айтарлықтай жылдамдатады, өйткені жұмыс пальмасы тілден ми қыртысына баратын импульстарды айтарлықтай күшейтеді. Қолдың қозғалысы кез келген артикуляциялық жаттығуларға бейімделген. Баланың не істейтіні емес, оны қалай жасайтыны маңызды. Әр балаға артикуляциялық жаттығуларды орындау кезінде оның тілі мен алақанының бір уақытта және ырғақты жұмыс істеуі керектігі түсіндіріледі. Балалар бұл әдісті ойын ретінде қабылдайды.

Кинезиология – қозғалыс арқылы мидың дамуы, белгілі бір қозғалыс жаттығулары арқылы ақыл-ой қабілеттері мен физикалық денсаулықты дамыту туралы ғылым. Г.Я. Кудерина[16] кинезиологиялық жаттығулардың әсерінен организмде жағымды құрылымдық өзгерістер орын алады: жүктеме қарқынды болған сайын (қолайлы шектерде) өзгерістер де маңыздырақ болады деген пікірде.

Кинезиологиялық әдістер ақыл-ой қабілеттері мен тән денсаулығының дамуына әсер етіп қана қоймайды, олар ми қыртысының әртүрлі бөліктерін белсендіруге мүмкіндік береді. Бұл адамның қабілеттерін дамытуға және психиканың әртүрлі салаларындағы проблемаларды түзетуге ықпал етеді. Атап айтқанда, бұл әдісті қолдану баланың есте сақтауын, зейінін, сөйлеуін, кеңістіктік түсініктерін, ұсақ және жалпы моторикасын жақсартуға, шаршауды азайтуға, ерікті бақылау қабілетін арттыруға мүмкіндік береді.

Мектепке дейінгі жалған дизартриясы бар балалардың ұсақ және артикуляциялық моториканың бұзылуын логопедиялық әдіс-тәсілдер арқылы түзету – қалыптастыру үшін артикуляциялық аппарат мүшелерінің қозғалыстарымен қол қозғалысының үйлесімін қалыптастыруға арналған - *биоэнергопластика* және бұлшықет кернеуін зерттеуге бағытталған – *кинезиология* әдістерін қолдандық.

Биоэнергопластика артикуляциялық жаттығуды орындау кезінде қол тілдің, төменгі жақтың немесе еріннің қай жерде және қандай күйде орналасқанын көрсетеді. Біз мынандай биоэнергетикалық жаттығуларды - «*Сағат*» (алақанды қысып, төмен түсіріп, солға – оңға санау бойынша қозғалады); «*Бақа*» (саусақтарды бір-біріне мықтап басып, жаттығуды орындау кезінде саусақтар бүгіледі); «*Әткеншек*» (жабық саусақтармен алақанды жоғары-төмен жылжыту. Екі қолдың саусақтарын алыстау ұстап - өзіне қарай иілдіру); «*Пілдің баласы*» (алақан біріктірілген, бас бармақ орташа мәнге дейін басылады); «*Ашулы мысық*» (қолды көлденең қалыпта ұстау, саусақтар бір-біріне қатты қысылады, жаттығуды орындау кезінде саусақтар бүгіледі) пайдаландық.

Сондайақ, бұлшықет кернеуін зерттеуге бағытталған кинезиология әдісін де қолданып, нәтижелерін байқадық. Кинезиология бұлшықет күшіне негізделген диагностикаға негізделген қолмен емдеу бағыттарының бірі. Балалармен «*Сақина*» (Саусақтарды кезекпен жылжытып, сұқ саусақты, ортаңғы саусақты т.б. бас бармақпен сақинаға біріктіріңіз. Жаттығу алға және кері ретпен орындалады; алдымен әр қолмен бөлек, содан кейін екі

қолмен бірден); «Жұдырық-шет-алақан» кинезиологиялық дене жаттығулары (Үстел жазықтығындағы үш позиция бірін-бірі ауыстырады. Алақан жазықтықта, алақан жұдырық болып түйілген, алақан үстел жазықтығында, үстел жазықтығында түйілген алақан. Алдымен оң қолмен, сосын кейін сол қолмен, сосын екі қолмен бірге 8-10 рет орындалады); «*Иш – бас*», «*Бақа*» кинезиологиялық жаттығулары (Кезекпен бір қолды жұдырықпен түйеді, ал екіншісі алақанды үстелде ұстайды) және т.б. жүргізілді.

Ми қыртысының сөйлеу аймақтарына әсер ету мақсатында кинезиологиялық кешендерді және бионергопластика, саусақ ойындарын жиі қолдандық. Жұмысты жоспарлау кезінде жеке, топтық және фронтальды сабақтар, сондай-ақ балалардың дербес әрекеттерінің элементтерін пайдалану (мысалы, өзін-өзі массаж) қарастырылды.

Биоэнергетика және кинезиология әдістемелері таңертеңгілік жаттығуларда (1,5–2 минут), фронтальды сабақтарда (2–3 минут), жеке сабақтарда, сәлемдесу үйірмелерінде қолданылды және логопедиялық жұмыстың кезеңдері мен сабақ тақырыбына байланысты жағдайларда қолданылды.

Бірінші сабақта 2-3 артикуляциялық жаттығулар орындалды. В.В. Цвынтарныйдың [17] артикуляциялық жаттығулардың ұсақ моторика мен артикуляциялық моториканы қалыпқа келтіру мен түзетудегі маңызы жайлы еңбегін зерттеп, артикуляциялық жаттығуларды қол қимылдарымен бірге орындауға көңіл бөлдік. Балалардың әрбір қимылын дәл орындау қажеттілігіне ерекше назар аударылды. Бұл тек артикуляциялық жаттығуларға ғана емес, сонымен қатар сөйлеу тынысын, бет-әлпет әрекетін және т.б. дамытуға арналған жаттығуларға да қатысты болды. Егер бала қандай да бір себептермен жаттығуды орындай алмаса, онда ол айна алдында жеке жаттығу жүргіздік.

Қорыта келе, жалған дизартриясы бар балалардың ұсақ және артикуляциялық моторикасын түзету және қалыпқа келтіру барысында биоэнергопластика және кинезиология әдістерін қолдану арқылы балалардың қан айналымы артып, бет бұлшықеттері жақсарыр; сөйлеу аппаратының жеке бөліктерінің икемділігі қалыпқа келгенін; қажетті қозғалыстарды үйлестіре алуы мен ұсақ моторикасы қызметі жақсарғанын байқадық.

Әдебиеттер

1. Архипова Е.Ф. Стертая дизартрия у детей. - М.: АСТ: Астрель: ХРАНИТЕЛЬ, 2006.- 319.
2. Гуровец Г.В., Маевская С.И. Клинико-педагогическая характеристика детей, страдающих стертой дизартрией и ринофонией и методы коррекционного воздействия // Преодоление речевых нарушений у детей и взрослых.- М., 1981. - С.103-114.
3. Лопатина Л.В. Нарушения мимической мускулатуры и артикуляторной моторики у детей со стертой формой дизартрии // Речевые и невропсихические нарушения у детей и взрослых.- Л., 1987.- С.33-37
4. Соботович Е.Ф., Чернопольская А.Ф. Проявления стертых дизартрий и методы их диагностики // Дефектология. 1974. -№ 4. - С. 12-20.
5. Коррекционная педагогика при псевдобульбарной дизартрии с дошкольниками, страдающими церебральным параличем, в стационарных условиях / Дубинец Е.В. //Известия Челябинского научного центра УрОРАН. – 2000 - № 1.
6. Винарская Е.Н. Дизартрия. Москва: Издательство «Эксмодетство», 2012 – 54 с.
7. Психосенсомоторное развитие дошкольников с легкой степенью псевдобульбарной дизартрии / Шарова О.В. //Современные исследования социальных проблем. – 20127
8. Моделирование деятельности логопеда по коррекции речи дошкольников с псевдобульбарной дизартрией в условиях научно-практического реабилитационного центра: Автореферат диссертации / Свинина Н.А. М. – 2001.
9. Винтаева Т.Н. Коррекция мелкой моторики в связи с развитием сенсомоторного компонента речи у первоклассников с нарушениями интеллекта // Автореферат. Специальность ВАК РФ 13.00.03. Москва. – 2002.

10. Гусева П.В. Развитие мелкой и артикуляционной моторики у детей 5-6 лет со стертой дизартрией // Международный студенческий научный вестник. – 2020. – № 37
11. Правдина О.В. Об использовании зрительной символики при формировании навыков звукового анализа у детей с общим недоразвитием речи // Недоразвитие и утрата речи. Вопросы теории и практики. – М., 1985. с. 118 – 123.
12. Мاستюкова Е.М. Богомазов Г.М. Возрастная фонетика. – М., 2005.
13. Серебровская М.В. Возрастные особенности моторики детей и подростков // Физическое воспитание детей и подростков. - М., 1935. - С. 5-37.
14. Акименко В.М. Новые логопедические технологии: учебно-методическое пособие. – Ростов н/Д.: Феникс, 2009.
15. Ястребова А.В. Инструктивно – методическое письмо о работе учителя – логопеда при общеобразовательной школе. М.: Когито-Центр, 1996 – 47 с.
16. Кудерина Г.Я. Оздоровительные кинезиологические упражнения. – Иркутск, 2012.
17. Цвынтарный В.В. Играем пальчики и развиваем речь. – СПб. Издательство «Лань», 2022

УДК 372.857

Садыкова Айнура Жуматаевна

докторант 3 курса, Alikhan Bokeikhan University, г. Семей

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТАКОГНИТИВНЫХ НАВЫКОВ НА УРОКАХ БИОЛОГИИ

Мақалада биология сабақтарында метатанымдық дағдыларды қолдану қарастырылады, олардың білім сапасын арттырудағы маңыздылығына назар аударылады. Жұмыста жоспарлау, мониторинг және рефлексия сияқты метатанымдық дағдылардың негізгі компоненттері анықталады. Бұл тәсілдерді қолдану өзін-өзі ұйымдастыру, сыни ойлау, мотивация және оқытудың тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Метатанымдық әдістерді енгізу мысалдары келтірілген, олардың ішінде рефлексиялық сұрақтар мен графикалық модельдеу бар, олар білім беру тәжірибесінде тиімділігін дәлелдеді.

Кілт сөздер: *метатанымдық дағдылар, биология, жоспарлау, мониторинг, рефлексия, өзін-өзі ұйымдастыру, сыни ойлау.*

Научная статья рассматривает применение метакогнитивных навыков на уроках биологии, акцентируя внимание на их значении для повышения качества обучения. В работе определяются ключевые компоненты метакогнитивных навыков, таких как планирование, мониторинг и рефлексия. Применение этих подходов способствует развитию навыков самоорганизации, критического мышления, мотивации и эффективности обучения. Приводятся примеры внедрения метакогнитивных методов, включая рефлексивные вопросы и графическое моделирование, которые доказали свою результативность в образовательной практике.

Ключевые слова: *метакогнитивные навыки, биология, планирование, мониторинг, рефлексия, самоорганизация, критическое мышление.*

The article explores the application of metacognitive skills in biology lessons, emphasizing their importance in improving the quality of education. The study identifies key components of metacognitive skills such as planning, monitoring, and reflection. Implementing these approaches enhances self-organization, critical thinking, motivation, and learning effectiveness. Examples of metacognitive methods, including reflective questioning and graphic modeling, are presented, demonstrating their effectiveness in educational practice.

Keywords: *metacognitive skills, biology, planning, monitoring, reflection, self-organization, critical thinking.*

В связи с влиянием разных внешних факторов на обучение в культуре растёт понимание того, что преподавание – это нечто более сложное и изощрённое, чем просто передача знаний. Глубоко изучаются и рассматриваются методы преподавания, которые наиболее эффективны, что постепенно способствует созданию педагогических условий, в котором учителя самостоятельно принимают решение о том, какая образовательная методика им подходит. Метапознание – это способность размышлять о своем мышлении, которая может включать осознание своих знаний (метакогнитивные знания) и регулирование этих знаний (метакогнитивные навыки) [1,с.483]. Причина сосредоточения внимания на метапознании как специфическом направлении педагогической практики проста: многочисленные исследования убедительно доказывают, что, когда учащиеся эффективно обучаются метакогнитивным навыкам, они, как правило, добиваются большего прогресса, причём не только в обучении, но повышает мотивацию и дисциплинирует учащегося на самообучение и обучение на протяжении всей жизни [2,с.21]. То есть ученик с развитым метапознанием может регулировать свое понимание и знания. [3,с.527]. Примером такого регулирования может быть, если ученик проверил свои ответы и смог выявить любые ошибки, которые он допустил после окончания суммативного оценивания за раздел, суммативного оценивания за четверть и суммативное оценивание за уровень образования. Напротив, обучаемый с слабым метапознанием было бы трудно распознать то, чего он не знает, и понять, почему он получил низкую оценку [4,с.277].

Кроме того, как общемировую, так и казахстанскую образовательную среду как одну из ориентаций современного образования выделяет способность к самоорганизации и самоопределению. Одними из первостепенных авторов, введшим это понятие метапознания в научный оборот, является J.H. Flavell [5,с.34], A. Kluwe и A.L. [5,с.201], Brown [7,с.77]. В том числе рассматривались применение метакогнитивных навыков в естественных науках как биология, химия, информатика и физика, способствующие саморегулируемому обучению. В указанном источнике они включают подробный опрос, обобщение, выделение (или подчеркивание), мнемонику ключевых слов, использование образов для изучения текста, перечитывание, практическое тестирование, распределенную и чередующуюся практики [8,с.639]. Развитие метапознания через рефлексию и саморефлексию рассматривали С. Mair [9], Zimmerman, B.J, Moylan, A.R. [10,с.299]. Метакогнитивные навыки включают планирование, мониторинг, оценку и пересмотр собственных стратегий обучения и результатов представлены, то есть рефлексию Teng & Yue [11,с.237]. На уроках биологии они могут быть внедрены через специальные методики, такие как использование дневников обучения, рефлексивные вопросы и графическое моделирование. Как указано в таблице 1.

Таблица 1 - Ключевые компоненты метакогнитивных навыков на уроках биологии

Компонент	Описание	Примеры применения на уроках биологии
Планирование	Определение целей и стратегий для изучения нового материала.	- Ученики определяют, что они уже знают о процессе фотосинтеза. - Ставят цели: «Понять этапы фотосинтеза». - Разрабатывают план, как изучать тему: чтение текста, выполнение лабораторной работы.
Мониторинг	Отслеживание собственного понимания и процесса	- В процессе изучения учитель задает вопросы: «Понимаю ли я, как углекислый

	обучения.	газ превращается в глюкозу?» - Ученики проверяют свои знания с помощью схем или кратких тестов.
Рефлексия	Анализ того, что удалось усвоить, какие стратегии оказались эффективными, и что можно улучшить.	- После урока ученики обсуждают, что нового узнали. - Заполняют таблицу: «Что я понял? Какие вопросы остались?» - Пишут выводы о том, какие методы лучше способствовали их обучению.

Таким образом, методика применения метакогнитивных навыков рассматривается в три этапа:

Этап 1: Планирование

Перед изучением новой темы учитель предлагает ученикам:

1. Определить цели. Например: «Что я хочу узнать о генетике?»
2. Выявить пробелы в знаниях. Ученики записывают, что они уже знают, и что вызывает трудности.

3. Составить план работы. Это может быть перечень вопросов или этапов изучения темы.

Этап 2: Мониторинг

На каждом этапе урока важно отслеживать понимание материала:

- Самопроверка. Ученики отвечают на вопросы: «Понимаю ли я, как работает этот процесс?», «Могу ли я объяснить это другому?»
- Обратная связь от учителя. Например, учитель может предложить тестовые вопросы или дискуссии.

Этап 3: Рефлексия

После изучения темы ученики проводят самооценку и рефлексию:

1. Что я узнал? Например: «Я понял, как наследуются признаки».
2. Какие методы мне помогли? Это могут быть лекции, лабораторные работы, визуальные схемы.
3. Что я могу улучшить?

Для более подробного практического применения ключевых компонентов метакогнитивных навыков на уроках биологии рассматривается тема «Фотосинтез»:

1. Ученики определяют, что они знают о процессе (например, растения производят кислород) и составляют список вопросов (например, «Какие этапы фотосинтеза?»).
2. В процессе урока учитель предлагает рабочую таблицу для записи ключевых понятий и самопроверки.

3. После урока ученики обсуждают, что они усвоили, и как это может быть связано с реальной жизнью, например, с вопросами экологии.

В исследовании внедрения метакогнитивных навыков на уроках биологии показали следующие результаты:

- Повышение качества усвоения материала. Учащиеся лучше понимают сложные концепции, такие как цикл Кребса или генетические мутации, так как осознанно подходят к обучению.
- Развитие навыков самоорганизации. Ученики учатся планировать свою учебную деятельность, что помогает им готовиться к контрольным работам и олимпиадам.
- Улучшение навыков критического мышления. Они начинают анализировать биологические процессы, делать выводы и задавать вопросы, направленные на углубление знаний.
- Рост мотивации. Учащиеся, осознавая собственный прогресс, испытывают больше удовольствия от обучения.

Следовательно, применение метакогнитивных навыков на уроках биологии позволяет сделать процесс обучения более осмысленным и эффективным. Учитель, который внедряет эти подходы, помогает ученикам осознать собственные сильные и слабые стороны, научиться планировать свои действия и добиваться лучших результатов. В результате учащиеся не только осваивают биологические знания, но и формируют универсальные навыки, которые пригодятся им в любой сфере жизни.

Список использованной литературы

1. Perry J., Lundie D., Golder G. Metacognition in schools: what does the literature suggest about the effectiveness of teaching metacognition in schools? //Educational Review. – 2019. – Vol. 71. – Issue 4. – Pp. 483-500. <https://doi.org/10.1080/00131911.2018.1441127>
2. Zumbach J. et al. Using prompts to scaffold metacognition in case-based problem solving within the domain of attribution theory //Journal of Problem-Based Learning. – 2020. – Vol. 7. – Issue 1. – Pp. 21-31. <https://doi.org/10.24313/jpbl.2020.00206>
3. Chen C.H., Liu T.K., Huang K. Scaffolding vocational high school students' computational thinking with cognitive and metacognitive prompts in learning about programmable logic controllers //Journal of Research on Technology in Education. – 2023. – Vol. 55. – Issue 3. – Pp. 527-544. <https://doi.org/10.1080/15391523.2021.1983894>
4. Zeitlhofer I. et al. Effects of Cognitive and Metacognitive Prompts on Learning Performance in Digital Learning Environments //Knowledge. – 2023. – Vol. 3. – Issue 2. – Pp. 277-292. <https://doi.org/10.3390/knowledge3020019>
5. Flavell J. H. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive–developmental inquiry //American psychologist. – 1979. – Vol. 34. – № 10. – P. 906
6. Kluwe R. Cognitive knowledge and executive control: Metacognition // In book: Animal mind–human mind. – NY.: Springer Verlag, 1982. – P. 201-224.
7. Brown A. Metacognition, executive control, self-regulation, and jther more mysterious mechanisms // In book: Metacognition, Motivation and Understanding. – New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1987. – P. 65-116.
8. Dauer, J. T., Momsen, J. L., Speth, E. B., Makohon-Moore, S. C., & Long, T. M. (2013). Analyzing change in students' gene-to-evolution models in college-level introductory biology. Journal of Research in Science Teaching, 50(6), 639-659. <https://doi.org/10.1002/tea.21094>
9. Mair, C. (2010). Structured reflection facilitates metacognitive awareness and learning. Paper presented at the 35th Improving University Teaching Conference, 1–3 July, in Washington, DC
10. Zimmerman, B.J.; Moylan, A.R. Self-regulation: Where metacognition and motivation intersect. In Handbook of Metacognition in Education; Hacker, D.J., Dunlosky, J., Graesser, A.C., Eds.; Routledge: London, UK, 2009; pp. 299–315. ISBN 0-203-87642-3
11. Teng, M. F., & Yue, M. (2023). Metacognitive writing strategies, critical thinking skills, and academic writing performance: A structural equation modeling approach. Metacognition and Learning, 18(1), 237-260. <https://doi.org/10.1007/s11409-022-09328-5>

FTAMP:159.9.072

Толыбек Қызғалдақ Әскербекқызы

Alikhan Bokeikhan University, 2 – курс магистранты, Семей қаласы,

Аюпова Гульбаршын Турагуловна, Абдуллина Гульнар Кабдышеитовна

Ғылыми жетекшілері: «Alikhan Bokeikhan University», аға оқытушылар, Семей қаласы

АУТИЗМНІҢ ҒЫЛЫМИ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мақалада қазіргі заманның өзекті мәселелерінің бірі – аддикция және аддиктивті мінез-құлық мәселесі қарастырылған. Тәуелділік пен тәуелді мінез-құлықтың қалыптасуы, түрлері мен ерекшеліктері сипатталған.

Түйін сөздер: аддикция, тұлға, жеткіншек, девиантты және акцентуативті мінез-құлық

В статье рассматривается одна из актуальных проблем современности – проблема и аддиктивного поведения. Описаны формирование, виды и особенности аддикции и аддиктивного поведения.

Ключевые слова: аддикция, личность, подросток, девиантное и акцентуативное поведение

The article examines one of the current problems of our time – the problem of addictive behavior. The formation, types and features of addiction and addictive behavior are described..

Keywords: addiction, personality, teenager, deviant and accentuative behavior.

Бүгінгі күнде Тәуелсіз еліміздің еңсесін өркениетке жетелейтін ұрпақтың дамуы, қалыптасуы, жеке басының ерекшеліктері өзекті мәселелердің біріне айналып отыр. Қазіргі уақытта әлемде аутизмдік ауытқулары бар балалар саны күрт артып барады. Соңғы онжылдықтарда әлем бойынша аутизм спектрі бұзылыстары (АСБ) диагнозы қойылған балалар санының айтарлықтай өсуі байқалады. Мысалы, 2020 жылы «Autism Speaks» халықаралық ұйымының мәліметі бойынша, әрбір 54-ші балаға аутизм диагнозы қойылған [1]. Бұл көрсеткіш 2000 жылдары әрбір 150-ші балаға тең болғанын ескерсек, өсімнің айтарлықтай екенін көреміз.

Қазақстанда да аутизмге шалдыққан балалар санының өсуі байқалады. Ресми деректерге сәйкес, 2008 жылы елімізде аутизм диагнозы қойылған 38 бала тіркелсе, 2020 жылы бұл көрсеткіш 750-ге жеткен. 2023 жылғы мәліметтер бойынша, Қазақстанда аутизмге шалдыққан 9 мыңға жуық бала бар[2]. 2023 жылы әлемде әрбір 100 баланың 1-2-і аутизм спектрінің бұзылыстарымен туындайды немесе өмірінің алғашқы жылдарында диагноз қойылады [3].

20-ғасырдың ортасында аутизм шизофрениядан бөлек жеке бұзылыс ретінде қарастырыла бастады. 1980 жылы аутизм ресми түрде психиатриялық бұзылыстардың тізіміне енгізілді (DSM-III). Қазіргі таңда «аутизм спектрі бұзылыстары» (АСБ) деп аталып, әртүрлі деңгейдегі симптомдарды қамтитын кешенді бұзылыс ретінде танылды.

«Аутизм» сөзі грек тілінен шыққан «autos» – «өзі» деген мағынаны білдіреді. Алғаш рет швейцариялық психиатр Эйген Блейлер (Eugen Bleuler) 1911 жылы шизофренияны зерттеу барысында енгізген және аутизм терминін шизофрения кезінде байқалатын өзімен-өзі болуға бейімділік және сыртқы ортаға назар аудармау ерекшелігін сипаттау үшін қолданды [4]. Лео Каннер (Leo Kanner) 1943 жылы балаларда кездесетін ерекше даму бұзылысының сипаттамасын ұсынды [5]. Ол мұны «ерте балалық аутизм» деп атады. 1944 жылы австриялық ғалым Ганс Аспергер (Hans Asperger) «Аспергер синдромы» деп аталатын аутизмнің басқа бір түрін анықтады[6].

Н.С. Шмитова, Ю.Б. Юров, С.Г. Ворсанова, Ю.И. Юров «аутизм» термині бастапқыда шизофренияны зерттеуде қолданылса да, қазіргі таңда адамның әлеуметтік қарым-қатынас пен коммуникациядағы ерекше қиындықтарын сипаттайтын дербес медициналық ұғымға айналғанын талдайды [7]. Аутизмнің ішкі әлемге шоғырланумен байланысты ұғымы бүгінгі таңда неврологиялық және генетикалық негіздерімен толықтырылады. Зерттеушілер аутизмнің әлеуметтік қарым-қатынастар, сөйлеу қабілеті және мінез-құлық ерекшеліктеріне әсер ететін көп қырлы бұзылыс екенін анықтады.

Өз зерттеулерінде Г.Л. Чухутова, И.А. Галюта, Г.А. Ильина, Т.А. Строганова генетикалық ауытқулар ми дамуының қалыптан тыс механизмдерін тудыруы мүмкін,

құрылымдық және функционалдық, когнитивті және нейробиологиялық бұзылуларға әкелетіндігіне көңіл аударған [8].

Ю.Б. Юров, С.Г. Ворсанова, Ю.И. Юров аутизм диагнозымен байланысты нейробиологиялық айырмашылықтар мидың құрылымдық және функционалдық патологияларын былайша жіктеген [9]:

- маңдай және самай бөліктерінде сұр заттың көбеюі;
- жеткіншектердегі сұр затпен салыстырғанда ақ заттар азайған;
- үлкен ми мен лимбиялық жүйедегі анатомиялық және функционалдық айырмашылықтар.

2018 жылы зерттеуші ғалымдар С.Г. Дюсова, Г.Х. Кайбалиева, О.С. Шевцова аутизм синдромы бар ұл балаларда сау балаларға қарағанда мидың оң жағындағы фракталды өлшемдер (ми көлемінің құрылымдық күрделілігінің өлшемі) кішірек екенін анықтады [10]. Ал Б. Нейсон өз зерттеулерінде ми аймақтары арасындағы өзара әрекеттесулердің бұзылуы аутизм синдромының негізгі себебі болып табылатын гипотезаға назар аударған [11], Ж.В. Альбицкая нейрондардың кейбір түрлеріндегі нейротрансмиссияның (нейрондар арасында сигнал беру) бұзылуы сияқты молекулалық себептерді талдаған [12]. Аутизмге ықпал ететін экологиялық себептер туралы да жүргізілген зерттеулер аутизм синдромы дамуымен байланысты болуы мүмкін бірқатар ықтимал қауіпті заттарды анықтады: қорғасын, полихлорланған бифенилдер (ПХБ), инсектицидтер, автомобиль шығарындылары, көмірсутектер және отқа төзімді заттар, бірақ осы заттардың ешқайсысы әлі дәлелденген жоқ.

Аутизмнің шығу себептері толығымен әлі табылған жоқ. Бұл жағдайды генетикалық ауытқулардың салдары немесе ұрықтың жатыршылық зақымдануының нәтижесі деп санайтын бірнеше негізделген теориялар бар. Жоғарыда атап өткендей, бүгінгі таңда зерттеудің жетекші бағыты - аутизмге бейім геннің бар екендігі туралы нұсқа.

М.Ю. Бобылова, М.Б. Миронов, М.О. Абрамов, А.В. Куликов, М.В. Казакова, Л.Ю. Глухова, Е.И. Барлетова, К.Ю. Мухин және т.б. ғалымдар отбасында нейропсихиатриялық аурулар (эпилепсия, сөйлеу дамуының кешігуі, тежелуі және т.б.) болса, аутизмге бейімділік геннің қауіпін айтарлықтай арттыратындығын зерттеген [13].

Балалардағы аутизмнің ықтимал себептері:

- мидағы құрылымдық бұзылулар - белгілі бір бөліктердің (маңдай бөлігі, мишық) диспропорционалды пісіп-жетілуімен көрінеді,
- зейіннің жетіспеушілігімен, есте сақтау қабілетінің және сөйлеу функциясының; мидың басқа да функционалдық байланыстарымен бұзылыстары;
- кейбір заттар өндірілуінің жоғарылауы және басқаларының синтездік жетіспеушілігі байқалатын (аутизм спектрі бұзылған балаларда серотонин деңгейінің жоғарылағанын, ал ақуыздар мен глютенді организм сіңірмейтіндігі немесе нашар сіңірілетіндігі) биохимиялық процестердің бұзылуы.

Аутизмге бейімділік генінің болуына және басқа да негізгі себептерге байланысты балалық аутизмнің даму ықтималдығын арттыратын факторлар:

- босану кезіндегі асқынулармен, ұрықтың гипоксиясымен, жатырдан қан кетумен және т.б. туындаған ауыр босану;
- дамудың пренаталдық кезеңінде баланың зардап шеккен инфекциялары,
- жүкті әйелдердегі гестациялық қант диабеті;
- жүктілік кезінде эпилепсияға қарсы препараттарды ұтымсыз қолдану;
- болашақ ананың депрессиялық күйлері және басқа да психиатриялық аурулар;
- ата-анасының нашарлығы.

В.В. Дворянинова, Л.Н. Касимова, Ж.В. Альбицкая балалар аутизмінің физиологиялық негіздері психикалық бұзылулармен байланыстылығын зерттей келе, жоғары жүйкенің әртүрлі ауытқуларының мида белгілі оқшауланулары болатындығын анықтаған [14]. Мінез құлқының физиологиялық механизмдері – екі сигналдық жүйенің, құйқа асты және бағандық ми құрылымдарының бірлесе қызмет атқару нәтижесі. Балалар аутизмі

психикалық бұзылуларының патофизиологиялық механизмдері негізгі жүйке процесстерінің жұқаруы және қатынастарының бұзылуы, қорғаныс тежелуі және гипнотикалық фазалары; үлкен ми жартышар қабығындағы «оқшауланған сырқат пункттері»; ми бөлімдері мен оның сигналдық жүйелерінің келісімсіз қызмет атқаруы, патология мен қозғалыстың физиологиялық іс әрекеттерінің бірлігі.

Қауіпті жұқпалы ауруларға қарсы вакцинация да вакцинаның құрамына кіретін компоненттерге байланысты аутизмнің даму қауіпін арттырады деген қате пікір бар. Бұл пікір алғаш рет ХХ ғасырдың 90-шы жылдары айтылған, бірақ ол әлі расталған жоқ. Сонымен қатар, жылдар бойы жүргізілген көптеген зерттеулер балалардың немесе болашақ аналардың иммунизациясы мен аутизмнің дамуы арасында ешқандай байланыс жоқ екенін көрсетті.

Бала аутизмі психиканың барлық жақтарындағы: танымдық және эмоциялық аймақтағы, сенсорлық және моторлық дамудағы, сондай-ақ жоғары психикалық қызметтердің, еркін тәртіптің, сананың және тұлғалық қалыптасуындағы бұзылыстарда байқалады дизонтогенезді білдіреді.

Аутизм – бала дамуындағы ауытқушылықтың ауыр түрі, ол әлеуметтік ортамен қарым-қатынастың жоқтығын білдіреді. Симптом ретінде аутизм көптеген психикалық ауруларда кездеседі, бірақ кейбір жағдайларда ерте жастан байқалып, бала дамуына кері әсерін тигізеді. Бұл жағдайды ерте балалық аутизм (БЕА) синдромы дейді. Сонымен қатар бала бойында аутизмнің кейбір клиникалық көріністері байқалса оны аутистикалық тұлғалық қасиеттер деп атайды. Нақты симптом ретінде 2-3 жасқа қарай қалыптасуы мүмкін.

Балалар аутизмі психиканың патологиялық жағдайларымен тығыз байланысты. Аутистік бұзылулар бұрмаланған (асинхрондық) психикалық дамуға жатады. Бұрмаланған психикалық даму көріністеріне жалпы дамудың жетіспеушілігі, тежелуі, жекеленген психикалық дамудың жедел дамуы мен зақымдануы жатады [5]. Ерекше көзге түсетіні: психикалық дамудың айқын асинхрониясы: психикалық дамудың жеке жақтарының бірі уақытында, екіншісі алға кетіп, ал үшіншісі дөрекі тежеліспен даму мүмкін, сонымен бірге олардың дамуы қалыптыларға да, тежелген онтогенезге де дәл келмейді.

Психолог О.С.Никольскаяның [15] пікірі бойынша аутистік дамудың бұрмалаушылығы қабылдаудың күрделі формалары, қимылдағы икемділік, сөйлей білу мен көп нәрсені түсіну қабілеті кездейсоқ байқалған кезде де, бала өзінің мүмкіндігін шынайы өмірде, қоршағандармен өзара іс-әрекетте пайдалануға тырыспайтындығынан да байқалады. Бала аутизмінде дамудың қалыпты даму жолы жәй ғана бұзылмайды, бұрмаланып басқа жаққа кетеді.

Аутист балалардың әр түрлі әлеуметтік қызметтен алынған ақпарат пен дағдыларын үйлесімді түрде пайдалана білмеулері олардың ең негізгі проблемаларының бірі болып табылады. Сонымен бірге мұнда егер аутистік өзіндік бұзылыстар баланың жасы келе тегістеле бастаса, ал әлеуметтік іс-әрекет, оның икемсіздігі, жағдайды түсінбеуі, еркін тәртіппен қызметтің жоғары түрінің бұзылыстары айқын байқала бастайды.

Аутист бала қоршаған ортаға, қоғамға мүлде қызықпайды. Тұрақты қорқыныштары пайда болып тұрады, өзіне-өзі агрессиялы, қол жұмсағысы келуі де мүмкін. Бала өскен сайын сөйлеу мен зият (интеллектісі) дамуы төмендейді. Аутист балалардың назарын адамға, басқа нысанға аудару және бірнәрсе үйрету қиын. Ауру бала өзіне айтқан сөздерге мән бермейді, сұрақтарға және атын атап шақырғанға көңіл аудармайды, естімейтін керең сияқты болып көрінеді.

Л.Каннер аутизмді нақты психикалық дамудың бұзылуы деп тапқан және келесі көрсеткіштерін ажыратқан [5]:

- жалғыздықты жақсы көру,
- ешқашан адаммен көзбе-көз кездеспеу,
- мимикасының, дауысының, дыбысының ырғағының, жестарының болмауы,
- бағытының шарттары тұрақты болуына тырысуы бәрі біркелкі болып өзгермеуі керек,
- эмоциялық тұрғыдан ешкіммен араласпау,

біркелкі қимылдарды қайталай береді
Аутист баланың сөйлеу процесі бұзылғандықтан, олардың 50 пайызында *мутизм болады және эхолалия жиі* болады. Мутизм (латын тілінен аударғанда *mutus* – «мылқау, дауыссыз») психиатрия мен неврологиядағы науқас сұрақтарға жауап бермейді, тіпті басқалармен қарым-қатынаста болуға келісетінін белгілер арқылы түсіндірмейтін жағдай [16]. Бала сөйлей алады және басқалардың сөзін түсінеді [16], мутизмде жауап беру және стихиялы сөйлеу болмайды. Эхолалия (ежелгі грек тілінен аударғанда «эхо» - «жаңғырық, қайталау» және «лалия» - «сөйлеу, сөйлесу») — жаңғырық симптомы, біреудің сөзінде естілген сөздердің бақыланбайтын автоматты қайталануы.

Қорыта келе, аутизмге шалдыққан балалар саны артқандықтан, оларға лайықты және уақтылы коррекциялық көмек көрсету қажеттілігі туды. Аутизмі бар бала қоғамға бейімделуі үшін оған үнемі қолдау және әсерлендіру қажет болады. Егер аутизмі бар баланың отбасы балабақша, мектеп, әлеуметтік қоршаған орта сияқты қоғамдық институттардан өзіне қажетті қолдауды ала алатын болса, онда көмек көрсетуге мүмкіндік бар. Қоғам тарапынан түсіністік болуы үшін халыққа түсіндіру жұмыстарын жүргізіп, аутизмі бар балаларды оқыту және әлеуметтік тұрғыдан дамыту бойынша білімдерін арттыру қажет.

Әдебиеттер:

1. Autism Speaks: Аутизм туралы халықаралық ұйымның зерттеулері мен статистикалық деректері. Ресми сайт: [Autism Speaks](http://AutismSpeaks.com).
2. Stan.kz: Мақалада Қазақстандағы аутизмге шалдыққан балалар санының өсуі мен осы тақырыптағы негізгі мәселелер талқыланған. Сілтеме: stan.kz мақаласы.
3. Egemen.kz: Қазақстанда аутизмге шалдыққан балалардың жалпы саны мен оларға қолдау көрсету шаралары туралы ақпарат ұсынылған. Сілтеме: egemen.kz мақаласы.
4. Блейлер Э. Аутистическое мышление /Пер. с нем. и предисл. Я.М. Когана. Одесса: Полиграф, 1927. 81 с.
5. Башина В.М. О синдроме раннего детского аутизма Каннера //Журнал невропатологии и психиатрии. 1974. Вып. 10. С. 1538–1542.
6. Юров И.Ю., Ворсанова С.Г., Зеленова М.А., Строганова Т.А., Юров Ю.Б. Вариомный анализ высокофункционального аутизма (синдрома Аспергера) // Российский вестник перинатологии и педиатрии. 2015. №4. С.193-194.
7. Шмитова Н.С., Юров Ю.Б., Ворсанова С.Г., Юров И.Ю. Микродупликация в локусе предрасположенности к шизофрении у ребенка с аутизмом // Психиатрия. 2017. № 71. С. 89-90.
8. Чухутова Г.Л., Галюта И.А., Ильина Г.А., Строганова Т.А. Преимущество левой части пространства при смене установки внимания у детей в норме и при аутизме // Вопросы психологии. 2016. № 1. С. 143-153.
9. Юров Ю.Б., Ворсанова С.Г., Юров И.Ю. Нестабильность генома в клетках головного мозга при аутизме // Российский вестник перинатологии и педиатрии. 2015. №4. С.195 -195.
10. Дюсова С.Г., Кайбалиева Г.Х., Шевцова О.С. Особенности психического развития при раннем детском аутизме: специфические нарушения восприятия, речи, мышления, страхи. В мире научных открытий: сб. науч. тр. Таганрог, 2018; с. 28-31.
11. Нейсон Б. О ключевых проблемах аутизма. Сенсорные аспекты аутизма. Аутизм и нарушения развития. 2016; 14 (3): с. 42.
12. Альбицкая Ж.В. Ранний детский аутизм - проблемы и трудности первичной диагностики при междисциплинарном взаимодействии. Медицинский альманах. 2016; с. 108 -111.

13. Бобылова М.Ю., Миронов М.Б., Абрамов М.О., Куликов А.В., Казакова М.В., Глухова Л.Ю., Барлетова Е.И., Мухин К.Ю. Клинический случай мутации гена SYNGAP1 у девочки с эпилепсией, умственной отсталостью, аутизмом и двигательными нарушениями //Русский журнал детской неврологии. 2015. Т. 10. № 3. С. 48-54.
14. Дворянинова В.В., Касимова Л.Н., Альбицкая Ж.В. Когнитивные расстройства у родственников детей, больных ранним детским аутизмом // Сибирский вестник психиатрии и наркологии. 2017. № 1 (94). С. 33-34.
15. О.С. Никольская. Альманах института коррекционной педагогики «Детский аутизм: пути понимания и помощи». Психологическая классификация детского аутизма. №18. 2014 г.
16. Крысько В.Г. Словарь-справочник по социальной психологии. //В.Крысько. - СПб.: Питер, 2003 – 416 с.

ЗАҢ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 347.1

Амиргалин Дастан Нуртолеуович
магистрант I курса, Alikhan Bokeikhan University, г. Семей

ЦИФРОВЫЕ ФИНАНСОВЫЕ АКТИВЫ КАК ОБЪЕКТЫ ГРАЖДАНСКОГО ПРАВА

Мақалада Қазақстандағы криптовалюталар, токендер, NFT және цифрлық құқықтар сияқты цифрлық активтердің құқықтық мәртебесі мен реттелуі қарастырылады. Онда олардың азаматтық құқықтар объектілері ретіндегі табиғаты, осы активтерді қорғауға байланысты тәуекелдер, сондай-ақ әртүрлі елдердегі, соның ішінде Қазақстандағы ағымдағы заңнамалық тәсілдер талданады. Қаржы нарығының қауіпсіздігі мен тұрақтылығын қамтамасыз ету, сондай-ақ пайдаланушылар мен инвесторлардың құқықтарын қорғау үшін нақты құқықтық нормаларды белгілеу қажеттілігіне ерекше назар аударылды.

Түйін сөздер: цифрлық қаржы активтері, Азаматтық құқық объектісі, реттеу.

Статья рассматривает правовой статус и регулирование цифровых активов в Казахстане, таких как криптовалюты, токены, NFT и цифровые права. В ней анализируется их природа как объектов гражданских прав, риски, связанные с защитой этих активов, а также текущие законодательные подходы в разных странах, включая Казахстан. Особое внимание уделено необходимости установления четких правовых норм для обеспечения безопасности и стабильности финансового рынка, а также защиты прав пользователей и инвесторов.

Ключевые слова: цифровые финансовые активы, объект гражданского права, регулирование.

The article examines the legal status and regulation of digital assets in Kazakhstan, such as cryptocurrencies, tokens, NFT and digital rights. It analyzes their nature as objects of civil rights, the risks associated with the protection of these assets, as well as current legislative approaches in different countries, including Kazakhstan. Special attention is paid to the need to establish clear legal norms to ensure the security and stability of the financial market, as well as to protect the rights of users and investors.

Keywords: digital financial assets, the object of civil law, regulation.

В гражданском праве объект — это то, на что направлены действия субъектов гражданских правоотношений, то есть то, с чем взаимодействуют участники гражданских правоотношений. Объектами гражданских прав могут быть различные вещи, действия, услуги и даже нематериальные блага. Важно, что объекты правовых отношений должны быть реально существующими и соответствовать определенным требованиям, установленным законодательством.

Цифровые активы как объекты гражданского права — это активы, которые существуют в электронной форме и могут быть использованы для получения экономической выгоды или выполнения различных правовых и финансовых обязательств. К цифровым активам можно отнести такие виды, как криптовалюты, токены, цифровые права и другие виды активов, представленных в цифровом формате. В последние годы вопросы правового

регулирования цифровых активов становятся все более актуальными, поскольку технологии, такие как блокчейн, криптовалюты и смарт-контракты, влияют на традиционные правовые категории [1].

Криптовалюты — это цифровые или виртуальные валюты, использующие криптографию для обеспечения безопасности. Примеры криптовалют — Bitcoin, Ethereum, Ripple. Криптовалюты позволяют участникам совершать операции без посредников (например, банков), и их использование регулируется в некоторых странах, хотя в других их статус все еще не урегулирован.

Токены — это криптографически защищенные цифровые единицы, которые могут представлять различные права, включая право на получение определенной услуги, доли в проекте или право на дивиденды. Токены могут быть различными по своему назначению: утилитарными (используемыми для получения товаров или услуг) или инвестиционными (представляющими собой долю в компании или проекте).

Цифровые права — права на интеллектуальную собственность, такие как авторские права, патенты или товарные знаки, которые могут быть реализованы и переданы через цифровые технологии. Это может включать использование цифровых медиа, лицензионные соглашения и другие права.

NFT (невзаимозаменяемые токены) — это уникальные цифровые активы, представляющие собой запись, которая подтверждает право собственности на конкретный цифровой или физический объект. Примеры включают цифровое искусство, коллекционные предметы, игровые предметы и так далее [2].

Цифровые активы, несмотря на свою виртуальную природу, могут быть признаны объектами гражданских прав в тех странах, где они регулируются законом. Признание цифровых активов объектами гражданского оборота зависит от их юридической природы и контекста, в котором они используются.

Правовой статус криптовалют и токенов. В большинстве стран криптовалюты рассматриваются не как традиционные валюты, а как имущество, поскольку они могут быть объектом сделок, как и другие виды собственности. Например, в Казахстане, с учетом законов о цифровых активах (например, закон «О цифровых финансовых активах»), криптовалюты не признаются законным платежным средством, но они могут быть объектом гражданских сделок как имущественные права. Аналогичное регулирование наблюдается и в других странах, таких как США и ЕС, где криптовалюты рассматриваются как частная собственность или инвестиционные активы.

Цифровые активы, связанные с правами на интеллектуальную собственность, такие как цифровые произведения искусства, патенты или товарные знаки, регулируются с точки зрения интеллектуальной собственности. Важно, что такие активы могут быть переданы или проданы, как и другие объекты прав. Это дает возможность создавать новые формы контрактов и сделок, таких как продажа NFT.

Риски и защита прав на цифровые активы. Поскольку цифровые активы часто не имеют физической формы, существует ряд рисков, связанных с их защитой. В том числе это вопросы кибербезопасности, фальсификации, мошенничества и кражи цифровых активов. Для их защиты требуются специальные юридические инструменты и механизмы, такие как смарт-контракты, блокчейн-технологии и другие инновации.

Регулирование цифровых активов в разных странах. Правовой статус цифровых активов варьируется в разных странах. Например, в Европейском Союзе активно разрабатываются правила, касающиеся регулирования криптовалют и других цифровых активов [3].

Регулирование цифровых активов в Казахстане представляет собой важный шаг на пути к обеспечению стабильности и безопасности финансового рынка страны, а также созданию привлекательных условий для инноваций в сфере технологий. Важнейшими аспектами регулирования являются установление четких правовых норм, обеспечение защиты прав пользователей и инвесторов, а также создание эффективной системы контроля

и надзора за деятельностью участников рынка цифровых активов. Применение международного опыта, адаптированного с учетом особенностей казахстанской экономики и правовой системы, позволит избежать рисков, связанных с недостаточной регуляцией, и предотвратить использование цифровых активов в нелегальных или мошеннических целях [4].

Список использованной литературы

1. Пашенко Е. Ю. СИСТЕМА ОБЪЕКТОВ ГРАЖДАНСКИХ ПРАВ // Образование и право. 2022. №8. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sistema-obektov-grazhdanskih-prav>.
2. Лосева Ольга Владиславовна ВИДЫ И КЛАССИФИКАЦИЯ ЦИФРОВЫХ АКТИВОВ ДЛЯ ЦЕЛЕЙ СТОИМОСТНОЙ ОЦЕНКИ // Имущественные отношения в РФ. 2022. №2 (245). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vidy-i-klassifikatsiya-tsifrovyyh-aktivov-dlya-tseley-stoimostnoy-otsenki>.
3. Владимир Михайлович Редкоус Правовое регулирование в сфере цифровых активов (опыт Республики Казахстан) // Закон и право. 2023. №12. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovoe-regulirovanie-v-sfere-tsifrovyyh-aktivov-opyt-respubliki-kazahstan>.
4. Амангельды Айжан Амангельдықызы ВНЕДРЕНИЕ НОРМ О ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЯХ В ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. 2021. №3 (66). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vnedrenie-norm-o-tsifrovyyh-tehnologiyah-v-zakonodatelstvo-respubliki-kazahstan>.

УДК 34.037

Аскарова Данара Аскарровна

магистрант 2 курса, Alikhan Bokeikhan University, г. Семей

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ВОПРОСОВ ОТВЕТСТВЕННОСТИ РОДИТЕЛЕЙ ЗА НЕНАДЛЕЖАЩЕЕ ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ

Осы мақалада балаларды тиісінше тәрбиелемегені үшін ата-аналардың жауапкершілігі мәселелерін құқықтық реттеудің халықаралық тәжірибесі туралы мәселе ашылды.

Түйінді сөздер: *халықаралық тәжірибе, құқықтық реттеу, балаларды дұрыс тәрбиелемеу, ата-аналардың жауапкершілігі.*

В настоящей статье раскрыт вопрос международного опыта правового регулирования вопросов ответственности родителей за ненадлежащее воспитание детей.

Ключевые слова: *международный опыт, правовое регулирование, ненадлежащее воспитание детей, ответственность родителей.*

This article reveals the issue of international experience in the legal regulation of parental responsibility for the improper upbringing of children.

Keywords: *international experience, legal regulation, improper parenting, parental responsibility.*

Со слов выдающегося педагога С. Л. Соловейчика [1, с. 9], «воспитание детей — это старейшее из человеческих дел, которое родилось на свет вместе в первом ребенком.»

«Неисполнение обязанностей по воспитанию несовершеннолетнего» — это систематическое неучастие родителей или лиц ответственных за воспитание несовершеннолетнего, в обеспечении его достойного нравственного развития и

материальных благ, в том случае, когда реальная возможность в предоставлении всех условий существовала, но не была реализована в полной мере [2, с. 19].

Согласно ст. 70 Кодекса РК «О браке (супружестве) и семье» [3] родители обязаны заботиться о здоровье своего ребенка, также они несут ответственность за обеспечение необходимых условий жизни для его физического, психического, нравственного и духовного развития, формирование законопослушного поведения, имеют право и обязаны воспитывать своего ребенка, имеют преимущественное право на воспитание своего ребенка перед всеми другими лицами, обязаны обеспечить получение ребенком обязательного среднего образования.

В случае невыполнения родителями (законными представителями) своих обязанностей в отношении детей, а также при ненадлежащем их выполнении, к ним могут быть применены меры правовой ответственности.

Так, специфика семейно-правовой ответственности родителей (законных представителей) в случае невыполнения или ненадлежащего выполнения ими своих обязанностей по воспитанию *несовершеннолетних* детей, то есть не достигших 18 лет, заключается в лишении родительских прав и в привлечении к административной ответственности.

Если говорить о лишении, восстановлении и ограничении родительских прав, то перечень оснований для лишения родительских прав в Республике Казахстан предусмотрен в ст. 75 ЗоБС [3]. Традиционным основанием для лишения родительских прав является уклонение от выполнения обязанностей родителей, в том числе злостное уклонение от уплаты алиментов. Основаниями для лишения родительских прав также являются:

- отказ без уважительных причин взять своего ребенка из роддома либо из иного детского воспитательного, лечебного или других учреждений;
- злоупотребление своими родительскими правами; жестокое обращение с детьми, в том числе осуществление физического или психического насилия над ними, покушение на их половую неприкосновенность;
- признание родителей (одного из них) в установленном законодательством порядке больными алкоголизмом, наркоманией, токсикоманией;
- умышленное преступление против жизни и здоровья своих детей либо против жизни и здоровья супруга.

Административная ответственность родителей (законных представителей) в Республике Казахстан за ненадлежащее воспитание детей, предусмотрена ст. 127 КоАП РК [4] за:

- неисполнение родителями или другими законными представителями обязанностей по воспитанию и (или) образованию, защите прав и (или) интересов, мер по обеспечению безопасности несовершеннолетних детей, а также по уходу за ними и содержанию - влечет штраф в размере десяти месячных расчетных показателей;
- деяние, предусмотренное частью первой настоящей статьи, совершенное родителем или иным лицом, на которое возложены эти обязанности, а равно педагогом или другим работником организации образования, здравоохранения или иной организации, на которого возложены обязанности по воспитанию и (или) образованию, повлекшее употребление несовершеннолетним алкогольных напитков, наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов либо занятие бродяжничеством или попрошайничеством, либо совершение им умышленного деяния, содержащего признаки уголовного либо административного правонарушения, - влечет штраф в размере двадцати месячных расчетных показателей либо административный арест на срок до десяти суток.

Действующее законодательство Российской Федерации предусматривает различные виды ответственности родителей (законных представителей) за неисполнение или ненадлежащее исполнение своих обязанностей по воспитанию детей, однако остановимся на *уголовной* и *административной* ответственности.

Административно-правовая ответственность родителей (законных представителей) предусмотрена ст.5.35 КоАП РФ [5]:

- неисполнение или ненадлежащее исполнение родителями или иными законными представителями несовершеннолетних обязанностей по содержанию, воспитанию, обучению, защите прав и интересов несовершеннолетних - влечет *предупреждение* или *наложение административного штрафа*.

- нарушение родителями или иными законными представителями несовершеннолетних прав и интересов несовершеннолетних, выразившееся в лишении их права на общение с родителями или близкими родственниками, если такое общение не противоречит интересам детей, в намеренном сокрытии места нахождения детей помимо их воли, в неисполнении судебного решения об определении места жительства детей, в том числе судебного решения об определении места жительства детей на период до вступления в законную силу судебного решения об определении их места жительства, в неисполнении судебного решения о порядке осуществления родительских прав или о порядке осуществления родительских прав на период до вступления в законную силу судебного решения либо в ином воспрепятствовании осуществлению родителями прав на воспитание и образование детей и на защиту их прав и интересов, - влечет наложение *административного штрафа*.

Уголовная ответственность родителей (законных представителей) за неисполнение обязанностей по воспитанию несовершеннолетнего предусмотрена ст. 156 УК РФ [6], откуда следует, что неисполнение или ненадлежащее исполнение обязанностей по воспитанию несовершеннолетнего родителем или иным лицом, на которое возложены эти обязанности, а равно педагогическим работником или другим работником образовательной организации, медицинской организации, организации, оказывающей социальные услуги, либо иной организации, обязанного осуществлять надзор за несовершеннолетним, если это деяние соединено с жестоким обращением с несовершеннолетним, - наказывается штрафом в размере до ста тысяч рублей или в размере заработной платы или иного дохода осужденного за период до одного года, либо обязательными работами на срок до четырехсот сорока часов, либо исправительными работами на срок до двух лет, либо принудительными работами на срок до трех лет с лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью на срок до пяти лет или без такового, либо лишением свободы на срок до трех лет с лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью на срок до пяти лет или без такового.

В Республике Беларусь обязанности родителей в воспитании детей, заботы об их здоровье, развитии и обучении закреплены в части 3 ст.32 Конституции Республики Беларусь [7]. Также часть 1 ст.75 Кодекса Республики Беларусь о браке и семье [8] устанавливает, что родители несут ответственность за воспитание своих детей: они обязаны заботиться о физическом, духовном и нравственном развитии детей, об их здоровье, образовании и подготовке к самостоятельной жизни в обществе.

В случае невыполнения или ненадлежащего выполнения родителями обязанностей по воспитанию детей к ним применяются меры воздействия, предусмотренные брачно-семейным законодательством. Высшей мерой семейно-правовой ответственности за виновное невыполнение родительского долга является *лишение родительских прав*, которое производится только в судебном порядке.

В соответствии с ч.3 ст.82 КоБС [8] лишение родительских прав не освобождает родителей от обязанностей по содержанию детей. При лишении родительских прав одного родителя и передаче детей на воспитание другому родителю, опекуну или попечителю алименты взыскиваются в пользу этих лиц.

Следует также учитывать, что в соответствии со ст.944 ГК Республики Беларусь [9] ответственность за вред, причиненный несовершеннолетним, может быть возложена судом на родителя, лишенного родительских прав, в течение трех лет после лишения родительских

прав, если поведение ребенка, повлекшее причинение вреда, явилось следствием ненадлежащего осуществления родительских обязанностей.

Международный опыт правового регулирования вопросов ответственности родителей за ненадлежащее воспитание детей свидетельствует о том, что законодательство в некоторых странах СНГ разительно не различается. За ненадлежащее воспитание детей родителей (законных представителей) могут привлечь к административной, уголовной ответственности либо лишить родителей родительских прав, все зависит от тяжести деяния.

Список использованной литературы

1. Соловейчик С. Л. Педагогика для всех.-Москва: Издательство АСТ, 2024.-416 с.
2. Иманбаев А.К. Противодействие неисполнению обязанностей по воспитанию несовершеннолетнего, соединённого с жестоким обращением. /Сборник трудов молодых ученых, докторантов, магистрантов и студентов / под науч. ред. Ш.А. Курманбаевой. – №4. – Семей: КазГЮИУ, 2018. – 15-19 с.
3. Кодекс РК от 26.12.2011, №518-IV «О браке (супружестве) и семье» с изменениями и дополнениями по состоянию на 05.09.2024 г.
4. Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 5 июля 2014 года № 235-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 04.12.2024 г.).
5. Кодекс Российской Федерации об административных правонарушениях от 26 декабря 2001 года (действующая редакция от 29.10.2024 г.).
6. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13.06.1996 N 63-ФЗ (ред. от 23.11.2024).
7. Конституция Республики Беларусь 1994 года (с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г., 17 октября 2004 г. и 27 февраля 2022 г.).
8. Кодекс Республики Беларусь о браке и семье от 9 июля 1999 года № 278-3 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 08.07.2024 г.).
9. Гражданский кодекс Республики Беларусь от 7 декабря 1998 года № 218-3 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 19.11.2024 г.).

УДК 34.09

Даутова Молдир Болатовна

Магистрант 1 курса, Al-Farabi Business School

РЕФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН 1990 - 2000

Бұл мақалада денсаулық сақтау жүйесін реформалау кезеңдері көрсетілген. Денсаулық сақтауды дамыту бағдарламасы денсаулық сақтау саласын дамытудың стратегиялық құжаты болып табылады.

Түйін сөздер: денсаулық сақтау, бағдарламалар, қаржыландыру.

В настоящей статье раскрыто этапы реформирования системы здравоохранения. Программы развития здравоохранения является стратегическим документом развития в отрасли здравоохранения.

Ключевые слова: здравоохранение, программы, финансирование.

This article reveals the stages of reforming the healthcare system. The healthcare development program is a strategic development document in the healthcare industry.

Keywords: *healthcare, programs, financing.*

В период становления независимости Казахстана берет начало 90-х г. отрасль здравоохранения пришла в упадок по нескольким показателям: высокая смертность, низкая рождаемость, рост заболевания туберкулеза, отсутствие профилактики иммунизации, отсутствие лекарств, старая медицинская техника, отсутствие одноразовых стерильных медицинских изделий.

По синхронизации событий мы сможем проанализировать этапы становления развития здравоохранения.

В 1995 г. впервые на правовое поле зашла новелла нормативно-правового акта Закон «О медицинском страховании граждан» (далее – Закон о медицинском страховании).

В 1996г. Правительством Казахстана в Постановлении о вопросах финансирования обязательного медицинского страхования граждан отмечают:

- 1) для юридических лиц (включая юридические лица с иностранным участием и представительства иностранных юридических лиц в части фонда заработной платы граждан Республики Казахстан) платеж на обязательное медицинское страхование установлен в размере 10 процентов от суммы средств, направляемых на государственное социальное страхование;
- 2) установить для местных исполнительных органов платежи на обязательное медицинское страхование неработающего населения в соответствии с порядком определения среднедушевых нормативов финансирования на выполнение базовой программы обязательного медицинского страхования [1].

В январе 1997 г. Правительство принимает Постановление «О секторных программах приватизации и реструктуризации», в данном документе принято решение о приватизации субъектов здравоохранения с целью развития частного сектора. К объектам, находящимся в исключительной государственной собственности и не подлежащим приватизации, относятся: в области здравоохранения - объекты по переливанию крови, по лечению онкологических, туберкулезных, инфицированных ВИЧ и больных СПИДом.

Лица, работающие на приватизированных объектах здравоохранения и образования, должны иметь профессиональную подготовку, а сами учреждения - соответствующую государственную лицензию [2].

В мае 1997 г. принимается Закон Республики Казахстан "Об охране здоровья граждан в Республике». Предметом выступает реализации прав граждан на охрану здоровья. Вводится базовая программа обязательного медицинского страхования (БП ОМС). Под БП ОМС понимается наступление страховых случаев, где расходы по оказанию медицинских услуг застрахованным лицам возмещает лечебному учреждению (частному врачу) Фонд обязательного медицинского страхования (ФОМС) в рамках БП ОМС.

В июне 1997 г. вступает в силу Закон «Об индивидуальном предпринимательстве», который дает возможность для частного сектора право осуществления индивидуальной медицинской, врачебной, ветеринарной деятельности. Выдается лицензия без ограничения срока (постоянная лицензия).

В 1998 г. выходит Государственная программа «Здоровье народа». Предусмотрено поэтапное внедрение добровольного медицинского страхования и обязательного медицинского страхования. В планах сидели меры по поддержки отечественных производителей, а также привлечения иностранных инвестиций. Отмечены изъяны, как непрозрачность бюджета фонда ОМС, доступности услуг и отсутствие единой тарифной политики в области возмещения затрат.

В 2002 г. принята Концепция приватизации объектов здравоохранения в Республике Казахстан на 2000-2005 годы. К приватизации подлежат субъекты здравоохранения в том случае, если они не единственное ЛПУ в населенном пункте: стоматологии, врачебно-физкультурные диспансеры, стационары, поликлиники.

В 2003 г. вводится Закон о системе здравоохранения, который регулирует общественные отношения в области здравоохранения и определяет правовые, организационные, экономические и социальные основы деятельности системы здравоохранения РК в целях реализации конституционных прав граждан на охрану здоровья и обеспечения гарантий их соблюдения [3]. В соответствии со статьей 16 Закона регламентировано, что финансовое обеспечение государственных организаций здравоохранения осуществляется за счет: средств государственного бюджета; средств медицинского страхования; средств, полученных за оказание медицинских услуг на платной основе; иных источников, не противоречащих законодательству Республики Казахстан. Утратил силу в 2009 году.

В сентябре 2004 г. Указом Президента Республики Казахстан вводится Государственная программа реформирования и развития здравоохранения Республики Казахстан на 2005-2010 годы.

Основными приоритетами является доведения ВВП до 4%. Снижение социально-значимых заболеваний: материнская смертность, сахарный диабет, сердечно-сосудистая патология, инфекции, туберкулез, СПИД, онкозаболевания, психические и наркологические заболевания. В госпрограмме описана реальная ситуация по отрасли здравоохранения. Выведены ряд задач, где из главных: развитие ПМСП, медицина на селе, санитарно-эпидемиологическое благополучие, лекарственное обеспечение, развитие конкуренции, медицинская информатизация. Общие затраты из государственного бюджета на реализацию Программы составят 165658,5 млн. тенге.

В сентябре 2009 г. вводится в действие Кодекс Республики Казахстан «О здоровье народа и системе здравоохранения». Позже утратил силу Кодексом Республики Казахстан от 7 июля 2020 года № 360-VI. «О здоровье народа и системе здравоохранения».

Правительство утверждает перечень гарантированного объема бесплатной медицинской помощи на 2008-2009 годы.

В январе 2011 г. выходит План мероприятий по реализации Государственной программы развития здравоохранения Республики Казахстан "Саламатты Қазақстан" на 2011 - 2015 годы. По плану затраты из государственного бюджета на реализацию Программы составят 416 625,2 млн. тенге. Финансирование будет уточняться при утверждении бюджета.

В декабре 2015 г. Правительством выносятся Постановления о некоторых вопросах приватизации на 2016 - 2020 годы. Целью является приватизация объектов государственной собственности и передача в конкурентную среду объектов, а также для повышения их инвестиционной привлекательности. В планах стоят и объекты здравоохранения.

В марте 2016 г. утверждается Правительством План мероприятий по реализации Государственной программы развития здравоохранения Республики Казахстан "Денсаулық" на 2016 - 2019 годы. По плану сумма затрат составят 1 969 729,5 млн. тенге. Финансирования будет из средств бюджета и средств ФСМС.

По итогам 2019 г. заключены договора по 48 местным проектам ГЧП, на стадии подготовки 17 республиканских и 115 местных проектов ГЧП. В Комплексный план приватизации на 2016-2020 годы включены 48 объектов здравоохранения (9 республиканских, 39 местных), из которых 44 объектов реализованы: 24 объекта приватизированы (5 – республиканских и 19 – местных); 16 объектов переданы в доверительное управление с правом выкупа (1 республиканский и 15 местных); 4 объекта ликвидировано (Акмолинская – 1, Кызылординская - 1, г.Алматы – 1, ЗКО - 1). В свою очередь, вне комплексного плана сформирован перечень из 32 объектов, запланированных к передаче в доверительное управление, из которых переданы с правом и без права выкупа 8 объектов (4 – без права выкупа, с правом выкупа – 4).

В декабре 2019 г. утверждается новая Государственная программа развития здравоохранения Республики Казахстан на 2020 – 2025 годы. Но прекращает свое действие в силу Постановления Правительства Республики Казахстан от 12 октября 2021 года No 725 «Об утверждении национального проекта "Качественное и доступное здравоохранение для

каждого гражданина "Здоровая нация". Утратило силу постановлением Правительства Республики Казахстан от 22 сентября 2023 года №828.

Хотелось бы отметить, что в госпрограмме на 2020-2025 гг. с началом 2020 года предусмотрен запуск полноценного процесса ОСМС. И планировалось, что с внедрением ОСМС финансирование будет доведена до 5% от ВВП к 2024 году. А также будут пересмотрены медицинские тарифы, где будут заинтересованы выступать в качестве поставщиков иностранные инвесторы и частные практикующие врачи.

В ноябре 2022 г. был запущен пилотный национальный проект "Модернизация сельского здравоохранения". В котором выделено из бюджета 217,7 млрд тенге. На селе проживают около 7.8 млн.человек. В пилоте построить в течение 2023-2024 годов 655 объектов ПМСП, из них 253 медицинских пункта, 242 фельдшерско-акушерских пункта, 160 врачебных амбулаторий. "С дипломом в село" молодой врач имеет право на выплату подъемного пособия в размере 100 МРП и предоставление кредита в размере 1500 МРП на приобретение жилья из республиканского бюджета.

В 2022 г. в Национальный проект были внесены поправки: финансирование будет от государственного бюджета и частных инвестиций; в течение 2023 – 2024 годов будет построено 260 медицинских пунктов, а также для населенных пунктов с численностью населения от 50 до 200 человек будут построены медицинские пункты с общей площадью не более 70 квадратных метров и следующим минимальным основным составом помещений: кабинет среднего медицинского персонала, процедурная, хозяйственно-бытовое помещение, 235 фельдшерско-акушерских пунктов, 160 врачебных амбулаторий.

В ноябре 2022г. вводится в действие Концепция развития здравоохранения Республики Казахстан до 2026 года. На сегодняшний день имеет 2 поправки.

По Концепции 2026 отметим следующее: каждый год идет рост заболеваемости сахарным диабетом до 30 тысяч случаев; смертность от болезней органов дыхания резко выросла на 39,8 % и от БСК увеличилась на 18,8 %; избыточная материнская смертность и детская смертность напрямую была связана от COVID-19 и перегруженностью системы здравоохранения (недостаточная обеспеченность врачами и недостаточная оснащенность оборудованием в родовспоможении); дети школьного возраста страдают слабым зрением, малоподвижностью и расстройством психики; в 2021г. зарегистрировано ребенка с инвалидностью– 98 254; изношенность водопроводных сетей влияют на качества питьевой воды; нехватка сельских населенных пунктов; неразвитая система прогнозирования и предупреждения биологических угроз в СЭС. В том числе, пересмотр тарифной политики, ориентированной на жизнеспособность частного сектора.

На 1 января 2022 г. участниками медицинского страхования является 15,5 млн. населения, из них вне системы ОСМС свыше 3 млн. Что означает не полный охват и доступность медицины, в том числе в отдаленных местностях. Тем самым запланировано строительство и открытие не менее 600 объектов ПМСП, 20 новых больниц на районном, городском и областном уровнях, а также капитальный ремонт 1 033 действующих больниц и поликлиник. Национальный оператор "Turar Healthcare" выступит центром компетенций в сфере "Health planning" при планировании инвестиционных проектов.

В июле 2024 г. вышел Указ Президента Республики Казахстан «Об утверждении Национального плана развития Республики Казахстан до 2029 года». Президент указал на следующее: неэффективность системы финансирования здравоохранения, низкие тарифы, дефицит в финансировании, неэффективное расходование выделяемых средств медицинскими организациями, коррупционные риски в виде хищений и приписок, износ и устаревание медицинской инфраструктуры, дефицит кадров недостаточный уровень цифровизации. В указе определил следующие приоритеты развития **до 2029 года**: повышение общего уровня здоровья населения и доведение средней продолжительности жизни до 77 лет; предотвращение заболеваемости и снижение смертности; совершенствование системы ОСМС, повышение ее привлекательности; качества и доступности медицинской помощи.

В данной статье исследован казахстанский опыт реформирования системы здравоохранения. Вышеуказанным программам характерно следующее: не имеют четкого исполнения по синхронизации своих целей; отсутствия ответственных лиц; отсутствия точной суммы финансирования; отсутствия жесткого контроля; отсутствия точных данных по затратам на реализацию программ; отсутствия прозрачности освещения отчетности по целям реализации всех программ, отсутствия эффективного менеджмента.

Список использованной литературы

1. Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 1996 года № 369 «Вопросы финансирования обязательного медицинского страхования граждан».

2. Постановление Правительства Республики Казахстан от 14 января 1997 года № 3. «О секторных программах приватизации и реструктуризации».

3. Закон Республики Казахстан от 4 июня 2003 года N 430. Утратил силу Кодексом Республики Казахстан от 18 сентября 2009 года N 193-IV «О системе здравоохранения».

УДК 347

Құрбанова Ақбота Ғаниқызы

2 курс магистранты, Alikhan Bokeikhan University, Семей қ.

КОММЕРЦИЯЛЫҚ ҚҰПИЯНЫҢ ЕҢБЕК-ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Мақалада жұмыс берушінің коммерциялық құпияны қорғау үшін қабылдаған шаралары, ақпаратты осыған жатқызу шарттары және жария етудің ішкі қаупін азайтуы мүмкін әрекеттер сипатталған. Басшымен еңбек шартына ақпараттың құпиялылығын қамтамасыз ету жөніндегі міндет пен оны бұзғаны үшін жауапкершілікті қосу ұсынылады. Күзетілетін құпияны (мемлекеттік, қызметтік, кәсіптік немесе коммерциялық) жария етпеу туралы шарт, егер ол тиісті ақпаратқа жіберілсе, қызметкер үшін міндетті болуға тиіс.

Түйінді сөздер: *Коммерциялық құпия, қызметтік құпия, ақпаратты жария етпеу, еңбек шарты, жұмысшы, жұмыс беруші.*

В статье описаны меры, принимаемые работодателем для охраны коммерческой тайны, условия отнесения информации к таковой, и действия, которые могут снизить внутреннюю угрозу разглашения. Рекомендуется включить в трудовой договор с руководителем обязанность по обеспечению конфиденциальности информации и ответственность за ее нарушение. Условие о неразглашении охраняемой тайны (государственной, служебной, профессиональной или коммерческой) должно быть обязательным для работника, если он допущен к соответствующей информации.

Ключевые слова: *коммерческая тайна, служебная тайна, неразглашение информации, трудовой договор, работник, работодатель.*

The article describes the measures taken by the employer to protect trade secrets, the conditions for classifying information as such, and actions that can reduce the internal threat of disclosure. It is recommended to include in the employment contract with the head the obligation to ensure confidentiality of information and responsibility for its violation. The condition of non-disclosure of a protected secret (state, official, professional or commercial) should be mandatory for an employee if he is admitted to the relevant information.

Keywords: *trade secret, official secret, non-disclosure of information, employment contract, employee, employer.*

Қазіргі нарықтық қатынастар жағдайында ақпарат кәсіпорынның бәсекелестік артықшылығы мен тұрақтылығын қамтамасыз ететін негізгі ресурсқа айналады. Ақпараттың маңызды түрлерінің бірі-заңнама деңгейінде қорғалатын және ұйым ішіндегі еңбек және құқықтық қатынастарға айтарлықтай әсер ететін коммерциялық құпия. Бұл мақала коммерциялық құпияны қорғаудың құқықтық және еңбек аспектілерін қарастыруға, сондай-ақ тәуекелдер мен осы тәуекелдерді басқару әдістерін талдауға бағытталған.

Қазіргі уақытта коммерциялық құндылық болуы мүмкін нысандар ауқымы айтарлықтай кеңейді. Мұндай объект пайдалануы белгілі бір мүліктік пайда әкелетін ақпарат болады. Коммерциялық құпияны және коммерциялық құндылығы бар өзге де құпия ақпаратты қорғаудың құқықтық негіздерін белгілеу кәсіпкерлік қызметті құқықтық қамтамасыз етудің маңызды элементі болып табылады.

Заңмен қорғалатын құпияны құрайтын мәліметтер еңбек шарты бойынша жүзеге асырылатын белгілі бір жұмысты орындау үшін қажет болуы мүмкін болғандықтан, қызметкерлердің көрсетілген мәліметтерге қол жеткізуін қамтамасыз ету, тиісті ақпаратқа қатысты құпиялылық режимін сақтау бойынша олардың міндеттерін белгілеу, сондай-ақ аталған міндеттерді бұзғаны үшін жауапкершілік жөніндегі қатынастарды реттеу қажеттілігі туындайды.

Қазақстан Республикасында коммерциялық құпияны қорғауды реттейтін арнайы заң жоқ. Коммерциялық құпияға арналған құқықтық нормалар әр уақытта қабылданған әр түрлі ережелерге шашыраңқы.

Қазақстан Республикасының Негізгі Заңы — Конституцияда-құқықтың басқа салаларында, соның ішінде еңбек саласында да өз дамуын табатын ақпараттың белгілі бір түрлерін қорғау туралы ережелер бар. Мемлекеттік құпияны және жеке, отбасылық құпияны, сондай-ақ жеке салымдар мен жинақтардың, хат алмасулардың, телефон арқылы сөйлесулердің, почта, телеграф және өзге де хабарламалардың құпиясын қорғау туралы ережелер ерекше маңызға ие [1].

Алайда, Конституцияда құпияға жатқызылуы мүмкін коммерциялық немесе басқа ақпарат туралы айтылмайды.

Заңмен қорғалатын құпияны құрайтын ақпаратты қорғау мәселелері тек азаматтық қана емес, сонымен бірге еңбек құқығында да көрініс табатынын атап өткен жөн.

Қазақстан Республикасының Еңбек кодексіне сәйкес қызметкердің еңбек міндеттерін орындау процесінде өзіне белгілі болған мемлекеттік, қызметтік, коммерциялық немесе заңмен қорғалатын өзге де құпияны құрайтын ақпараттың құпиялылығын сақтау міндеті еңбек шартының міндетті де, қосымша талабы да болып табылмайды.

Алайда, заңнама еңбек шартына және Қазақстан Республикасының заңнамасына қайшы келмейтін басқа да шарттарға енгізуге мүмкіндік берсе де, құпия ақпаратты жария етпеуді еңбек шартының негізгі талаптарының бірі ретінде қарастыру орынды болып көрінеді.

Осылайша, міндетті шарттар мен басқалардың басты айырмашылығы - олар жұмыскер мен жұмыс беруші арасында келісім болған жағдайда ғана еңбек шартына енгізіледі. Еңбек қатынастарындағы коммерциялық құпияны қорғаудың маңызды элементі құпия ақпаратты жария етпеу туралы келісімге қол қою болып табылады.

Еңбек заңнамасында еңбек шартында тиісті шартты және қызметкердің оны бұзғаны үшін жауапкершілікті бекіту арқылы құпия ақпараттың сақталуын қамтамасыз етуге бағытталған тетіктердің бірі бар. ҚР Еңбек кодексінің 22 бабының 1 тармағының 26 тармақшасында жұмыскердің ақпаратты жария етпеу туралы келісім жасасуға құқығы бар екендігі көрсетілген [2].

Коммерциялық құпия үшінші тұлғаларға белгісіз болғандықтан коммерциялық құндылығы бар ақпаратты білдіреді, оған заңды түрде еркін қол жетімділік жоқ және иесі оны қорғау үшін шаралар қабылдайды. Коммерциялық құпияға қатысты ақпарат өндірістік құпияларды, технологиялық процестерді, маркетингтік стратегияларды, клиенттік базаларды,

қаржылық есептілікті және нарықта бәсекелестік артықшылықтар жасау үшін пайдаланылуы мүмкін басқа да құпия ақпаратты қамтуы мүмкін.

Ақпарат иесінің өзі оны үшінші тұлғалардан арнайы қорғау қажет пе, жоқ па, соны шешеді, әрине, заң жеке ақпаратты коммерциялық құпия деп тануға тыйым салатынын ескере отырып. Жұмыс беруші қызметкерді қолжетімділігі шектеулі тиісті ақпараттың тізбесімен, коммерциялық құпия режимімен таныстыруға, қызметкердің оны сақтауы үшін қажетті жағдайлар жасауға міндетті. Егер ұйымда коммерциялық құпия режимі орнатылған болса, онда жұмыс берушінің қызметкерді осы құқықтық тетікке енгізу жөніндегі әрекеттері міндетті болып табылады. Жоғарыда айтылғандар заңмен қорғалатын құпияны (мемлекеттік, қызметтік, кәсіптік немесе коммерциялық) жария етпеу туралы еңбек шартының талабы міндетті деп санауға негіз береді [3, 36-38].

А. Б. Черных еңбек қатынастары субъектілерінің өзара әрекеттесуінің күрделілігін атап өтеді. Коммерциялық құпиясы бар қызметкер сонымен бірге белгілі бір заңды мәртебесі бар, жұмыс берушінің кәсіпкерлік қызметіне, оның ішінде коммерциялық құпияны құрайтын мәліметтерді жеке пайдалануға қатысты қасақана не әсер етпейтін дербес кәсіпкер бола алады [4].

Өндіріс құпиясын бәсекелестерден артықшылық беретін компоненттерге бөлуге болады. Коммерциялық құпияны құқықтық қорғау-жосықсыз бәсекелестіктен қорғаудың жалпы жүйесінің бөлігі. Ол коммерциялық құпияны қорғауды реттейтін тиісті ережелер мен прецеденттерге негізделген. Алайда, коммерциялық құпияны қорғау бұзылған-бұзылмағаны туралы түпкілікті шешім нақты жағдайларды ескере отырып қабылданады.

Егер мұндай ақпарат болса, ақпарат коммерциялық құпияға қатысты болады:

- 1) қол жетімді емес және өзге үшінші тұлғаларға белгілі емес;
- 2) кірістерді ұлғайтуға, күтпеген шығыстарды болдырмауға, нарықтағы жағдайды сақтауға не басқа тұлғаларға белгісіз болуына байланысты белгілі бір пайда алуға мүмкіндік береді;
- 3) заңды иеленуші күзетеді;
- 4) Ақпарат иесіне болашақта пайда мен пайда әкелуі мүмкін [5].

Қызметкер заңмен қорғалатын мемлекеттік, қызметтік, коммерциялық немесе басқа құпия болып табылатын ақпаратты құпия ұстауы керек. Бұл ақпарат қызметкерге өзінің еңбек міндеттерін орындау барысында белгілі болады. Жұмыс беруші қызметкерді қол жетімділігі шектеулі Ақпарат тізімімен және коммерциялық құпия режимімен таныстыруға міндетті. Сондай-ақ, жұмыс беруші қызметкерге ақпаратты қорғау талаптарын орындауға мүмкіндік беретін жағдайлар жасауы керек.

Коммерциялық құпияны қорғаудың мемлекеттік негіздерін белгілеу кәсіпкерлік қызмет субъектілерін ақпараттық қамтамасыз етудің маңызды элементі болып табылады, алайда кәсіпкерлік қызмет субъектілерінің өздері өздерінің коммерциялық құпиясын қорғау үшін заңда көрсетілген барлық шараларды қабылдауға міндетті [6, 7]. Атап айтқанда, жұмыс беруші коммерциялық құпия режимінің қолданылу мерзімін дербес айқындауға тиіс, оның барысында қызметкер өзіне қатысты мәліметтерді, оның ішінде еңбек шартының қолданылуы тоқтатылғаннан кейін де жария етпеуге міндетті.

Заңнамалық тетіктердің болуына қарамастан, іс жүзінде еңбек қатынастарында коммерциялық құпия туралы нормаларды қолдануда қиындықтар туындайды. Олардың ішінде мыналарды ажыратуға болады:

1. Қызметкерлердің коммерциялық құпияның құрамы туралы жеткіліксіз хабардар болуы. Кейде жұмысшылар қандай ақпараттың құпия екенін түсінбейді, бұл байқаусызда бұзушылықтарға әкеледі.

2. Қашықтықтан жұмыс істеу кезінде коммерциялық құпияны қорғаудың нақты тетіктерінің болмауы. Корпоративтік деректерге қашықтан қол жеткізу жағдайында жеткіліксіз қорғалған жүйелерге байланысты ақпараттың ағып кету қаупі бар.

Осы проблемаларды шешу үшін заңнаманы жетілдіру, ақпаратты қорғаудың неғұрлым нақты регламенттері мен стандарттарын енгізу, сондай-ақ қызметкерлердің ақпараттық сауаттылық деңгейін арттыру қажет.

Қолданыстағы қазақстандық еңбек және азаматтық заңнамада қызметкерден коммерциялық құпияны құрайтын ақпаратты жария ету арқылы жұмыс берушіге келтірілген залалды өндіріп алу тетіктері жоқ.

Сондықтан азаматтық-құқықтық элементтерсіз жоғары материалдық жауапкершілікті белгілей отырып, еңбек заңнамасы шеңберінде коммерциялық құпия иесінің мүліктік құқықтарын қорғауды қамтамасыз ету қажет. Қызметкер жұмыстан шығарылғаннан кейін коммерциялық құпия ашылған жағдайда, оны азаматтық-құқықтық жауапкершілікке тартуға және сот арқылы шығындарды өтеуге міндеттеуге болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_ (жүгінген күні 11.10.2024)

2. Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексі 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V ҚРЗ.М. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414> (жүгінген күні 22.10.2024)

3. С. Сагандыков Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Право Реализация конституционного права на защиту информации в трудовых отношениях. 36-38 стр

4. Черных А.Б. Проблемы реализации механизма защиты права на коммерческую тайну в рамках договорных правоотношений / А.Б. Черных // 25 лет Гражданскому кодексу Российской Федерации: традиции и новации частно-правового развития. — 2019. — С. 525–530.

5. Бектемирова Д. Конфиденциальность в трудовых отношениях / Д. Бектемирова. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31823306 (жүгінген күні 13.11.2024)

6. Крутин Ю.В. Защита коммерческой тайны / Ю.В. Крутин // Конспект лекции. — Екатеринбург, 2020. — С. 7.

ӘОЖ 343.01

Сейсенов Д.Е., Айдарова А.А.

БАС БОСТАНДЫҒЫНАН АЙЫРУ ОРЫНДАРЫНАН БОСАТЫЛҒАН АЗАМАТТАРДЫҢ ҚАЙТА ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУДІҢ МАҢЫЗЫ

Бұл мақалада бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған азаматтарды қайта әлеуметтендірудің маңыздылығы қарастырылады. Қоғамнан ұзақ уақытқа оқшаулануына байланысты қайта әлеуметтендіру барысында кездесетін негізгі мәселелерге: әлеуметтік кедергілерді жою, кәсіби дағдыларды қалпына келтіру, құқықтық, психологиялық және әлеуметтік қолдау көрсету мәселелері талданады. Зерттеуде мемлекет, үкіметтік емес ұйымдар және қоғам тарапынан көрсетілетін қолдаудың маңызына ерекше назар аударылады. Қазіргі кезде бұл мәселе қылмысты қайта жасаудың алдын алуда өзекті мәселенің бірі болып табылады.

Түйін сөздер: *қайта әлеуметтік бейімдеу, қоғамға қайта бейімдеу, қылмыстың алдын алу.*

В данной статье рассматривается важность ресоциализации граждан, освобожденных из мест лишения свободы. Анализируются основные проблемы,

возникающие в процессе ресоциализации в связи с длительной изоляцией от общества: устранение социальных барьеров, восстановление профессиональных навыков, оказание правовой, психологической и социальной поддержки. Особое внимание в исследовании уделяется важности поддержки со стороны государства, неправительственных организаций и общества. В настоящее время этот вопрос является одним из актуальных в предотвращении повторного совершения преступления.

Ключевые слова: *повторная социальная адаптация, реадaptация в общество, профилактика преступности.*

This article discusses the importance of the re-socialization of citizens released from prison. The main problems arising in the process of re-socialization due to prolonged isolation from society are analyzed: the elimination of social barriers, the restoration of professional skills, the provision of legal, psychological and social support. The study pays special attention to the importance of support from the State, non-governmental organizations and society. Currently, this issue is one of the most urgent in preventing the re-commission of a crime.

Keywords: *repeated social adaptation, readaptation into society, crime prevention.*

Кіріспе. Қазақстан Республикасының (әрі қарай ҚР) бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған азаматтарды қайта әлеуметтендіру мәселесі бірнеше себептер бойынша өзекті болып табылады. Біріншіден, бас бостандығынан айыру мекемесінен босап шыққан тұлғалар соттылықтың болу салдарынан жұмысқа тұру қиындықтары, маргинализацияға алып келетін әлеуметтік стигматизация, қоғамға оралуға бөгет болатын әлеуметтік байланыстардың бұзылуы сияқты қиындықтарға кездеседі. Екіншіден, статистикаға сәйкес, көптеген елдерде, соның ішінде Қазақстанда рецидивтің едәуір бөлігі бұрынғы тұтқындардың жеткіліксіз қолдауымен байланысты. Кәсіптік оқыту, психологиялық көмек және босатылғаннан кейін қолдау көрсету сияқты қайта әлеуметтендіру бағдарламалары бұл көрсеткішті айтарлықтай төмендетуі мүмкін. Үшіншіден, Қазақстандағы қайта әлеуметтендіру аясындағы еңбектік бейімдеу, психологиялық бейімдеу, бұрын сотталған тұлғаларға қолдау көрсететін үкіметтік емес ұйымдардың бастамашылығы сияқты бағдарламалардың болуына қарамастан, оларды жүзеге асыруда кемшіліктердің болуы ғылыми талдау мен оны жетілдіру бойынша негізді ұсыныстарды талап етеді.

Бас бостандығынан айыру орындарынан босап шыққан тұлғаларды оналту қайталанатын қылмыстарға және бас бостандығынан айыру орындарында ұстауға байланысты экономикалық ауыртпалықты азайтуға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, қайта әлеуметтендіру бұл адамдарды экономикалық қызметке тартуға ықпал етеді.

Адам құқықтарының қабылданған халықаралық стандарттарын, соның ішінде БҰҰ-ның тұтқындармен қарым-қатынасқа қатысты ең төменгі стандартты ережелерін (Нельсон Мандела ережелері) ескере отырып, қайта әлеуметтендіру әділ пенитенциарлық саясаттың негізгі элементтерінің бірі ретінде қарастырылады.

Қазақстанда ұлттық және мәдени ерекшеліктерді ескере отырып, отбасылық және қоғамдық байланыстар сияқты қолдаудың дәстүрлі нысандарын ескеретін бағдарламаларды әзірлеу маңызды.

Тақырыптың өзектілігі бұрын сотталғандардың құқықтарын қамтамасыз ету қажеттілігімен ғана емес, сонымен бірге қауіпсіз және тұрақты қоғам құруға деген ұмтылыспен де байланысты.

Қылмыстың өсуі қоғамдық өмірдің барлық салаларында теріс әсер етеді. Мұндай жағдайларда мемлекет гуманизм мен толеранттылық идеяларын негізге ала отырып, азаматтардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге мүдделі және қылмыстың алдын алудың бір жолы бас бостандығынан айыру түріндегі қылмыстық жазасын өтеген адамдарға әлеуметтік қолдау көрсету болып табылады [1, б.34].

Қылмыстық жазасын өтеген тұлғаларды қайта әлеуметтендіру түсінігі түзеу мекемесінен шыққан азаматтарды қоғамға қайта сіндіру, адамдармен қарым қатынас жасау

кабілетін арттыру, бұрынғы қалыптасып қалған мінез құлықтарын өзгертіп әлеуметтік нормаларға бейімделу болып табылады. Бас бостандығынан айырылған адамдарды қайта әлеуметтендіру қылмыстық сот төрелігі жүйесінің алдында ең үлкен проблемалардың бірі болып табылады. Бас бостандығынан айырылған адамдардың бостандыққа шыққаннан кейінгі қайта әлеуметтік бейімдеу маңыздылығы жаңа қылмыстық әрекеттерді болдырмау мен қылмыстың алдын алудың бір күрделі процесі.

С.К. Алибеков 2010 жылғы өзінің «Жазасын өтеген тұлғаларды бостандықтағы өмірге бейімдеудегі құқық қорғау органдарының рөлі» атты диссертациялық жұмысында қылмыстық жазасын өтеп шыққан азаматтардың қайта әлеуметтік ортаға бейімдеу мәселесі көтерген болатын [2]. Бұл жұмысында криминологиялық тұрғыдан қарағанда рецидивтік қылмыстың алдын алуда әлеуметтік бейімдеу негізгі бағыттардың бірі екенін айтты. Сонымен әлеуметтік бейімдеудің түсінігі ол - бостандыққа шыққан азаматтардың қоғамға қайта сіңуі, құқықтық мәртебесін қайта қалпына келтіруге мүмкіндік беретін, қайта бір қалыпта өмір сүруге қажетті құндылықтар мен мінез-құлық нормаларын игеру процесі.

Аталған азаматтар неліктен қылмысқа оралады? Психологиялық тұрғыдан қараса бас бостандығынан айырылған азаматтардың қылмысқа қайта бару себептері көп қырлы. Бұл мәселеде психологтар олардың әлеуметтік, психикалық, экономикалық және құқықтық аспектілер жағдайының төмендігінен болуы әсерінен қоғамға бейімделмей қылмысқа қайта оралудың бірден бір себебі болып табылады.

Мемлекеттің маңызды және әлеуметтік маңызды міндеттерінің бірі-бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдарды құқықтық және әлеуметтік қолдау. Түзеу мекемесінен босатылғаннан кейін азаматтар түрлі сала мамандарының, соның ішінде әлеуметтік сала мамандарының көмегіне мұқтаж [3, б.55]. Әлеуметтік оңалтудың орталықтарының аздығы олардың сапасыздығы. Босатылып шыққан азаматтардың жұмыспен қамтамасыз рецидивтік қылмыстылықтарды алдын алудың бірден бір жолы. Неліктен жұмыспен қамтамасыз ету қиын? Өйткені, көп сотталған азаматтардың білім деңгейі, жұмысқа деген қабілеттігі, өмірге деген көзқарасы төмен болады. Сонымен қатар, қоғамның жазасын өтеген тұлғаларға қатысты теріс көзқарасы олардың жұмысқа орналасуда, тұрғын үй табуда, әлеуметтік байланыстар орнату кезінде үлкен қиындықтар туғызады. Жазасын өтеу барысында көптеген тұлғалардың денсаулығы нашарлап, қоғамдағы даму үрдістеріне ілесе алмай, көмекке жүгіну механизмін білмеу салдарынан үмітсіз жағдайларда қалып қалады.

1948 жылғы 10 желтоқсанда БҰҰ-ның Бас Ассамблеясы Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясын қабылдады. Онда адамның құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу барлық мемлекеттер мен қоғамның аса маңызды міндеті екендігі жария етілді. Бұл декларацияның 1-бабында «Барлық адам өзінің абыройы мен құқығы жөнінен бір-бірімен тең әрі азат болып туады. Оларға ақыл-ой мен ар-ождан берілген, ендеше бір-бірімен бауырмалдық рухында ғана қарым-қатынас жасауға тиісті» делінген[4]. Бұрын сотталған тұлғалар жұмысқа орналасуда бірқатар шеттетулерге ұшырайды. Жұмыс берушілер бұрын сотталған тұлғаларды қабылдаудан бас тартып жатады. Еңбек Кодексінің 6-бабына сәйкес: «Әркімнің еңбек саласындағы өз құқықтары мен бостандықтарын іске асыруға тең мүмкіндіктері бар» делінген [5]. Бұрын сотталған тұлғалар жасырын түрдегі дискриминацияға ұшырайды және ол, өз кезегінде, олардың стигматизациялануына алып келеді.

Бостандыққа шыққаннан кейінгі алғашқы екі-үш айда тұруға және жұмыс іздеуге қаражат қажет болған бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған барлық адамдарға әлеуметтік көмек қажет екені жасырын емес.

Қазақстанда қайта әлеуметтендіру тетігін іске асырудың құқықтық негізі құрылды. Қылмыстық-атқару заңнамасы «пробация» терминінің мағынасын түзеу мекемелерінен босатылған сотталғандарды, сондай-ақ қылмыстық жазаның басқа да жұмсақ түрлеріне сотталғандарды әлеуметтік-құқықтық құралдармен бақылау жүйесі ретінде айқындайды [6, б. 12].

Бостандыққа шыққаннан кейінгі алғашқы екі-үш айда тұруға және жұмыс іздеуге қаражат қажет болған бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған барлық адамдарға әлеуметтік көмек қажет екені жасырын емес.

Қазақстанда қайта әлеуметтендіру тетігін іске асырудың құқықтық негізі құрылды. Қылмыстық-атқару заңнамасы «пробация» терминінің мағынасын түзеу мекемелерінен босатылған сотталғандарды, сондай-ақ қылмыстық жазаның басқа да жұмсақ түрлеріне сотталғандарды әлеуметтік-құқықтық құралдармен бақылау жүйесі ретінде айқындайды.

Пробациялық бақылау - бұл өмірдің дұрыс, заңға бағынатын жолына түсуге тырысатын сотталғандарға мемлекеттің адамгершілік қадамы.

Бұл оқшаулау туралы емес, бостандықтағы жұмыс туралы болғандықтан, бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған және Қазақстан Республикасында пробация қызметінің есебінде тұрған азаматтарды пенитенциарлық пробация (қайта әлеуметтендіру, оңалту, бейімдеу, пенитенциарлық қорғаншылық және т.б.) шеңберінде жүргізілетін жұмыс мемлекеттік қолдауды, назар аударуды және қосымша қаржыландыруды талап етеді.

Зерттеу барысында Қазақстан Республикасында бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған азаматтарды қайта әлеуметтендіру процесі қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, рецидивтік қылмыс деңгейін төмендету және осы санаттағы адамдардың қоғамға табысты бейімделуі үшін шешуші мәнге ие екендігі анықталды. Негізгі аспектілердің бірі ретінде мыналарды бөліп көрсетуге болады:

1. Бұрын сотталғандарды қоғамның теріс қабылдауымен байланысты әлеуметтік стигматизацияның жоғары деңгейі, бұл олардың реинтеграциясын айтарлықтай қиындатады.

2. Жұмыс берушілердің біржақтылығы және соттылықпен қойылған құқықтық шектеулер салдарынан жұмысқа орналасуға шектеулі қолжетімділік.

3. Отбасылық байланыстардың үзілуі және әлеуметтік қолдаудың жоғалуы, бұл әлеуметтік оқшаулану қаупін арттырады.

4. Пробацияны, психологиялық оңалтуды және кәсіптік даярлықты қоса алғанда, әлеуметтік бейімделуге бағытталған мемлекеттік және қоғамдық бағдарламалардың жеткіліксіз дамуы.

Қорытынды. Зерттеу нәтижелері бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған азаматтарды қайта әлеуметтендіру қоғамның тұрақты дамуын қамтамасыз етуге бағытталған әлеуметтік саясаттың маңызды элементі екенін растайды.

Қайта әлеуметтендіру бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған азаматтардың құқықтарын қалпына келтіруге ғана емес, қоғамдық тәртіпті нығайтуға да ықпал етеді. Осы санаттағы адамдардың сәтті интеграциясы әлеуметтік шиеленісті азайтуға, қылмыстардың қайталануын азайтуға және босатылған адамдарды еңбек және әлеуметтік қызметке тартуды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Қайта әлеуметтену процесінің тиімділігіне қол жеткізу үшін мынадай шараларды іске асыру талап етіледі:

- Босатылған азаматтардың құқықтары мен қолдауын реттейтін нормативтік-құқықтық базаны жетілдіру;

- Мемлекеттік құрылымдар, үкіметтік емес ұйымдар мен бизнес арасындағы өзара іс-қимылды күшейту;

- Кәсіптік оқыту және жұмысқа орналастыру бағдарламаларына қолжетімділікті қамтамасыз ету;

- Әлеуметтік стигматизацияны еңсеруге бағытталған бұқаралық ақпараттық-ағарту науқандарын өткізу;

- Жұмысқа орналасуға, әлеуметтік байланыстарды қалпына келтіруге және психологиялық оңалтуға көмекті қоса алғанда, босатылған адамдарды кешенді сүйемелдеуге бағытталған мемлекеттік бағдарламаны әзірлеу және іске асыру;

- Жұмыс сапасын арттыру үшін пробациялық қызметті қаржыландыруды ұлғайту;

- Бұрынғы тұтқындарды жұмысқа қабылдайтын жұмыс берушілер үшін салықтық жеңілдіктер жүйесін енгізу.

Осылайша, бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған азаматтарды қайта әлеуметтендіру процесі мемлекеттің, қоғамның және бизнестің белсенді қатысуын қамтитын кешенді тәсілді талап етеді. Осы шараларды тиімді іске асыру Қазақстан Республикасында әлеуметтік қауіпсіздік пен тұрақтылықты арттыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Черепашкин А.С., Абрамовская О.Р, Ресоциализация лиц, освобождённых из мест лишения свободы как профилактика рецидивной преступности. Вестник Уральского института экономики, управления и права №1 2020, с.34-42

2. С.К. Алибеков , Жазасын өтеген тұлғаларды бостандықтағы өмірге бейімдеудегі құқық қорғау органдарының ролі заң ғ: к. дис.

3. Паатова М. Э., Хашхова Д.З., Сажина Н.М., Шебанец Е. Ю. Технология Социальной Работы По Формированию Готовности К Трудоустройству У Лиц, Освобожденных Из Мест Лишения Свободы. Вестник Адыгейского государственного университета. Серия: Педагогика и психология. 2021. Вып. 3 (283). – 86 с

4. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. Декларация Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының резолюциясымен 1948 жылғы 10 желтоқсанда № 217 А (III) қабылданған.

5. ҚР Еңбек Кодексі. Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V (2024.21.07. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)

6. Уголовно-исполнительный кодекс Республики Казахстан: практическое пособие.- Алматы: «Издательство «Норма-К», 2017. – 100 с.

UDC: 372.881.111.1:371.124-055.2

Abdykhanova Baktygul Aidapkelevna

PhD of Foreign languages department, The Graduate School of Philology,
Shakarim University of Semey, Kazakhstan, Semey.

Sadyrbekova Zauresh Yerlankyzy

2nd year Master student of Foreign languages department,
The Graduate School of Philology, Shakarim University of Semey, Kazakhstan, Semey.

**FACILITATING EFFECTIVE SITUATIONAL SPEAKING TASKS:
A STUDY ON THE TEACHER'S ROLE**

Бұл зерттеуде ағылшын тілі – шет тілі ретінде оқытылатын сыныптарда сөйлеу дағдыларын дамыту әдісі ретінде жағдаяттық тапсырмаларды қолдану қарастырылады. Әртүрлі тәжірибесі бар 50 мұғалімнің сауалнамасы негізінде жиі қолданылатын жағдаяттық тапсырмалар түрлері, айталық, рөлдік ойындар мен симуляциялар анықталып, сондай-ақ педагогтардың уақыт тапшылығы, сыныптың үлкендігі және ресурстардың шектеулілігі сияқты кездесетін қиындықтар зерттелді. Жағдаяттық тапсырмаларды тиімді пайдалану үшін тапсырмаларды тіл деңгейіне бейімдеу, топтық жұмысты ынталандыру және тиісті сөздік қорды алдын ала үйрету сияқты негізгі стратегиялар талданады. Сонымен қатар, мұндай тапсырмаларды қолданудың сөйлеу шеберлігін арттыру, оқушылардың өзіне деген сенімділігін нығайту және сыныптағы өзара әрекеттестікті жақсарту сияқты артықшылықтары тілге тиек етіледі. Зерттеуде қиындықтарды еңсеруге және жағдаяттық тапсырмаларды динамикалық әрі коммуникативтік оқыту процесінде тиімді пайдалануға арналған практикалық ұсыныстар берілген. Бұл зерттеу сөйлеу дағдыларын дамыту және студенттердің тілді шынайы өмірде қолдануға деген ынтасын арттыруға бағытталған тиімді оқыту әдістері туралы құнды ақпарат ұсынады.

Түйін сөздер: жағдаяттық оқыту, сөйлеу дағдылары, коммуникативтік тәсіл, оқыту стратегиялары, педагог қиындықтары.

В статье рассматривается использование ситуационных заданий в классах английского языка как иностранного (EFL) как метода улучшения навыков говорения у студентов. На основе опроса 50 преподавателей с различным уровнем опыта в исследовании были определены наиболее часто используемые типы ситуационных заданий, такие как ролевые игры и симуляции, а также выявляются трудности, с которыми сталкиваются педагоги, включая нехватку времени, большие классы и ограниченные ресурсы. Анализируются ключевые стратегии, такие как адаптация заданий к уровню владения языком, развитие сотрудничества через групповую работу и предварительное изучение необходимой лексики, а также выявляются преимущества использования таких заданий, включая повышение беглости речи, уверенности студентов и улучшение взаимодействия в классе. В работе предложены практические рекомендации для преодоления трудностей и оптимизации использования ситуационных заданий в динамичной и коммуникативной учебной среде. Это исследование предоставляет ценные идеи по эффективным методам преподавания, направленным на развитие навыков говорения и повышение вовлеченности студентов в аутентичное использование языка.

Ключевые слова: *ситуационное обучение, навыки говорения, коммуникативный подход, стратегии обучения, трудности учителей.*

This article explores the implementation of situational tasks in English as a Foreign Language (EFL) classrooms as a method for enhancing students' speaking skills. Based on a survey of 50 EFL teachers with diverse levels of experience, the study identifies the types of situational tasks commonly used, such as role-plays and simulations, and the challenges educators face, including time constraints, large class sizes, and resource limitations. Key strategies, including adapting tasks to proficiency levels, fostering collaboration through group work, and pre-teaching relevant vocabulary, are analyzed alongside the perceived benefits, such as improved fluency, confidence, and classroom interaction. Practical recommendations are provided to address the challenges and optimize the use of situational tasks in dynamic and communicative classroom settings. This research contributes valuable insights into effective teaching practices for developing speaking skills and promoting student engagement in authentic language use.

Key words: *situational learning, speaking skills, communicative approach, teaching strategies, teacher challenges.*

Introduction

In English as a Foreign Language classrooms, the use of situational tasks has become a popular strategy for developing students' speaking skills. Situational tasks involve creating real-life scenarios or simulations in which students must use language to solve problems, negotiate meaning, or engage in conversations. These tasks are grounded in the communicative approach to language teaching, where the emphasis is placed on active student participation and the practical application of language skills. Situational tasks not only encourage students to practice speaking in authentic contexts but also help build their confidence in using the language beyond textbook exercises.

The purpose of this survey was to examine the approaches and challenges faced by EFL teachers when implementing situational tasks in their classrooms. Despite the widespread recognition of the benefits of situational tasks, teachers often encounter obstacles in their effective use, such as large class sizes, time constraints, and the need to adapt tasks to different student proficiency levels. By gathering insights from a diverse group of teachers, this study aims to identify common strategies, challenges, and perceived outcomes related to the use of situational tasks, offering practical recommendations for educators.

Methodology

1. Data Collection

To gather insights from a variety of teachers, an online survey was conducted. The survey was distributed via Google Form and remained open for two weeks. Participation was voluntary, and respondents were assured that their answers would remain confidential. The data was collected anonymously. The survey included 50 EFL teachers from different teaching contexts, such as primary and secondary schools. The teachers had varying levels of teaching experience, from novice educators to those with over 10 years of experience.

2. Data Analysis

Quantitative data from the closed-ended questions were analyzed using descriptive statistics. Frequencies and percentages were calculated to identify common trends and patterns. For qualitative data from open-ended questions, thematic analysis was applied to uncover recurring themes related to teachers' strategies and challenges.

Results

The distribution of participants was as follows:

- 10 teachers with 0-3 years of experience
- 15 teachers with 4-7 years of experience

- 15 teachers with 8-10 years of experience
- 10 teachers with over 10 years of experience

A structured questionnaire was developed, consisting of five sections:

1. Demographic Information: This section gathered details about the participants, such as years of experience and teaching context.

2. Knowledge and Experience with Situational Tasks: This section assessed teachers' familiarity with situational tasks and how often they incorporated them in their lessons.

3. Approaches to Designing and Implementing Situational Tasks: Teachers were asked about the types of situational tasks they used, how they designed these tasks, and the strategies they employed to prepare students.

4. Classroom Dynamics and Student Engagement: This section focused on how teachers engage students during situational tasks and the challenges they face in managing these activities.

5. Reflection and Feedback: Teachers were asked to reflect on the effectiveness of situational tasks and provide insights into their perceived benefits and difficulties.

The results showed that for the first question, «How many years have you been teaching English?» there was a balanced distribution of teaching experience among respondents, with 20% having over 10 years of experience, 30% with 8-10 years, 30% with 4-7 years, and 20% with 0-3 years.

For the second question, «How often do you use situational tasks in your lessons?», the majority of teachers (50%) reported using situational tasks frequently, while 30% indicated occasional use, and 20% rarely used them.

Regarding the third question, «What types of situational tasks do you use most often?», role-play was the most popular choice, cited by 60% of respondents, followed by simulation tasks (30%) and problem-solving tasks (10%).

The fourth question, «How do you adapt situational tasks for different proficiency levels?», revealed that 70% of teachers modify tasks by simplifying instructions or providing additional support for lower levels, while 30% reported using the same tasks but adjusting expectations for performance.

For the fifth question, «What challenges do you face when implementing situational tasks?», 40% of respondents identified time constraints as a significant barrier, 35% cited large class sizes, and 25% mentioned a lack of resources. These challenges underscore the need for better planning and support to optimize task implementation.

In response to the sixth question, «How do you measure the effectiveness of situational tasks?», 50% of teachers relied on student feedback, 30% used observation of student engagement, and 20% analyzed test results.

The seventh question, «What benefits do you observe from using situational tasks?», elicited responses emphasizing improved speaking fluency (60%), increased student confidence (30%), and better classroom interaction (10%). These benefits align with the core objectives of situational tasks.

For the eighth question, «How do students typically respond to situational tasks?», 50% of teachers reported high levels of enthusiasm, 30% observed moderate engagement, and 20% noted that some students were hesitant. This suggests a generally positive reception with room for improving student buy-in.

Regarding the ninth question, «What resources do you use to design situational tasks?», 50% of respondents relied on textbooks, 30% used online materials, and 20% created their own resources.

For the tenth question, «How do situational tasks influence classroom dynamics?», 40% of teachers noted improved peer interaction, 35% observed increased student-teacher rapport, and 25% highlighted better classroom management. These findings suggest that situational tasks can positively impact the learning environment.

Finally, the eleventh question, «Would you recommend situational tasks to other teachers?», received overwhelmingly positive feedback, with 90% of respondents endorsing their use and 10% expressing reservations due to implementation challenges. It shows strong endorsement highlights the perceived value of situational tasks in EFL classrooms.

Discussion

Based on the survey findings, several practical recommendations can be made for teachers looking to incorporate situational tasks more effectively into their language lessons.

1. *Adapt Tasks to Student Proficiency.* As the survey revealed, many teachers modify the difficulty of tasks according to student readiness. Teachers should assess students' proficiency levels before designing tasks to ensure that the activities are appropriately challenging without being overwhelming. Tailoring tasks to different levels can also keep students engaged and motivated. According to Bygate adapting tasks to students' proficiency levels can significantly enhance engagement and foster more effective language acquisition [1, p.123].

2. *Utilize Pair or Group Work.* Many teachers rely on pair and group work to increase student participation and engagement during situational tasks. Teachers should consider implementing collaborative tasks that encourage peer interaction and allow for more practice opportunities in a supportive environment. Research by Sato and Ballinger emphasizes the benefits of collaborative learning in language classrooms, demonstrating that peer interactions significantly improve both speaking fluency and overall language proficiency [2, p.209].

3. *Prepare Students with Relevant Vocabulary.* Situational tasks often involve specific scenarios or topics, and it is crucial that teachers provide students with key vocabulary and expressions ahead of time. This preparation can help students feel more confident and better equipped to engage in the activity. According to Nation (2013), pre-teaching vocabulary before tasks improves students' ability to recall and use new words during interactions [3, p.56].

4. *Manage Classroom Dynamics Efficiently.* Given that many teachers report challenges with large class sizes, effective classroom management becomes crucial when conducting situational tasks. Teachers may benefit from establishing clear rules and expectations for participation, setting time limits for each activity, and using strategies to ensure that all students are actively involved. Research by Walsh suggests that clear classroom management strategies significantly enhance student participation and minimize disruptive behaviors [4, p.67].

5. *Incorporate Authentic Contexts.* To maximize the impact of situational tasks, teachers should aim to use real-world scenarios that are relevant to students' lives. Authentic materials, such as news articles, role-playing exercises, or task-based simulations, can provide meaningful context and increase student engagement. Studies by Gilmore show that authentic materials help bridge the gap between classroom learning and real-life language use, thereby improving student motivation and engagement [5, p.10].

Conclusion

Situational tasks offer a valuable approach to enhancing speaking skills in English as a Foreign Language (EFL) classrooms by providing students with the opportunity to engage in authentic communication. The findings of this study underscore the importance of adapting tasks to suit different proficiency levels, utilizing collaborative work to foster engagement, and preparing students with relevant vocabulary. Teachers face challenges, such as time constraints and large class sizes, but with effective classroom management strategies and thoughtful task design, these challenges can be mitigated. Additionally, incorporating authentic contexts and using real-world scenarios can greatly improve student motivation and confidence. The widespread endorsement of situational tasks among teachers highlights their significant potential in fostering a dynamic and

communicative classroom environment. For teachers to maximize the effectiveness of these tasks, continued professional development and support are essential. Ultimately, by thoughtfully addressing the challenges and leveraging the benefits of situational tasks, educators can create more engaging, effective, and meaningful language learning experiences for their students.

References

1. Bygate M. Speaking in a Second Language. Oxford.: Oxford University Press, 2016. - 123 p.
2. Sato M., Ballinger S. Task-based Language Teaching: The Importance of Collaborative Interaction. Language Teaching Research, 2016. - 209 p
3. Nation I. S. P. Learning Vocabulary in Another Language. Cambridge.: Cambridge University Press, 2013. - 56 p.
4. Walsh S. Classroom Discourse and Teacher Development. London.: Continuum, 2013. - 67 p.
5. Gilmore A. Authentic Materials and Authenticity in Foreign Language Learning. Language Teaching, 2011. – 10 p.

МҒТАР 16.31.02

Баянбат Ж., магистрант

*Alikhan Bokeikhan University, Семей қ, Қазақстан Республикасы
(baianbat@mail.ru)*

Абикенова Г.Т., к.ф.н

*Alikhan Bokeikhan University, Семей қ, Қазақстан Республикасы
(gulnafis.abikenova@mail.ru)*

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДІҢ АҚПАРАТТЫЛЫҒЫ

Мақалада көркем шығармалардағы тілдік бірліктердің ақпараттылығы туралы мәліметтер беріледі. Лингвистика іліміндегі тілдік бірліктердің ақпараттылығы туралы ғалымдардың пікірлері талданып, олардың еңбектеріндегі ғылыми тұжырымдар, теориялық пайымдауларға сүйене отырып, Г.Мүсіреповтің көркем шығарма тілінің ақпараттылығы зерделенген. Қазақ тіл білімінде сөз мағынасы тілші ғалымдар тарапынан біршама зерттелген мәселе болғанымен көркем шығарма тілінің ақпараттық мәнін ашу әлі сөз бола қойған жоқ. Мақалада көркем мәтіндегі тілдік бірліктердің оқырманын маңызды сипатқа ие оқиғалардан не автор толғанысынан хабардар етіп, қатысымдық сипатқа ие болатыны және сол жөнінде ақпарат беретіндігі айтылады. Мағыналық және құрылымдық жағынан тиянақталған мәтін коммуникативтік жағдаятқа байланысты қатысымдық сипатқа ие болады. Ал мәтіннің коммуникативтік қызметі қаламгердің белгілі бір мақсат көздеуімен (автордың идеясы, ойы) өлшенуге тиіс.

Кілт сөздер: Лингвистика, тілдік бірліктер, коммуникация, көркем мәтін, ақпарат.

В статье приводятся сведения об информативности языковых единиц в художественных произведениях. Проанализированы мнения ученых об информативности языковых единиц в учении лингвистики, изучены научные выводы в их работах, информативность языка художественного произведения Г. Мусрепова на основе теоретических рассуждений. Несмотря на то, что значение слова в казахском языкознании несколько изучено учеными-корреспондентами, тема раскрытия информационной сущности языка художественного произведения еще не приобрела актуальность. В статье

подчеркивается, что языковые единицы в художественном тексте имеют связный характер и информируют читателя о событиях, которые имеют значимость, либо о раздумьях автора. Семантически и структурно детализированный текст приобретает характер участия в зависимости от коммуникативной ситуации. А коммуникативная функция текста должна быть измерена тем, что писатель преследует определенную цель (идею, мысль автора).

Ключевые слова: лингвистика, языковые единицы, коммуникация, художественный текст, информация.

The article provides information about the informative value of language units in literary works. It analyzes scholars' views on the informative value of language units within the field of linguistics and examines the scientific conclusions drawn in their studies, the informative value of the language in G. Musrepov's literary works based on theoretical reasonings. Despite the fact that the meaning of the words in Kazakh linguistics has been partially studied by scholars, the topic of uncovering the informative essence of the language in literary works has yet to gain relevance. The article emphasizes that language units in a literary text are cohesive in nature and inform the reader about the significant events or the author's thoughts. A semantically and structurally detailed text assumes a participatory role depending on the communicative situation. Moreover, the communicative function of a text should be measured by the writer's specific purpose (the author's idea or message).

Keywords: linguistics, language units, communication, literary text, information.

Коммуникация – адамдардың білімін, ойын, идеясын, эмоциялық жағдайын, қарым-қатынасқа түсуші тараптардың бағыт-бағдарының мазмұнын беретін тұтас хабарлама. Коммуникация – бұл байланыс, ақпараттың қолданылу аясы, көлемі, мазмұны. Қатысымдық үдерісте тілдік бірліктердің ақпараттылығын прагматикалық және семантикалық тұрғыда қарастыру қажет. Қандай да бір тасымалдаушы құралдар ақпараттық сипатқа ие болмаса, оның мазмұны болмайды, демек қатысым жүзеге аспайды. Тілдік бірліктердің мағынасы жалпы тілдік жүйенің құрамдас бөлігі, элементі бола тұра, өзіндік дербестігімен де ерекшеленеді. Олардың өзіне ғана тән семантикалық қасиеттері бар.

Лингвистика іліміндегі тілдік бірліктердің ақпараттылығы туралы В.Н.Комиссаров, И.В.Арнольд, И.Р.Гальперин, М.Н.Володина, М.Оразов, Г.Р.Әлімбек сияқты ғалымдардың пікіріне назар аударған жөн. Олардың еңбектеріндегі ғылыми тұжырымдар, теориялық пайымдауларға сүйене отырып, Ғ.Мүсіреповтің көркем шығарма тілінің ақпараттылығын зерделеуге болады. Қазақ тіл білімінде сөз мағынасы тілші ғалымдар тарапынан біршама зерттелген мәселе болғанымен көркем шығарма тілінің ақпараттық мәнін ашу әлі сөз бола қойған жоқ.

Тілдік бірліктер арқылы берілетін ақпаратты **екі түрге бөліп** көрсетуге болады. Тіліміздегі бірліктердің сөздікте, жеке тұрғанда беретін ақпарат түрі қатысым актісінен тыс тұрады және заттар мен құбылыстар туралы хабарлайды. Ал, бірліктер коммуникативтік акт процесінің элементтері ретінде жұмсалып, мағыналық реңкті қоса білдірсе, нақты қатысымдық ақпаратқа ие болады. Мысалы: *Ел көшсе, жайлау жетімсіреп қалады, құс кетсе көл жетімсірейді* («Ұлпан» романынан). Сөйлемдегі *жетімсіреу* сөзі «ата-анасынан ажырау» деген тура мағынасынан алшақ кетпеген. Мұнда қатысымдық мағына теңеу түрінде келіп ақпараттылық мән стилистикалық тұрғыдан берілген. Тілдік бірліктердің ақпараттылық құбылысы сөйлемде анық байқалады. Мысалы: *Күзгі көк ақырын-ақырын тебендеп, келер жылдың қамын ойланғандай ақырын жатыр* («Ұлпан» романынан). Сөйлемнің негізгі беретін ақпараты – күз мезгілі. Жылдың осы кезеңі қарапайым хабарлау түрінде емес, кейіптеу түрінде ұтымды бейнеленген. Сөйлем құрамындағы бірліктерді жеке-жеке алғанда, толық ақпарат анықталмайды, тұтас сөйлем ғана жан-жақты ақпарат бере алады.

Сөздің ақпараттылығы оның контексте ашылатын мағыналарына тәуелді. Сөз мағынасын құрайтын семантикалық белгілер сол сөзбен таңбаланған шындық болмыстың мазмұнын білдіретін ақпарат болып табылады.

Қатысымдық тиянақты ойды білдірудің басты бірлігі – сөйлем. Сөз сөйлемнің құрамына енген кезде, айтылар ойға қатысты қатысымдық мағынаны толықтырып, ақпаратты күшейтеді. Сондықтан да, сөйлем құрамындағы сөздердің бірігіп беретін ақпарат көлемі кең әрі мазмұнды, олар баяншы ойын жеткізуге қызмет етеді.

Қатысымдық бірліктер арасында ақпарат берудегі ауқымдылығымен, күрделілігімен ерекшеленетін – мәтін. Мәтіннің қатысымдық мәні мен ақпараттық көрінісі түрліше болып келеді. Мысалы: *Екі тау иығымен соқтығысып бірін-бірі орнынан қозғай алмай тұрып қалған сияқты. Егізкөлдің бергісі кішірек болушы еді, соның бар суы лықсып келіп, тас кемерінен бір-ақ ырғып түсті. Лақ етіп ақтарылды. Сарқырап жататын құлама суды көміп жіберді. Үйдей тастар гүрсілдетіп домалап келеді. Терең сайдың екі жақ ернеуін су кернеп, кеміріп, кеңейтіп келеді. Тау төбесінен құлап түскен құж тастар шошынып, үріккен тау өгіздей жосып, ақтарылған судың алдында келе жатыр. Жойқын су кейде ондаған тау өгізді жұтып жібереді. Ұзамай ондаған тау өгіз судан шыға келіп, тағы да ілгері домалайды («Әмина» әңгімесінен). Мәтіндегі ақпараттың берілу ерекшелігіне қарай оның құрылымы да күрделене түскен. Мәтінге қосылған әрбір жаңа сөйлем басты тақырыппен жымдасып, оның ақпараттық мазмұнын күрделендіріп тұр.*

Мәтіннің ақпараттық құндылығы тек сөз шеберлігінде ғана емес, оқырманға тың ақпарат беруінде. Мысалы: *Керей –Уақ елдерінің ескіден келе жатқан дәстүрі бойынша ауыр бәле шыққан, қырсық болған жерлерді өртеп тазалау керек. Оба, қорасан сияқта адам апаты, ала өкпе, қара өкпе сияқты мал апаты болған жерлерді де өртеп, келер жылға дейін ол маңайға жоламай көшіп кететін. Мұстапаның Қожық ауылын өртеп жібергені болысбилердің ойына сол дәстүрді түсірді. Қара пәле орнаған Қожықтың жазғы жайлау, қысқы қыстауларын «бүлінгеннен бүлдіргі алма» деген аз Тәукенің жосық-жоралғысы бойынша қысқы, жазғы үйлерін бар мүлкімен түгел өртеп жіберді. «Бүлдіргі» қамшының сабына тағылатын екі сүйем қайыс қой. Керей –Уақ жігіттері Қожықтың байлығына қолын арамдаған жоқ [1, 78 б].* Мәтіннен оқырман Керей –Уақ елдерінің ескіден келе жатқан дәстүрі жайында, яғни ауыр бәле шыққан, қырсық болған жерлерді өртеп жіберетіндігі жөнінде мәлімет алады. Сондай-ақ, жазушы қазіргі қолданыста кездесетін «бүлінгеннен бүлдіргі алма» деген идиоманың этимологиясымен қоса, сирек кездесетін «бүлдіргі» сөзінің мағынасынан да хабардар етеді. Оқырманға мұндай тілдік бірліктердің қолданыстық мәнін ашып беру жазушы туындысының ақпараттық құндылығын жоғарылатады.

Көркем мәтіндегі тілдік бірліктер оқырманын маңызды сипатқа ие оқиғалардан не автор толғанысынан хабардар етіп, қатысымдық сипатқа ие болады және ақпарат береді. Мағыналық және құрылымдық жағынан тиянақталған мәтін коммуникативтік жағдаятқа байланысты қатысымдық сипатқа ие болады. Ал мәтіннің коммуникативтік қызметі қаламгердің белгілі бір мақсат көздеуімен (автордың идеясы, ойы) өлшенуге тиіс.

Поэзиялық туындыларда заман келбетін, жаңа өмірді, туған жер табиғатын жырлай отырып, тыңдаушысының дүниетанымын арттыратын, оған ой салатын ауқымды мәселелерді қозғалады. Бұл – өлең мәтіні коммуникациясындағы түпкі мақсат және күллі поэзия табиғатына тән ерекше болмыс. Бұл ретте тыңдаушы психикасына ерекше әсер ететін, тыңдаушының эмотивтілігін арттыратын экспрессивті, эмоционалды сөздер, бағалауыштық қолданыстар таңдалынады. Мысалы:

*Сен кім? Мен кім?
Ойлашы бір осыны,
Таңалдырар,
Ойландырар
Кенет ойдың тосыны.*

Ақылды бол, Тілегім сол,
 Құлағыңа кірсе егер дос үні
 Шыпжаңдама, Қылжаңдама, Дұрыстан.
 Кім ұқпайды: Түк шықпайды Ұрыстан.
 Қыңыр тартып, Қиындыққа кеткенше.
 Дұрыс болар
 Адал жолмен тырысқан. («Сен кім? Мен кім?» өлеңінен) немесе:
 Көкте зырлап барады Алтын жұлдыз.
 Жерде тұрып қарады Әлия қыз.
 Алтын жұлдыз алысқа
 Кетті ағып,
 Кетті ағып, жас қызға
 Бір ой салып,
 Алтын жұлдыз зымырып Кетті алыс.
 Кетті алыс мылтық ап Бір жап-жас қыз
 Майдан кешті мылтық ап
 Әлия қыз,
 Өр төсінде жарқырап
 Алтын жұлдыз (Қ.Аманжолов «Әлия қыз» өлеңінен) [2, 105 б].

Мұнда қабылдаушы тез түсінетін ұғымдар, жеңіл ұйқастар алынған. Ақынның мұндай туындыларында автордың дүниеге көзқарасы айқындалады. Оқырман авторлық ойдан, оның жеткізер мағлұматынан хабардар болады, ақпарат алады. Жеке тұрғанда, заттың, сынның, қимылдың т.б. атауы болып номинативті қызмет атқаратын тілдік бірліктер көркем шығарма мәтіні құрамында қатысымдық бірлікке айналып, коммуникативтік қызмет атқарады. Осылайша, адам ойын жарыққа шығаратын, қарым-қатынас құралы саналатын тіл көркем шығарманың да басты құралы бола отырып, нақты бір мағлұматты, хабарды оқырманға жеткізеді. Сонымен ақын поэзиясы тіліндегі қатысымдық бірліктер автордың айтайын деген ойын іске асыру мақсатында тұтас мазмұнын түсінуге септігін тигізіп, идеялық мақсатын ашып беруге мүмкіндік береді.

Көркем шығармада кейіпкерлерді сөйлетіп, оларды әр түрлі оқиғаларға қатыстырып отыратын автор сөзінен оқырман санасында автордың өз бейнесі туралы түсінік қалыптасады.

Тілдік қатынастың хабардың пайда болуы, хабардың сыртқа шығуы, хабардың жеткізілуі, хабардың қабылдануы, хабардың жауабы деген бірнеше кезеңнен тұратынын ескере келе, «тілдік қарым-қатынас болу үшін, хабарды қабылдап алумен ғана шектелу біржақты процесс болады, тілдік қатынас жүзеге асу үшін, қабылданған хабарға көңіл аудару, яғни оны сарапқа салу, бағалау, түсіну, сосын жауап қату шарт», – деген ғалым Ф.Оразбаева ойына назар аударсақ, келесі өлең жолдарының:

Әлде, менің махаббатым харам ба?
 Әлде, көңілім сен дегенде сараң ба?
 Әлде, менің адамшылық арым кем,
 Дос болуға сірә сіздей адамға?
 Әлде, сенен басқа жарды сүйдім бе?
 Сенен ұрлап жүректе сыр түйдім бе?
 Әлде, мүмкін, дұшпан сөзін құп көріп,
 Сабырсыз боп жоқ нәрсеге күйдің бе?
 Әлде, мүмкін, тұтылды ма алтын күн,
 Ай күңгірт боп басты ма кеп қара түн?
 Әлде, мүмкін, шалқып жатқан дарияға

Күйе түсіп, қаптады ма көк түтін, («Әлде...» өлеңінен) [3, 49 б]– деп келетін «Әлде...» өлеңіндегі автор сауалы жауапсыз қалған деп айта алмаймыз. Бұдан қарым-қатынас орнаған

жоқ деген ой туындамауы керек. Себебі, ақын сауал қою арқылы бақылаушы-оқырманына кейіпкерінің психологиялық күйінен хабар беруді мақсат еткен. Бұл диалогтың басты ерекшелігі – мұндағы диалог шығарма кейіпкерлері арасында емес, автор мен кейіпкердің арасындағы диалогтың орын алуында. Бірақ, шығарма кейіпкерінің авторға жауап беруі міндетті емес. Бұл – поэзиялық шығармадағы диалогты қатысымдық мақсатта қолданудың бір ерекшелігі. Тағы бір мысал:

Неге мұнша, сорлы жүрек, соғасың?

Неге күйіп, неге мұздап тоңасың?

Арпалысып тыныш жата алмай ұяңда,

Неге мұнша мазасыз сен боласың?!

Неге мұнша үрейлене соғасың?

Қиял кернеп, нені ойлап шоласың?

Сорлы жүрек, ойларсың да, толғарсың,

Толарсың да, сарғаярсың, соларсың.

Неге мұнша жалындайсың, жанасың?

Жанды қинап, тәнді өртеп барасың?

Өл дейсің бе, кет дейсің бе гайып боп,

Талақ етіп жер мен көктің арасын! («Сабыр етші» өлеңінен) [3, 51 б].

Ақын диалог кұруда өлең жүйесіндегі заңдылықтарды сақтай отырып, адресатқа кейіпкердің психологиялық жай-күйін толық хабардар ететін, кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынасты тереңінен ашатын, эмоционалды-экспрессивті тілдік бірліктерге толы коммуникация үлгілерін көрсетті. Жалпы, бұл шығармалардағы қатысымдық тілдік бірліктердің ақпараттылығы ең алдымен, оқырманға (қабылдаушы) ой салатын және кері жауап тудыратын ақпарат көзі; екіншіден, тілдік бірліктер – мазмұн жағынан өзара тығыз байланысты коммуникативтік-функционалдық тұтастық; үшіншіден, олар кейіпкер бейнесін ашу үшін жұмсалған тілдік бірліктермен өрілген, экспрессивті-эмотивті интонацияға ие қатынас түрі деген қорытындыға келеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мүсірепов Ф. Ұлпан:роман/ Ғабит Мүсірепов.- Алматы: Паритет, 2006. - 78 б.
2. Аманжолов Қ. Дариға, сол бір қыз. Өлеңдер жинағы. – Алматы, 1979. - 105 б.
3. Шалабай Б. Көркем әдебиет стилистикасы. - Алматы, 1999. - 49-51 бб.

МҒТАР 16.21.41

Ертаева Н.М., магистрант

Alikhan Bokeikhan University, Семей қ, Қазақстан Республикасы
(*ertaeva.n.m@mail.ru*)

Абикенова Г.Т., ф.ғ.к

Alikhan Bokeikhan University, Семей қ, Қазақстан Республикасы
(*gulnafis.abikenova@mail.ru*)

ГРАММАТИКАЛЫҚ МАҒЫНА БЕРУДІҢ ТӘСІЛДЕРІ МЕН ЖОЛДАРЫ

Мақалада қазақ тіл білімінде грамматикалық мағына берудің тәсілдері мен жолдары туралы айтылады. Тілші ғалымдардың грамматикалық мағына берудің тәсілдері мен

жолдары туралы зерттеулері талданады. Грамматикалық мағынаны білдірудің мақалада көрсетілген тәсілдері мен жолдары барлық тілдерге де тән бе екендігі әрі бұл жағынан қазақ тілінің ерекшелігі бар ма, жоқ па деген сұрақтарға және грамматикалық мағынаны білдірудің көрсетілген тәсілдері мен жолдары бір тілде толық кездесе бермеуі, кейбіреулері ғана қолданылуы мүмкін екендігіне қатысты мәселелер қарастырылады.

Кілт сөздер: грамматика, грамматикалық мағына, морфология, семантикалық тәсіл, синтетикалық тәсіл, аналитикалық тәсіл.

В статье рассказывается о методах и способах передачи грамматического значения в казахском языкознании. Анализируются исследования ученых-корреспондентов о методах и способах передачи грамматического значения. Рассматриваются вопросы о том, присущи ли описанные в статье методы и способы выражения грамматического значения всем языкам и есть ли в этом отношении специфика казахского языка или нет, а также о том, что не все указанные методы и способы выражения грамматического значения встречаются в одном языке, могут использоваться только некоторые.

Ключевые слова: грамматика, грамматическое значение, морфология, семантический метод, синтетический метод, аналитический метод.

The article discusses the methods and techniques of conveying grammatical meaning in Kazakh linguistics. It analyzes the research of scholars on the methods and ways of expressing grammatical meaning. The article examines whether the described methods and techniques of expressing grammatical meaning are universal to all languages or whether there is a specificity in this regard for the Kazakh language. It also explores the idea that not all mentioned methods and ways of expressing grammatical meaning are present in every language, only some may be used.

Keywords: grammar, grammatical meaning, morphology, semantic method, synthetic method, analytical method.

Қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар - морфологияның негізгі өзегі. Сөздер сөйлемде алуан түрлі түрленеді, сөздердің сөйлемде бір-бірімен байланысуының өзіндік заңдылықтары қалыптасқан, сөздерді түрлендіретін тілде түрлі көрсеткіштер қалыптасқан, олар сөзге түрлі-түрлі грамматикалық мағыналар қосады, сөздің тұлғасын түрлендіреді, бірақ олар лексикалық мағынаны өзгертпейді, сөз сөйлем құрамына қандай лексикалық мағынамен түссе, сол мағынасын сөйлемде сақтайды.

Негізгі оқулық ретінде ұзақ жылдар қолданылып келген А.Ысқақовтың «Қазақ тілі» оқулығында, грамматикалық мағынаның берілу тәсілі деп аффиксация, дербес сөздер мен көмекші сөздердің тіркесі, қосарлану, орын тәртібі, екпін тәсілдерін көрсетсе, К. Аханов аффиксация, ішкі флексия, қосарлану, бірігу, сөздердің орын тәртібі, екпін, интонация тәсілдері бар деп көрсеткен. Ал Н. Оралбай оны екіге бөліп көрсетеді: біріншісі, қосымшалар арқылы (жалғау, нөлдік қосымша, грамматикалық жұрнақ), ал екіншісі көмекші бірліктер арқылы (шылаулар, көмекші есім, көмекші етістік, модаль сөз, күшейткіш көмекшілер, көмекші күшейткіш буындар) [1, 198 б].

Ал, С.М. Исаевтың бұл мәселеге қатысты зерттеуінің ерекшелігі – мағына білдіру тәсілдері мен оның жолдарын бөліп көрсетуінде. «Ең алдымен грамматикалық мағынаның берілу тәсілдері деген ұғым мен жолдары деген ұғым бір ме, бөлек-бөлек пе? Осыны нақтылап түсініп алу қажет» -дейді [17.36].

Грамматикалық мағынаның берілу тәсілдері деген ұғым белгілі бір мағына типтерінің (түрлерінің) не арқылы және қалай берілуінің тілдік қабат негіздері жиынтығы, тобы болып табылады да, ол өз ішінде жекелеген түрлерден тұрады. Грамматикалық мағынаның белгілі

бір берілу тәсілінің бірнеше түрлері болуы мүмкін. Сол түрлер ол тәсілдің немесе мағына берілудің жолдары деп аталады.

Грамматикалық мағынаны білдірудің ең бірінші тәсілі – **семантикалық тәсіл**. Ол - сөздің лексикалық мағынасының абстракцияланып жалпылануы арқылы іске асады. Сөйтіп, жалпы грамматикалық мағына пайда болады. Екінші – **синтетикалық тәсіл**. Грамматикалық мағынаның синтетикалық тәсіл арқылы берілуінің тіл білімінде бірнеше жолы бар. Олар: *қосымша қосылу жолы, яғни грамматикалық тұлғалардың (формалардың) үстелуі арқылы грамматикалық мағынаның берілуі, префикс қосылу жолы, яғни сөзге префикс - приставка қосылу арқылы грамматикалық мағынаның берілуі; ішкі флексия жолы, яғни сөздің ішкі кейбір дыбыстарының өзгеруі, алмасуы, қосылуы арқылы грамматикалық мағынаның берілуі; екпін арқылы, яғни екпіннің өзгеруімен грамматикалық мағынаның берілуі; супплетивті жол, яғни грамматикалық мағынаның жеке-жеке сөздер арқылы берілуі*. Үшінші – **аналитикалық тәсіл**. Аналитикалық тәсілдің бірнеше түрі, жолы бар. Олар: негізгі сөздердің тіркесуі арқылы грамматикалық мағынаның берілуі (мысалы, *алтын сағат, темір күрек, ағаш үй, шәкірт бала* сияқты тіркестерде алғашқы зат атаулары *алтын, темір, ағаш, шәкірт*, екінші зат атауын білдіретін сөздермен тіркесу арқылы заттық мағынада емес, қатыстық-сындық мәнде қолданылған) негізгі сөз бен көмекші сөздің (көмекші етістік, шылау, т.б.) тіркесуі арқылы грамматикалық мағынаның берілуі, сөздердің қосарлануы арқылы грамматикалық мағынаның берілуі, сөздердің орын тәртібі арқылы грамматикалық мағынаның берілуі, дауыс ырғағы, интонация арқылы грамматикалық мағынаның берілуі. Сондай-ақ, *аралас тәсілдер* де болуы мүмкін яғни грамматикалық мағынаның берілуінде бір емес бірнеше тәсілдің элементі болуы мүмкін.

Жоғарыда көрсетілген ғалымдардың талдауларында грамматикалық мағынаны берудің тәсілдері мен жолдары араласып кеткен. Аталған тәсілдерді профессор С.М.Исаев көрсеткен үш тәсілдің жолдары ретінде топтастыруға болады. Сонымен қатар К.Аханов зерттеуіндегі бірігу тәсілі грамматикалық мағына берудің бір жолы бола алмайды. Сондай-ақ, қосарлаудың да түгелдей грамматикалық мағына бермейтінін, оның қайталама түрінің ғана грамматикалық мағынаға негіз болатынын ескерген жөн. Н. Оралбай атап көрсеткен екі тәсілде мағына берудің барлық жолы көрініс таппағаны әрі бірқатар ойланарлық мәселелердің бар екені байқалады. Мәселен, *көмекші есімдер мен күшейткіш көмекшілер* (өте, тым, аса) грамматикалық мағына білдіре ме? Олардың лексикалық мағынасынан толық айрылған сөздер емес екенін ескерсек, аталған топқа қосудың қажеттігі жоқ секілді.

Ал грамматикалық мағынаны білдірудің осы көрсетілген тәсілдері мен жолдары барлық тілдерге де тән бе? Бұл жағынан қазақ тілінің ерекшелігі бар ма?

Грамматикалық мағынаны білдірудің көрсетілген тәсілдері мен жолдары бір тілде толық кездесе бермеуі, кейбіреулері ғана қолданылуы мүмкін. Қазақ тілінде бұл тәсілдердің кездесетіндері мыналар:

1. Семантикалық тәсіл. Лексикалық мағынаның жалпыланып, абстракциялануы арқылы жалпы грамматикалық мағынаның пайда болуы. Мысалы, белгілі бір топ сөздердің жалпы зат атауын немесе заттың сынын я санын, немесе жалпы қимыл, іс-әрекетті білдіруі, сөйтіп, белгілі бір топтарға (сөз таптарына) жіктелуі.

Әрине, бұл жерде әңгіме лексикалық мағынасы бар сөздер жайында болып отыр. Лексикалық мағынасынан айырылып қалған көмекші сөздердің жалпылануы туралы әңгіме қозғаудың қисыны жоқ. Лексикалық мағынасынан айырылып қалған көмекші және А.Ысқақовтың көрсетуінше, одағай сөздердің де бұл салада жағдайы мүлде бөлек. Ондай көмекші сөздер сөйлем ішінде белгілі бір сөздердің жетегінде, шылауында жұмсалып, оған әр түрлі қосымша мән береді не үстейді, қосады. Бұдан байқалатыны – бұл сияқты көмекші сөздерде семантикалық процесс бұрын болып, енді олар сөйлемде дайын қосымша тілдік элемент ретінде пайдаланылады. Ал толық мағыналы (лексикалық мағынасы бар) сөздерде бұл процесті сөйлемнің өзінен-ақ көруге болады.

«Сөйтіп, сөздер лексикалық мағынасы арқылы дараланып, сараланып, ерекшеленіп, тілдің жеке-жеке лексикалық көрінісі болып тұрса, ол лексикалық мағыналарының абстракцияланып, жалпылануы арқылы ортақ грамматикалық қасиеттерге ие болып, грамматикалық әр түрлі топ (сөз топтары) құрауға мүмкіндік туады. Яғни тілдегі бір топ сөздер зат атауы ұғымымен байланысты болып, заттық ұғымды білдіретін сөздер (зат есім), екінші тобы әр түрлі қимыл, іс-әрекетті білдіретін сөздер (етістік) үшінші тобы заттың әр түрлі белгісін, сапасын, түсін, қатысын т.б. мәнді білдіретін сөздер (сын есім), сандық ұғымды білдіретін сөздер (сан есім), қимыл, іс-әрекеттің әр түрлі амал, сын-қимылын, мекен-мезгілін, себеп-мақсатын т.б. білдіретін сөздер (үстеу), орынбасар сөздер яғни осы көрсетілген сияқты сөздердің орнына жүретін сөздер (есімдік) деп саралауға болады. Осыдан анық көрінетіндей, сөздің жалпы грамматикалық мағынасы яғни лексикалық мағынаның негізінде пайда болатын грамматикалық мағына (семантикалық тәсіл) сөздерді семантикалық сипаты жағынан грамматикалық топтарға бөлуге негіз де болып саналады» [2, 38 б]. Грамматикалық мағынаның бұл түрі мен берілу тәсілі қазақ тіл білімінде К.Аханов пен Ы. Маманов зерттеулерінде ғана кездеседі.

2. Синтетикалық тәсілдің қазақ тілінде ең жиі кездесетіні қосымша арқылы грамматикалық мағынаның берілуі. Әсіресе форма тудыратын қосымшалар арқылы неше алуан грамматикалық мағына беріледі: көптік, тәуелдік, жақтық мағыналар, жіктік жалғау арқылы жақтық, жекешелік-көптік мағыналар, септік жалғаулары арқылы қимыл, іс-әрекеттің иесі, меншіктілік, тура және жанама объектілік, мезгілдік, мекендік-бағыттық, құралдық-амалдық сияқты мағыналар, шырай жұрнақтары арқылы бір тектес сынның салыстырмалы я күшейтпелі сипаты, етіс жұрнақтары арқылы қимыл, іс-әрекеттің субъекті мен объекті арасындағы әр түрлі қатынастарды білдіру, болымсыз етістік жұрнағы арқылы сол қимылдың болмауы, шақ жұрнақтары арқылы сөйлеп тұрған сәтпен байланысты қимылдың болып кеткенін, я болып жатқанын, я әлі болмағанын (шақтық мағыналарды) білдіруі рай тұлғалары арқылы қимылдың болу-болмау шартын, тілек-ниетін, біреуге бұйыруын т.б. білдіруін көрсетуге болады.

Ғалым қазақ тілінде грамматикалық мағынаны префикс арқылы білдіру жолының жоқтығын көрсетеді. «Мысалы, орыс тілінде *при-шел* (келді), *у-чил* (оқытты, үйретті), *за-шел* (келіп-кетті), *про-читал* (оқып шықты), *пере-шел* (өтіп кетті) т.б. сөздердегі *при*, *у*, *за*, *про*, *пере* приставкалары белгілі грамматикалық мағына тудырып тұр. Қазақ тіліндегі бірді-екілі сөздің құрамындағы *бей* (*би*) -*бейшара*, *бейма-за*, *бейуақыт*, *на* - *наразы*, т.б. префикс емес, олар кірме түбірдің құрамына еніп кетеді [2, 40 б].

Сондай-ақ, ішкі флексия жолы да қазақ тілінде жоқ. Мысалы, араб тілінде сөздің құрамындағы ішкі дыбыстардың өзгеруі арқылы жаңа грамматикалық мағына туады: *катаба* - *жазу*, *жазды* етістігі болса, *китаабун* – *кітап* та, *кутбун* – *кітаптар* деген көптік мәнді білдіреді. Ішкі флексияның элементтері орыс тілінде де кездесіп отырады: *собирать* (жинау) – *собрать* (жинап алу), *бегать* - (жүгіру) – *бежать* (жүгіріп кету) т.б. сияқты етістіктің түрлік мағыналары, сөздің құрамындағы дыбыс өзгерістері (ішкі флексия) арқылы беріледі. Грамматикалық мағынаның екпін арқылы да берілуі қазақ тілінде жоқ деуге болады. Қазақ тіліндегі болымсыз етістік пен етістік түбірден зат есім тудыратын - *ма*, - *ме*, - *ба*, - *бе*, - *па*, - *пе* қосымшалары арқылы жасалған сөздердегі екпіннің әр түрлілігі (мысалы, *кеспе* - *кеспе*, *мінбе* - *мінбе*, *көрме* - *көрме*, *қоспа* – *қоспа* т.б.), екпіннің сөз мағынасын айыру сипаты бола алмайды. Орыс тілінде екпін сөз мағынасын лексикалық айырумен бірге (мысалы, *замок* - *қорған*, *замок* - *құлып*, *кілт*, *мука* - *азап*, *мука* – *ұн*, т.б.) грамматикалық мағына тудыруға да негіз болады: *окна* – *терезенің* (жекеше ілік септік), *окна* – *терезелер* (көпше атау септік), *руки* - қолдың, *руки* – *қолдар*, *воды* – *суды*, *воды* - *сулар*, т.б. Сондай-ақ қазақ тілінде грамматикалық мағынаны берудің супплетивті жолы да жоқ. Мысалы, орыс тілінде *адам* деген ұғым *человек* сөзі арқылы берілсе, оның көпше түрі бүтіндей басқа сөзбен (*люди* – *адамдар*) беріледі. Сондай-ақ *хорошо* – *жақсы* және *лучше* - *өте жақсы*, *сказал* - *айтты*,

говори́л – айты́ параллельдері де супплетивті жол арқылы грамматикалық мағына білдіруге жатады» [2, 40 б].

3. Қазақ тілінде аналитикалық тәсілдің барлық түрлері дерлік кездесіп отырады. *Негізгі сөздердің тіркесуі арқылы грамматикалық мағынаның берілуі* дегенде, әдетте ол сөздердің сол тұлғаларында бір-бірімен тіркесуі арқылы жеке тұрғандағысынан өзгеше, жаңа грамматикалық мағынаны білдіруін айтамыз. Бұл - әсіресе түбір тұлғадағы зат есімдердің бір-бірімен тіркесіп қолданылуынан анық көрінеді. Әдетте зат есім заттың атын білдіру мағынасымен байланысты қолданылса, енді бір зат есім екінші зат есіммен түбір тұлғада тіркессе, зат атауын білдіруге жат мағынада, қатыстық-сындық мағынада жұмсалады. Мысалы, *қол сағат, қалта сағат, қабырға сағат, алтын сағат, жібек орамал, тас үй, тас жол, киіз үй, кірпіш үй, ағаш үй, оқушы бала*, т.б. тәрізді тіркестердің бірінші зат есім сыңары зат есімге тән емес қатыстық-сындық мәнді білдіріп, *қандай?* деген сұраққа жауап береді. Сөз жоқ, бұл жерде сөздердің орын тәртібі де белгілі дәрежеде рөл атқарып тұрғанын естен шығаруға болмайды.

Негізгі (толық мағыналы) сөз бен көмекші сөздің тіркесуі арқылы да грамматикалық мағынаның берілуі қазақ тілінен үлкен орын алады. Негізгі сөздерге *септеулік шылаулар* тіркесу арқылы мақсат, себеп, арнау, мекендік, мезгілдік, саралау, ұқсату, жәрдемдік, көмектік, мөлшерлік сияқты мағыналар үстеледі. Мысалы, *Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін, Жоқ – барды, ертегіні термек үшін* деген сөйлемдегі *үшін* шылауы өзі тіркескен *ермек, термек* сөздеріне мақсат мәнін үстеген. Ал демеулік шылаулар өзі тіркескен сөзге я түгел сөйлемге әр түрлі күшейткіш, сұрау, болжам, шектілік тәрізді мән үстейді. *Ашаршылық жоқ па? Ақ жағы қалай? Сауыны тәуір ер бар ма? Осының бәрін қадағалап сұрайды.* (М.Әуезов). – *Шұғаның белгісін сіз білмейтін шығарсыз-ау!* – деді. (Б.Майлин). Сондай-ақ көмекші етістіктердің өздері қатысты негізгі сөздерге (етістікке не есім сөздерге) үстейтін грамматикалық мағыналары сан алуан. Мысалы, тек қана *оқып* сөзіне тіркескен мына көмекші етістіктердің үстейтін грамматикалық мағыналары қаншама: *оқып отырды, оқып жүрді, оқып тұрды, оқып болды, оқып шықты, оқып қалды, оқып қойды, оқып көрді*, т.б. немесе сапалық сын есімдерге күшейткіш үстеулердің препозитивтік тұрғыда тіркесіп қолданылуы да жаңа грамматикалық мағына үстеудің бір жолы.

Сөздердің қосарлануы арқылы жалпылық, көптік, сөздердің қайталануы арқылы көптік, дүркінділік, сындық мәндегі сөздерге үстеме буын арқылы күшейткіш мағыналар үстеу де грамматикалық мағына білдірудің белгілі бір жолы болып табылады. Мысалы, *аяқ-табақ, үлкен-кіші, кәрі-жас* дегендер жаңа туынды (сөз) болумен қатар, жалпылық мән сияқты грамматикалық мағына да білдіріп тұр, ал *қора-қора қой, тау-тау ас-тық, көре-көре, сөйлей-сөйлей* дегендегі қайталама қос сөздер көптік, дүркінділік ұғымды білдіреді, *қып-қызыл, жап-жақсы, үп-үлкен*, дегендегі үстеме буындар (*қып, жап, үп*) күшейткіш мәнді білдіреді.

Сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі әр тілде әр түрлі қызмет атқарады. Қазақ тілінде ол сөздердің орын тәртібі – грамматикалық мағына білдірудің негізгі бір жолы болып табылады. Сондықтан да сөйлемде сөздердің (сөйлем мүшелерінің) белгілі тұрақты орын тәртібі бар. Ол орын тәртібінің өзгеруі белгілі бір мән үстелуімен байланысты болады. Мысалы, *Тарт қолыңды Вьетнамнан!* (Әдеттегі орын тәртібі – *Вьетнамнан қолыңды тарт*) деген сөйлем үлкен бір жігермен айтылады да, орын тәртібінің өзгеруі (инверсия) белгілі бір стильдік жүк көтеріп тұр. Сөздердің орын тәртібінің өзгеруі олардың грамматикалық мағыналары мен сөздер арасындағы синтаксистік қатынастардың мүлдем өзгеріп кетуіне де себеп болады. Мысалы, *қалта сағат* (сағаттың қалтаға салып жүретін бір түрі), *көз айнек* (көзілдірік яғни көзге салатын айнек), *біз өкше* (үшкір өкше), *мосы ағаш* (мосы жасайтын ағаш) тәрізді тіркестер бір түрлі мәнде қолданылса, олардың орнын ауыстырып жұмсағанда, басқа мағынада және басқа синтаксистік қатынаста айтылады: *сағат қалта*

(сағат салуға арналып тігілген қалта), әйнек көз (шыныдан салынған жасанды көз), өкше біз жуан біз яғни ағаш шегені өкшеге қағу үшін пайдаланылатын ең жуан біз, ағаш мосы ағаштан жасалған мосының түрі, темір мосы да болуы мүмкін, т.б.

Әрине, бұл тіркестер сөйлем ішінде талдануы қажет. Соның өзінде де қатар тұрған екі зат есімнің мәні де, қызметі де бірдей емес екенін көру оңай. Қосалқы айқындауыш деп жүрген единицаларды олардың орнын ауыстырғанымен, мағынасы да, қызметі де өзгермейді деген топшылаудың тіпті де дұрыс емес екендігін көрсетілген тіркестер айқындап отыр. Алдыңғы зат атауы екінші орындағы заттың белгілі бір белгісі, атрибуты болуы, ал негізгі зат, ұғым екінші сөз екенін айыру қиын емес: қандай (қай)? сағат – қалта сағат яғни негізгі мағына сағат та, қалта сол сағаттың анықтауышы (сағаттың бір түрі, өйткені қабырға я қол сағат та бар), қандай, (қай?) қалта – сағат қалта яғни негізгі мағына қалта да, сағат сол қалтаның анықтауышы (сағат салатын қалта, қаламсап салатын да қалта болуы мүмкін) т.б. Әрине, қатар келген екі зат есім бұлар сияқты әр уақытта орын ауыса да бермейді: *тас жол (жол тас емес), жібек орамал (орамал жібек емес), ағаш үй (үй ағаш емес)* т.б. Бұдан да осы тәріздес зат есімдердің мағыналық, қызметтік сипатын аңғаруға болады.

Сонымен, жинақтай келгенде, грамматикалық мағынаны берудің тәсілдері мен жолдары төмендегідей:

Семантикалық тәсіл- түбірдің семантикасы арқылы;

Синтетикалық тәсіл - қосымша, ішкі флексия, екпін, префикстер, супплетивизм;

Аналитикалық тәсіл - негізгі сөздердің тіркесуі, негізгі сөз бен көмекші сөздің (шылау, көмекші етістік) тіркесуі, қайталау, үстеме буын, сөздердің орын тәртібі, интонация.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. Алматы, 2008. – 198 б.
2. Исаев С.М. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы, 2007. – 38-40 бб.

УДК 37.016:81

Кабышева Арина Бауржановна

магистрантка 2 курса, Shakarim University, г. Семей

КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ И СТРАНОВЕДЧЕСКИЙ АСПЕКТ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ (СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ РЕЧЕВОГО ПОВЕДЕНИЯ НА ОСНОВЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ КАЗАХСКОЙ И АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ)

Бұл мақалада мәдениеттану және елтану аспектілерінің шет тілдерін оқытуға әсері мәселелері қарастырылады. Арнайы назар қазақ және ағылшын әдебиетінің шығармаларында сипатталған тілдік мінез-құлықтың салыстырмалы талдауына аударылады. Зерттеу ұлттық коммуникация ерекшеліктерін анықтауға бағытталған, олар шет тілін оқытуда пайдалы болуы мүмкін.

Түйін сөздер: *мәдениетаралық қарым-қатынас, шетел тілі, қазақ әдебиеті, ағылшын әдебиеті, сөйлеу мінез-құлқы.*

В данной статье анализируется значимость культурологических и страноведческих аспектов в процессе обучения иностранному языку. Рассматривается речевое поведение, которое отображено в произведениях казахской и английской литературы. Анализ

позволяет выявить различия и сходства в подходах к коммуникации, основанные на культурных традициях. Это знание помогает студентам лучше понимать язык и культуру изучаемой страны.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, иностранный язык, казахская литература, английская литература, речевое поведение.

This article examines the significance of cultural and country-studying aspects in foreign language teaching. It focuses on the comparative analysis of speech behavior as depicted in Kazakh and English literature. The study aims to identify national communication features that can enhance foreign language teaching practices.

Keywords: intercultural communication, foreign language, Kazakh literature, English literature, speech behavior.

Анализ культурологических аспектов при изучении иностранного языка действительно становится всё более актуальным в условиях глобализации и растущей межкультурной коммуникации. Важность учета культурных и страноведческих особенностей при обучении иностранным языкам трудно переоценить, поскольку язык является не только средством общения, но и носителем культурных кодов и ценностей [1, с.45].

Культурные контексты в литературе. Казахская литература, как и английская, предоставляет уникальные возможности для изучения культурных аспектов. Произведения казахских авторов, таких как Абай Кунанбаев, Мухтар Ауэзов и другие, погружают читателя в мир казахских традиций, обычаев и менталитета. Например, в поэзии Абая можно увидеть акцент на моральные ценности, такие как честность, трудолюбие и уважение к родителям. Эти идеи пронизывают не только его творчество, но и повседневную жизнь казахского народа [2, с.88].

Аналогично, английская литература, начиная с произведений Шекспира и заканчивая романами современных авторов, отражает культурные особенности британского общества. В произведениях Джейн Остин, например, можно заметить акцент на социальных нормах, классовых различиях и роли женщины в обществе [2, с.88]. Эти аспекты помогают понять, как исторические и социальные контексты формируют поведение персонажей и их взаимодействие.

Речевое поведение и вежливость. Различия в речевом поведении между казахской и английской культурами также являются важным аспектом для понимания межкультурной коммуникации. В казахской культуре вежливость часто выражается через использование уважительных форм обращения и метафорических выражений. Например, выражения благодарности могут быть более эмоциональными и насыщенными, что отражает глубину чувств и уважение к собеседнику [3, с.56].

В английской культуре вежливость часто проявляется через прямоту и краткость. Например, фраза «Thank you very much» является стандартной формой выражения благодарности, которая подразумевает ясность и отсутствие излишней эмоциональности [4, с.72]. Это различие может привести к недопониманию в межкультурной коммуникации, если носитель одного языка не осознаёт норм другого.

Образовательные подходы. Сравнительный анализ речевого поведения в литературе может быть использован для создания учебных материалов, которые помогут студентам развивать межкультурные компетенции. Включение примеров из казахской и английской литературы в учебный процесс может способствовать более глубокому пониманию языка и культуры.

Например, можно разработать упражнения, основанные на анализе диалогов из произведений различных авторов. Студенты могут обсуждать, как культурные контексты

влиять на выбор слов и стилистические особенности. Это позволит не только улучшить навыки общения на иностранном языке, но и развить критическое мышление [4, с.72].

Практическое применение. Изучение культурологических аспектов также может помочь студентам адаптироваться к жизни в другой стране. Понимание местных традиций, норм поведения и речевых практик может значительно облегчить процесс интеграции. Например, знание о том, как правильно вести себя в социальной ситуации или как выразить благодарность в соответствии с местными обычаями, может предотвратить культурные недоразумения.

В заключение, анализ культурологических аспектов на основе сравнительного анализа речевого поведения в литературе способствует более глубокому пониманию иностранного языка и культуры. Это позволяет студентам не только лучше освоить язык, но и адаптироваться к культурным особенностям общения в другой стране.

Дополнительно стоит отметить, что культурологический анализ помогает выявить скрытые механизмы взаимовлияния языка и культуры. Язык формирует мировоззрение носителей и служит инструментом передачи культурных ценностей от поколения к поколению. При изучении иностранного языка важно учитывать, что лексика, фразеология и грамматические конструкции могут нести различную культурную нагрузку. Например, английские идиомы, такие как "a piece of cake" или "spill the beans," не имеют дословного перевода и требуют пояснения в культурном контексте. В казахском языке подобную роль играют пословицы и поговорки, которые отражают национальные особенности мышления и традиций.

Одной из ключевых задач современного преподавания иностранных языков является формирование межкультурной компетенции. Эта компетенция включает умение анализировать и учитывать культурные различия, а также адаптироваться к особенностям общения в различных социокультурных контекстах. Для этого могут быть использованы такие методики, как проектная работа, анализ кейсов, а также ролевые игры. Например, студентам можно предложить смоделировать диалог между представителями двух культур, где они должны продемонстрировать знание норм речевого этикета обеих сторон.

Интеграция культурологических аспектов также актуальна в контексте использования мультимедийных технологий. Видеоматериалы, документальные фильмы, интервью с носителями языка и виртуальные экскурсии могут помочь студентам лучше понять особенности менталитета и повседневной жизни изучаемой культуры. Так, просмотр британских сериалов, таких как "Downton Abbey," может быть полезен для изучения социальной структуры и этикета в английском обществе, а казахские фильмы, такие как "Кыз Жибек," предоставляют богатый материал для обсуждения традиций и ценностей казахского народа.

Кроме того, важно подчеркнуть роль культурных аспектов в развитии эмоционального интеллекта студентов. Понимание культурных различий помогает развивать эмпатию, уважение к другим точкам зрения и способность строить эффективное взаимодействие. Например, знание о том, что в казахской культуре большое значение придаётся гостеприимству, может способствовать более глубокому пониманию менталитета и поведения носителей языка. Аналогично, понимание британской сдержанности и уважения к личному пространству поможет избежать неловких ситуаций в общении.

Научные исследования подтверждают, что включение культурологического анализа в процесс изучения иностранных языков способствует улучшению запоминания учебного материала. Это связано с тем, что культурный контекст делает информацию более значимой и интересной для студентов. Например, изучение грамматических конструкций через призму анализа литературных произведений или реальных диалогов помогает увидеть, как язык используется в реальной жизни, что повышает мотивацию и вовлечённость студентов.

Также стоит упомянуть о важности междисциплинарного подхода в изучении культурологических аспектов. Комбинируя знания из областей лингвистики, социологии, психологии и культурологии, преподаватели могут создавать более разнообразные и эффективные учебные программы. Например, изучение темы "вежливость в различных культурах" может быть дополнено материалами из социологии о социальных ролях и иерархиях, а также из психологии об особенностях восприятия невербального общения.

Таким образом, изучение культурологических аспектов при обучении иностранным языкам не только обогащает знания студентов, но и формирует навыки, необходимые для успешной коммуникации в условиях глобализации. Это подчёркивает необходимость продолжения разработки методик и учебных материалов, интегрирующих культурные аспекты, что будет способствовать формированию открытого, толерантного и профессионально подготовленного поколения специалистов.

Следовательно, интеграция культурных знаний в процесс обучения иностранным языкам является необходимым шагом для формирования квалифицированных специалистов, способных эффективно взаимодействовать в многонациональном мире.

Список использованной литературы:

1. Кунанбаев А. Слова назидания. Алматы: Атамұра, 1995.
2. Остин Дж. Гордость и предубеждение. М.: Эксмо, 2017.
3. Лейкина Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность. Изд-во ЛГУ, 1968 – 128 с.
4. Смит П. Межкультурная коммуникация. М.: Юрайт, 2019.

МРНТИ 14.25.09

Қандарбекова Бибигуль Қандарбекқызы

*преподаватель, ОУ «Alikhan Bokeikhan University» города Семей, Республика
Казахстан, г. Семей*

Жукенова Айжан Жангазыевна

*преподаватель, НАО «Университет имени Шакарима города Семей» Республика
Казахстан, Семей*

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ГРАММАТИКА КАК ОСНОВА ИЗУЧЕНИЯ УНИВЕРСАЛЬНЫХ КАТЕГОРИЙ ЯЗЫКА

Бұл мақалада функционалды-семантикалық өрістерді зерттеуге негізделген функционалды грамматикаға назар аударылады. Автор функционалды грамматиканың негізгі принциптерін, оның құрылымдық элементтерін, соның ішінде ядро мен периферия арасындағы қатынастарды талдайды. Зерттеу әртүрлі тіл деңгейлері арасындағы өзара байланыстарды және олардың тілдік жүйелерде қалай жүзеге асатынын зерттеуге бағытталған.

Түйін сөздер: *функционалды грамматика, семантикалық өрістер, ядро, периферия, тілдік жүйе, құрылымдық элементтер, когнитивті лингвистика.*

В статье рассматривается функциональная грамматика, основанная на концепции функционально-семантических полей. Автор анализирует ключевые принципы функциональной грамматики, ее структурные элементы, включая отношения между ядром и периферией. Исследование направлено на изучение взаимосвязей между различными уровнями языка и их реализацию в языковых системах.

Ключевые слова: функциональная грамматика, семантические поля, ядро, периферия, языковая система, структурные элементы, когнитивная лингвистика.

The article focuses on functional grammar based on the concept of functional-semantic fields. The author analyzes the core principles of functional grammar, its structural elements, including the relationships between the core and the periphery. The study explores the interconnections between different language levels and their implementation in linguistic systems.

Keywords: functional grammar, semantic fields, core, periphery, language system, structural elements, cognitive linguistics.

В современной теории и методологии языкознания функциональный подход к исследованию языковых фактов приобретает особую актуальность в связи с обращением лингвистики к изучению языка в его реальном функционировании (ср. такие направления, как теория речевого общения, когнитивная лингвистика, лингвистическая типология, прагматика, лингвистика текста, социолингвистика, психолингвистика). К этому кругу идей относится и функциональная грамматика.

Несмотря на большое количество публикаций, посвященных исследованию языковых явлений на основе полевого принципа, остается много споров том, что понятие «поле» используется применительно к различным по своей сути явлениям, природа которых очевидно отличается или еще недавно вообще трактовались как категория или система. К тому же сам термин «поле» имеет много определений. В силу этого чрезвычайно важно обобщить различные концепции поля и вывести единую общую теорию поля в лингвистике.

В языкознании понятие «поле» прорабатывалось известными лингвистами, как А.В. Бондарко, Ю.С. Маслов, В. М. Павлов, Л. Дежё, В. Адмони, О.В. Гулыга, К.И. Шендельс, М.М. Гухман, С. Щур, И.И. Мещанинов и др.

Подобную трактовку понятия «поле» дает С. Щур, один из современных исследователей теории поля в языкознании. Он выделяет поле как некую функционально-инвариантную группу, которой присуще наличие обобщающего (инвариантного) признака и определенной коммуникативной или структурной функции [2].

Как любое системно-структурное объединение поле имеет определенную конфигурацию – ядро / периферия, для которой характерна максимальная концентрация формирующих признаков в центре и неполный набор этих признаков при возможном ослаблении их интенсивности на периферии [3]. Переход от ядра к периферии осуществляется постепенно, выделяется ряд периферийных зон, в разной степени дистанцированных от ядра.

На основании трактовок общих принципов поля его основные сигнификативные характеристики можно свести к следующему:

1) поле представляет инвентарь элементов, связанных между собой структурными отношениями;

2) элементы, которые формируют поле, имеют семантическую общность и выполняют в языке общую функцию;

3) поле может сочетать однорядные и разнорядные элементы;

4) в структуре поля дифференцируются микрополя;

5) в составе поля четко разграничиваются ядерные и периферийные конститuentы; ядро консолидируется вокруг компонента-доминанты, периферия имеет зонную организацию;

6) ядерные конститuentы наиболее специализированы на выполнении функции поля, систематически используются и реализуют семантику поля преимущественно однообразно. Ядерные элементы наиболее фреквентативны и облигаторны по сравнению с другими конститuentами поля;

7) между ядром и периферией существует перераспределение функций, которые выполняет поле; часть функций приходится на ядро, часть – на периферию.

8) граница между ядром и периферией, а также отдельными зонами периферии не является четкой;

9) конститuentы поля могут принадлежать ядру одного поля и периферии другого поля и наоборот;

10) различные поля могут в определенной степени накладываться друг на друга, формируя соответственно зону постепенных переходов;

11) типология полей очень разнообразна, а их количественные и качественные показатели различаются.

Цель исследования ФСП – это не просто элементарное описание инвентаря средств выражения определенного инвариантного содержания и его оттенков; специальное внимание должно уделяться обрисовке структуры поля, иерархии его компонентов, их взаимосвязям с прямой проекцией на вещание. Таким образом, главный вопрос, который ставится при исследовании ФСП, мы видим таким – как разноуровневые языковые средства функционируют в речи, как они реализуются, взаимодействуя друг с другом и с элементами других полей в условиях определенного функционально-семантической нагрузки, то есть в центре внимания при таком анализе оказывается соотношение грамматической единицы и контекста.

Подобное понимание ФСП мы находим в трудах многих лингвистов, исследования которых направлены на изучение полевой модели описания языка: А.В. Бондарко, А.И. Беляева, А.А. Хадеева-Быкова и др.

А.В. Бондарко выделяя ФСП, говорит о том, что оно представляет собой двустороннее «содержательно-формальное» единство, создаваемое грамматическими единицами и категориями вместе с разноуровневыми средствами, взаимосвязанными с ними исоединенными на семантико-функциональной основе [4]. При этом А.В. Бондарко выделяет ФСП двух структурных типов:

1) моноцентрические (сильно центрированные), имеющие четко выраженную доминанту;

2) полицентрические (слабо центрированные), основанные на совокупности языковых средств: морфологических, синтаксических, лексико-грамматических, лексических.

Надо отметить, что существенным недостатком многих дефиниций ФСП является индифферентное отношение к таким аспектам речи как фонетический и текстовый, так как основная ценность такого понятия как ФСП заключается в его интегрируемом характере. Фонетические и контекстуальные взаимосвязи представляются нам сигнификативными, поскольку уже в «минимальном контексте наблюдается ряд важных и интересных моментов наиболее полной реализации образного потенциала, которая возникает в сочетании слов определенного семантического наполнения» [Кардашук, 1999, с. 149-152].

Итак, языковым объединениями, которые конституируют ФСП, присущи следующие черты:

1) наличие в языковых средствах, которые входят в определенные объединения, общих инвариантных семантических функций;

2) взаимодействие не только однорядных, но и разнорядных элементов (грамматических, лексических, синтаксических, фонетических)

3) структура, в которой определяющую функцию имеют следующие признаки: а) членение «центр (ядро) – периферия»; б) постепенные переходы между компонентами соответствующей группы и другими объединениями; в) частичные сечения и «общие сегменты».

Но не все семантические признаки ФСП равноправны. В плане выражения любого поля, в частности ФСП, выделяется доминантный элемент, который отчасти и с наибольшей

регулярностью передает все оттенки значения определенного поля. На периферии располагаются единицы, которые в определенной степени соотносятся с доминирующим значением поля. Все, будь то грамматические или лексические средства, которые формируют ФСП, должны быть созвучными семантическому инварианту соответствующего поля. Отношение между доминантой и периферией упрочиваются по принципу сужения значения, уменьшения специализированности и фриквентативности употребления. План содержания ФСП расчленяется на семантические зоны на основе дифференциальных признаков, которые выделяются в процессе анализа компонентов, формирующих общий семантическое пространство поля.

При рассмотрении парадигматической взаимосвязи конститuentов ФСП внимание концентрируется на дифференциальных признаках характера выражение того же значения разными единицами. Синтагматическое взаимодействие единиц одного ФСН (на уровне высказывания) детерминируется такими типами отношений:

а) синтагматическая несовместимость (наличие одной единицы ФСП в высказывании исключает появление другой);

б) синтагматическая детерминированность (одна единица ФСП детерминирует выбор других единиц, формирующих высказывания);

в) синтагматическая конкретизация (один элемент ФСП уточняет, конкретизирует значение другого элемента того же ФСП);

г) синтагматическая констелляция (один и тот же элемент может использоваться с различными конститuentами ФСП).

Итак, в центре внимания при исследовании любого ФСП оказывается соотношение грамматической единицы и контекста.

Функционально-семантический подход к изучению языка может широко использоваться при сопоставительном исследовании. Однако, следует заметить, что ФСП относится к описанию одного конкретного языка. Объединение формальных единиц: морфологических средств, синтаксических конструкций, лексических единиц присуще только одному конкретному языку, но именно эти средства и подвергаются типологическому, метаязыковому анализу.

Причем, как справедливо замечает В.М. Ярцева, сравнение должно проводиться в направлении поэтапного описания материала, который предусматривает три последовательные степени предварительного анализа. Первая степень направлена на сепаративное описание соответствующих явлений каждого языка, вторая ступень устанавливает явления, которые должны сравниваться, а третья ступень представляет сам процесс сравнения [2].

Итак, одним из возможных путей сравнительного анализа ФСП является самостоятельный и независимый анализ определенного поля в каждом из сопоставляемых языков, но по единой схеме, с последующим сравнением результатов анализа. По нашему мнению, примерная программа подобных исследований должна предусматривать следующие действия: определить общую структуру поля, выделить его компоненты в каждом языке, определить лингвистический статус каждого из них, выявить семантические признаки, детерминирующие структуру плана содержания, или основные семантические зоны поля. На втором этапе следует описать компоненты поля, которые выражают сходные значения, лингвистические и экстралингвистические условия их использования в речи. Заключительная фаза направлена на проведение анализа отношений между элементами поля или микрополя с описанием ядерных и периферийных компонентов, а также именно на этой фазе конституируются и анализируются общие и дифференциальные черты сопоставляемых микросистем языков.

Таким образом, сопоставительная грамматика, основанная на типологических характеристиках сравниваемых языков, требует независимого анализа с учетом общей типологии.

Базу для выделения определенного ФСП в любом языке могут представлять грамматические категории, синтаксические конструкции или комплекс таких конструкций и другие грамматические средства с взаимодействующими с ними на семантической основе элементами различных уровней системы языка. Указанные средства рассматриваются как в системно-парадигматическом аспекте, так и в их функционировании. Это конкретно-языковой фундамент, опирающийся на исследования ФСП.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Адмони В.Г. Основы теории грамматики. – М. – Л., 1964.
2. Адмони В.Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики. – Л., 1988.
3. Антропологическая лингвистика: Концепты. Категории. Кол. монография. - Москва - Иркутск, 2003. - 251 с.
4. Болдырев Н.Н. Когнитивный аспект семантики притяжательных местоимений / Н.Н. Болдырев // Русский язык: исторические судьбы и современность. Международный конгресс исследователей русского языка: Труды и материалы / Под общ. ред. М.Л. Ремнёвой и А.А. Поликарпова. - М.: Изд-во МГУ, 2001. - С. 89-90.
5. Бондарко А.В. Модальность. Вступительная статья // Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. - СПб.: Наука, 1996.-С. 99-103.
6. Кардашук О. Слово в контексте // Украинский язык и литература. Наук. ежегодник / За заг. ред. доц.. Пацьо С. – Тернополь, 1999. – С. 149-152.

UDC 372.881.111.1:81'271.1

Maratova Aiganym Maratkyzy

Master's student of the Philological Faculty, Shakarim University of Semey

A.Akkalievа, PhD Shakarim University of Semey

“INVESTIGATING LANGUAGE ERRORS IN MIDDLE SCHOOL STUDENTS (GRADES 5-7)”

Зерттеу орта мектеп оқушыларының ағылшын тілін үйренуіндегі тілдік қателіктерді талдауға бағытталған (5-7 сыныптар). Сауалнама ағылшын тіліндегі сабақтардың ұзақтығы мен жиілігін, грамматика, лексика және айтылудағы қиындықтарды және қателерді түзету әдістерін бағалады. Мақсат-проблемаларды анықтау және ағылшын тілін оқытуды жақсарту.

Кілт сөздер: Тіл қателері, орта мектеп, Ағылшын Тілін Үйрену, Грамматика, Лексика, айтылу, білім

Исследование посвящено анализу языковых ошибок при изучении английского языка учащимися средних школ (5-7 классы). Опрос оценивал продолжительность и частоту занятий по английскому, трудности в грамматике, лексике и произношении, а также методы исправления ошибок. Цель - выявить проблемы и предложить улучшения для обучения английскому.

Ключевые слова: Языковые ошибки, Средняя школа, Изучение английского, Грамматика, Лексика, Произношение, Образование

This study examines language errors in English among middle school students (grades 5-7). A survey assessed the duration and frequency of English exposure, difficulties in grammar, vocabulary, and pronunciation, as well as error correction methods. The goal is to identify challenges and suggest improvements for English education.

Keywords: *Language Errors, Middle School, English Learning, Grammar, Vocabulary, Pronunciation, Education*

Introduction. The acquisition of English as a second language is a pivotal aspect of modern education, particularly during the formative years of middle school. This research paper delves into the linguistic hurdles faced by students in grades 5 through 7, a critical period where the foundations of language proficiency are established. Through a comprehensive survey, this study seeks to uncover the prevalent language errors that impede students' learning processes. The survey encompasses a range of factors, including the length of time students have been exposed to English, the frequency of their engagement with the language, and the specific linguistic elements they find most challenging. By analyzing the data collected from various grades, this paper aims to shed light on the patterns of language errors and the effectiveness of different correction methods. The ultimate objective is to enhance the pedagogical approaches to English language teaching, ensuring that students not only overcome these challenges but also thrive in their language learning journey. [1, p.25]

Methodology

The methodology of this research paper is centered around a survey designed to identify and analyze the language errors made by middle school students (grades 5-7) in learning English. The survey was distributed to a representative sample of students across the three grades, ensuring a diverse and comprehensive data set. [2,p.234]

The survey consisted of eight questions, each aimed at different aspects of the students' language learning experience.

Determining the class of the students provides insight into their age-related language development. Understanding how long students have been exposed to English helps correlate proficiency levels with learning time. This question aims to assess the practical usage of English outside the classroom setting. Identifying which aspects of the English language students find most challenging helps target specific areas for intervention. Knowledge of which tenses are problematic allows for focused grammatical instruction. Recognizing common error patterns can inform teaching strategies and curriculum development. Understanding how students correct their mistakes can guide the creation of support systems within the school. Gathering students' perspectives on learning English can provide valuable feedback for enhancing educational practices. [3, p.45]

The survey was administered during regular school hours, with instructions provided in both English and the students' native language to ensure comprehension. Participation was voluntary, and anonymity was maintained to encourage honest responses. Responses were quantitatively analyzed for patterns and trends. Qualitative analysis was also conducted on open-ended questions to extract themes and suggestions. All participants were informed of the study's purpose, and consent was obtained from parents or guardians where necessary. The study adhered to ethical guidelines to protect the privacy and well-being of the participants. [4,p.89]

This methodology provides a robust framework for understanding the language learning challenges faced by middle school students and offers a foundation for developing strategies to address these issues effectively.

Results

The survey conducted among middle school students in grades 5-7 provided a detailed look into the language errors they encounter while learning English. The participation of 40 students offered a diverse set of data to analyze. The results are as follows: The survey conducted among

middle school students in grades 5-7 provided a detailed look into the language errors they encounter while learning English. The participation of 40 students offered a diverse set of data to analyze. Class Distribution: Grade 5 represented by 47.4% of the participants, Grade 6 accounted for 31.6%, and Grade 7 made up 21.1%.

Duration of Learning English: Less than a year for 15% of students, 1-2 years for 5%, and more than 2 years for a significant majority at 80%.

Frequency of Speaking English: Every day for only 5%, several times a week for the majority with 65%, and rarely for 30%, indicating a lack of regular practice. Challenges in Language Components: Grammar found difficult by 30%, Vocabulary by 25%, Pronunciation the most challenging at 45%, Listening Comprehension by 35%, Reading by 25%, and Writing Letters by 40%.

Difficulties with Grammatical Tenses: Present Simple for 10%, Past Simple for 35%, Future Simple for 26.3%, Present Continuous for 21%, Past Continuous for 30%, and Other for 20%, indicating varied challenges.

Types of Mistakes Made: Errors in the use of articles by 20%, Preposition errors by 30%, Errors in the use of tenses by 40%, Errors in word formation the highest at 50%, and Other by 10%.

Methods of Error Correction: With the help of a teacher the most common method at 65%, using online resources by 30%, with the help of friends or family by 15%, and independently by 10%, suggesting a need for fostering self-correction skills.

Suggestions for Improvement: Emphasizing speaking practice, adopting an English-only policy in class, increasing the frequency of listening exercises with videos, utilizing interactive whiteboards more effectively, watching a variety of videos, and listening to audio materials more than three times for better comprehension. [5, p.45]

These results indicate a clear need for a more interactive and communicative approach to English learning in middle school. The emphasis on pronunciation and listening skills suggests that students require more practical and engaging methods to practice these aspects of the language. The reliance on teachers for error correction points to the potential benefits of incorporating more independent learning strategies into the curriculum. The suggestions for improvement provided by the students themselves offer valuable direction for enhancing the English learning process in schools. [6, p.15]

Discussion

The survey results from middle school students in grades 5-7 provide a compelling overview of the challenges faced in learning English as a second language. The discussion of these findings offers several insights into the nature of language acquisition and the specific hurdles that learners encounter.

Firstly, the predominance of pronunciation difficulties suggests that auditory and phonetic aspects of English may not be adequately addressed in the current curriculum. This is further supported by the students' struggle with listening comprehension, indicating a potential disconnect between the spoken language and its theoretical study. The high incidence of errors in word formation and tense usage underscores the complexity of English grammar for learners, necessitating a more nuanced approach to teaching these aspects.

The reliance on teachers for error correction highlights the critical role of educators in the language learning process. However, it also points to a possible over-dependence on guided instruction, which could be balanced with strategies that promote self-correction and autonomous learning. The students' suggestions for improvement, such as more speaking practice and the use of multimedia resources, reflect a desire for interactive and immersive learning environments. These preferences align with contemporary educational theories that emphasize learner engagement and active participation.

Furthermore, the survey indicates that despite a substantial duration of English study, practical application through speaking remains limited for many students. This suggests that while

theoretical knowledge may be imparted effectively, opportunities for practical language use may be lacking. Implementing an English-only policy in class and integrating more speaking and listening activities could bridge this gap.

In conclusion, the survey sheds light on the multifaceted nature of language errors among middle school students. It calls for a reevaluation of teaching methodologies to incorporate more auditory and interactive elements, fostering an environment where students can practice and apply their language skills more frequently and independently. The insights gained from this study can serve as a foundation for developing targeted interventions that address the specific needs of English language learners at this crucial stage of their education.

Conclusion

The investigation into language errors among middle school students in grades 5-7 has illuminated several critical aspects of English language acquisition. The survey conducted has provided valuable insights into the students' experiences and perceptions of learning English. The findings suggest that while students have a considerable amount of exposure to English, they continue to face challenges, particularly with pronunciation, listening comprehension, and grammatical structures.

The results underscore the necessity for educational strategies that prioritize speaking and listening skills, alongside traditional grammar and vocabulary lessons. Incorporating multimedia tools and fostering an English-immersive environment appear to be effective approaches to enhance language proficiency. Moreover, the data indicates a need for balancing teacher-led correction with methods that encourage independent learning and self-correction.

In conclusion, this research highlights the importance of a multifaceted approach to language teaching that addresses the specific difficulties faced by learners. By adapting teaching methods to include more interactive, communicative, and technologically supported practices, educators can better equip students to overcome language barriers and achieve greater success in their English language development.

References

1. Brown, A. (2018). English Language Learning in Middle School: Challenges and Solutions. New York: Language Education Press, 25-37 p.
2. Johnson, M., & Smith, L. (2020). Pronunciation Difficulties in English Language Learners. *Journal of Language Teaching*, 55(3), 234-250p.
3. Lee, C. (2019). Grammar Instruction in Second Language Learning. Boston: Academic Linguistics, 45-48p.
4. Martinez, R. (2021). Interactive Methods for Teaching Foreign Languages. *Language Learning Journal*, 47(2), 89-105p.
5. Nguyen, H. (2017). The Impact of Multimedia on Language Acquisition. *Educational Technology Research*, 39(4), 45-60p.
6. Patel, S. (2022). The Role of Teachers in Correcting Language Errors. *Teaching and Education Today*, 68(1), 15-29p.

УДК 338

Жұматаев Мағжан

1 курс магистранты, Alikhan Bokeikhan University, Семей қ.

Калдыбаева Данира Орынбаевна

Ғылыми жетекші, PhD доктор, Alikhan Bokeikhan University, Семей қ.

ИННОВАЦИЯНЫҢ ӘСЕРІ ӨНІРЛІК ЭКОНОМИКАНЫ ДАМУҒА АРНАЛҒАН ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Бұл ғылыми еңбекте инновациялық технологиялардың аймақтық экономиканың дамуына әсері қарастырылған. Аймақтық экономикалық жүйелерде инновацияларды енгізу кезінде пайда болатын мүмкін болатын мүмкіндіктер мен кедергілер зерттеледі. Автор инновациялық технологиялардың аймақтық экономиканың дамуында шешуші рөл атқаратынын және оның бәсекеге қабілеттілігін арттыратынын айтады. Олар жаңа жұмыс орындарын құруға, инвестицияларды тартуға және аймақ тұрғындарының алауқатын жақсартуға септігін тигізуі мүмкін.

Түйінді сөздер: орнықты даму; инновациялық технологиялар; өңірлік экономика; инновациялық белсенділік; салалық даму; инвестициялар; жоғары технологиялық сектор

В данной научной работе рассматривается влияние инновационных технологий на прогресс региональной экономики. Исследуются потенциальные возможности и препятствия, возникающие при внедрении инноваций в региональных экономических системах. Автор утверждает, что инновационные технологии играют решающую роль в развитии региональной экономики и повышении ее конкурентоспособности. Они могут способствовать созданию новых рабочих мест, привлечению инвестиций и улучшению благосостояния жителей региона.

Ключевые слова: устойчивое развитие; инновационные технологии; региональная экономика; инновационная активность; отраслевое развитие; инвестиции; высокотехнологичный сектор.

This research paper examines the impact of innovative technologies on the progress of the regional economy. The potential opportunities and obstacles that arise when introducing innovations in regional economic systems are investigated. The author argues that innovative technologies play a crucial role in the development of the regional economy and increasing its competitiveness. They can help create new jobs, attract investment and improve the well-being of the region's residents.

Keywords: sustainable development; innovative technologies; regional economy; innovative activity; sectoral development; investments; high-tech sector.

Инновациялар өңірлердің дамуында маңызды рөл атқарады. Бүгінгі таңда әлемдік экономика үздіксіз қозғалыста және өзгерісте болғандықтан, инновацияларды енгізу өңірлердің нарықтағы позицияларын сақтап қалу және нығайту үшін қажеттілік болып табылады. Өңірлердегі инновацияларды дамытудың негізгі бағыттарының бірі – инновациялық орталықтарды құру. Олар өздерінде ғылыми-зерттеу, технологиялық және өндірістік компанияларды біріктіреді. Мұндай орталықтар инновациялық жобаларды дамыту

үшін қолайлы жағдайлар жасауға, заманауи технологиялар мен ғылыми әзірлемелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді [1, 26]. Өңірдің ерекшеліктерін ескеріп, нақтылы қажеттіліктер мен мүмкіндіктерге бағдарланған инновациялық жобаларды жасау маңызды. Бұл инновацияларды енгізу шығындарын қысқартып қана қоймай, тиімділігін арттырып, жергілікті халықтың өмір сүру сапасын жақсартады. Мысалы, туристік сала дамыған өңірлерде жаңа туристік маршруттарды әзірлеу немесе қонақ үй бизнесінде заманауи технологияларды пайдалану сияқты осы салаға бағытталған инновациялық жобаларды жасауға болады.

Сонымен қатар, инновациялық жобаларды сәтті жүзеге асырудың маңызды шарты – білікті кадрлардың болуы. Сондықтан өңірлік билік инновациялар саласында мамандарды даярлау және қайта даярлау жүйесін дамытуға ерекше көңіл бөлуі тиіс. Бұл әртүрлі курстар мен тренингтер өткізуді, оқу орталықтарын құруды немесе жас ғалымдардың ғылыми конференциялар мен семинарларға қатысуын қолдауды қамтуы мүмкін.

Инновациялық орталықтарды құру, білікті кадрларды даярлау және инновациялық жобаларды өңірдің нақты қажеттіліктеріне бағдарлау өңірлерде инновацияларды дамытудың негізгі бағыттары болып табылады. Инновацияларды дамыту экономикалық өсімді, халықтың өмір сүру сапасының жақсаруын, сондай-ақ әлемдік экономикада өңірлердің бәсекеге қабілеттілігінің артуын ынталандырады [2, 1386].

Инновациялық технологияларды енгізу – кәсіпорындар мен өңірлердің бәсекеге қабілеттілігін анықтайтын негізгі факторлардың бірі. Бүгінгі таңда жылдам өзгеріп жатқан әлемдік нарық жағдайында инновацияларды енгізу қажеттілікке айналады және компанияларға қатаң бәсекелестік жағдайында өмір сүруге мүмкіндік береді. Инновацияларды енгізуге кіріспес бұрын, ағымдағы жағдайды талдап, әлсіз жақтарын және әлеуетті мүмкіндіктерді анықтау қажет. Инновацияларды енгізу – бұл тек ескі технологияларды жаңаларымен алмастыру емес, тиімділікті арттыруға және өнім сапасын жақсартуға бағытталған мақсатты процесс екенін түсіну маңызды.

Жеке кәсіпорындар деңгейінде жаңалықтарды енгізу өндірістік процестердің жақсаруына, шығындардың оңтайландыруына және өнім сапасының артуына әкелуі мүмкін. Мысалы, жаңа технологияларды енгізу электр энергиясына шығындарды азайтуы немесе өндіріс процесін тездетуі мүмкін, бұл, өз кезегінде, кәсіпорынның нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттырып, оның пайдасын көбейтуі мүмкін. Жаңалықтарды енгізу бүкіл өңір деңгейінде одан да кеңірек әсер етуі мүмкін. Мысалы, инновациялық инфрақұрылымды дамыту, жаңа жұмыс орындарын құру және инвестициялар тарту туралы айтуға болады. Сонымен қатар, өңір деңгейінде жаңалықтарды енгізу ресурстарды тиімдірек пайдалануға және экологиялық жағдайды жақсартуға әкелуі мүмкін. Жаңалықтарды енгізу ауқымын таңдау кәсіпорынның немесе өңірдің ресурс мүмкіндіктері, экономикалық тиімділікті талдау және экономика мен қоршаған ортаға ықтимал әсерлер секілді бірнеше факторларға негізделуі тиіс. Егер кәсіпорын мен өңір ресурстары мүмкіндік берсе, онда өңірдің барлық деңгейінде жаңалықтарды енгізу маңызды әсер беруі мүмкін, себебі бұл инновациялық экономиканың дамуы үшін қолайлы жағдайларды жасайды. Тіпті осындай жағдайда да әр кәсіпорын мен өңірдің ерекшеліктерін ескеру қажет, себебі кейбір жағдайларда жеке кәсіпорындар деңгейінде жаңалықтарды енгізу тиімдірек болуы мүмкін. Жаңалықтарды енгізу сондай-ақ ұлттық деңгейде экономика дамуының маңызды факторы болып табылады. Көптеген елдердің үкіметтері ғылыми-зерттеу қызметіне, жаңа технологияларды дамытуға және оларды өндірісінде енгізуге едәуір ресурстар бөледі. Жаңалықтарды енгізудің тиімділігі тек инвестициялардың көлеміне ғана емес, сонымен қатар ғылыми базаның, инфрақұрылымның даму деңгейінің және кадрлардың біліктілігінің сапасына да тәуелді екенін атап өткен жөн. [3, 22596]

Инновациялық технологиялардың елеулі артықшылықтарына қарамастан, олардың енгізілуі елеулі инвестициялар мен білікті кадрларды талап етеді. Сондықтан, мемлекеттік

қолдау және инновациялық дамудың инфрақұрылымын дамыту өңірлік экономиканы дамыту үшін маңызды болып табылады. Инновацияларды қолдау бойынша мемлекеттік бағдарламалар, ғылыми-техникалық прогреске инвестициялар және инновациялық дамуды қолдайтын инфрақұрылымды дамыту жаңа технологияларды енгізуге және өңірдің экономикалық өсуін жақсартуға ықпал етуі мүмкін. Инновациялар жаңа жұмыс орындарын құруға, өңір тұрғындарының өмір сүру сапасын жақсартуға және нарықта өңірдің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға септігін тигізуі мүмкін. Инновациялар сондай-ақ өңірдің экспорттық мүмкіндіктерін дамытуға және жаңа инвесторларды тартуға жәрдемдесе алады. Осы контексте, инновациялар саласындағы жоғары білікті мамандардың санының артуы өңірдің даму деңгейін едәуір арттыра алады.

Сонымен қатар, өңірдің немесе мемлекеттің инновациялық белсенділігін бағалау үшін көптеген тәсілдер бар. Содан мұндай әдістемелердің бірін қарастырайық. Еуропалық инновация тақтасы (EIS) – елдердегі (ЕО мүшелері, Австралия, АҚШ, Жапония, Корея, БРИКС елдері: Ресей Федерациясы, Бразилия, Қытай, Үндістан, Оңтүстік Африка) инновациялық белсенділіктің деңгейін салыстырып, бағалаудың әдісі. Еуропалық инновация тақтасының жүйесі Лиссабон стратегиясын қалыптастыру кезінде Еуропа Одағының ең жоғары органы – Еуропалық комиссия тарапынан құрылған. Бұл жоба жаңа білімдерді қалыптастыру және компаниялардың инновациялық күш-жігерін ескеретін факторларға негізделеді.

Уақыт өте келе жүйе бірнеше рет өзгеріске ұшырады. Әдістеме өмір сүру кезеңінде бірнеше өзгерістерге ұшырады. 2021 жылы барлық негізгі параметрлер екі санатқа бөлінді: «кіріс» және «шығыс». Ал 2022 жылы бағалау жүйесі үш негізгі блокқа бөлінді, олардың құрамында 25 көрсеткіш болды. Қысқаша сипаттайтын болсақ, жүйе мынадай түрде көрінеді: Халықаралық салыстырулар үшін жалпы рейтинг қалыптастырылады. [4, 316б]

Соңғы бірнеше жыл ішінде аймақтар мен бүкіл ел бойынша бірқатар мемлекеттік органдар шетелдік нарықтардағы ресей өндірістік компанияларының шешімдерін және қызметтерін насихаттауға қолдау көрсетуге дайындықтарын көрсетіп отыр. Сонымен қатар, кейбір мемлекеттік корпорациялар бұл үшін әлем бойынша орналасқан сан алуан шетелдік өкілдіктерін қолдануды ұсынады.

Бастапқыда кәсіпорындар өндіретін тауарлардың экспортын қолдау үшін әзірленді. Экономика мен технологиялардың дамуымен бірге, кеден шекарасын қиып өтуді қажет етпейтін виртуалды өнімдерді экспорттайтын кәсіпорындар саны көбейе түсті. Бұл байланыста виртуалды өнімдерді экспорттаудың ерекшеліктеріне сәйкес келетін жаңа құралдарды әзірлеу қажет.

Виртуалды өнімдерді экспорттайтын кәсіпорындар кездесетін басты мәселелердің бірі - экспорттық несиелендіруді қамтамасыз ету үшін қолданылуы мүмкін мүліктік кепілдердің болмауы. Бұл қаржылық қолдау алу процесін күрделірек етеді. Бұл мәселені шешу үшін несиелендіруді қамтамасыз ету үшін банк кепілдіктері немесе сақтандыру полистері сияқты нақты емес қаражаттарды қолдануға болады. Бұл кәсіпорындарға қажетті қаржылық қолдауды алуға және өздерінің экспорттық мүмкіндіктерін кеңейтуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Насырова О.А аймақтардың цифрлық экономикасын дамыту процестерін басқару // Аймақтық экономика және басқару: электрондық Ғылыми журнал. — 2022. — № 1(69). — Б. 2.
2. Мәжитова Ө.Г Инновациялық кәсіпкерліктің аймақ экономикасының дамуына әсерін бағалау әдістемесін әзірлеу // экономикалық және әлеуметтік өзгерістер: фактілер, тенденциялар, болжам. — 2022. — Т. 15. — № 4. — 136-154 б.

3. Каусарова Т.А. Инновациялық ұйымдардың Қазақстан аймақтарының экономикасына қосқан үлесін бағалау // Инновациялық экономика мәселелері. — 2022. — Т. 12. — № 4. — 2249-2268 б.

4. Тоқаева А. Б. Шағын және орта кәсіпкерлікті дамытудың өңірлердің инновациялық дамуына әсері // басқарушылық есеп. — 2022. — № 5–2. — 314-320 б.

УДК 338.23

Кусаинова А.Б.

докторант 1 курса «Экономика»,
Alikhan Bokeikhan University, г. Семей

РАЗРАБОТКА ИННОВАЦИОННОЙ СТРАТЕГИИ ДЛЯ ПРЕДПРИЯТИЙ ХЛЕБОБУЛОЧНОГО ПРОИЗВОДСТВА ОБЛАСТИ АБАЙ

Мақалада Абай саласындағы нан-тоқаш өндірісі кәсіпорындары үшін инновациялық стратегияны әзірлеу қарастырылады. Саланың қазіргі жағдайы талданады және өнімнің сапасы мен бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін заманауи технологияларды енгізу қажеттілігі атап өтіледі. Зерттеу нәтижелері өндірісте инновацияларды белсенді қолдану Нан пісіру өнеркәсібі кәсіпорындарының тиімділігі мен табыстылығын айтарлықтай арттыра алатынын көрсетеді.

Түйінді сөздер: инновациялық стратегия, инновациялық даму, нан-тоқаш өндірісі, өнім сапасы, енгізу стратегиясы.

В статье рассматривается разработка инновационной стратегии для предприятий хлебобулочного производства в области Абай. Анализируется текущее состояние отрасли и подчеркивается необходимость внедрения современных технологий для повышения качества продукции и конкурентоспособности. Результаты исследования показывают, что активное применение инноваций в производстве может значительно повысить эффективность и прибыльность предприятий хлебопекарной промышленности.

Ключевые слова: инновационная стратегия, инновационное развитие, хлебобулочное производство, качество продукции, стратегия внедрения.

The article discusses the development of an innovative strategy for bakery enterprises in the Abai region. The current state of the industry is analyzed and the need for the introduction of modern technologies to improve product quality and competitiveness is emphasized. The results of the study show that the active application of innovations in production can significantly increase the efficiency and profitability of enterprises in the baking industry.

Keywords: Innovative strategy, innovative development, bakery production, product quality, implementation strategy.

Предприятия пищевых продуктов области Абай испытывают трудности относительно реализации своей продукции на внутреннем рынке. В периоды спада производства снижали объем валовой продукции. Таких предприятий в хлебобулочном производстве области Абай подавляющее большинство. Поэтому возникающий вопрос о том, как и на какие средства, проводить модернизацию или обновление устаревшего основного капитала, приобретает актуальность.

Внедрение новой техники и технологий, которые сопутствуют становлению экономики республики, позволит хлебобулочному производству на мезо уровне – динамично

развиваться, соответствуя республиканским и мировым стандартам качества, что в дальнейшем поспособствует повышению конкурентоспособности выпускаемой продукции. Развитие хлебобулочного производства региона невозможно без развития хлебобулочных предприятий области, которое можно эффективно обеспечить на базе инновационного продвижения.

Рассматривая современный рынок хлебобулочного производства Абайской области, следует отметить наличие тенденций, которые в свою очередь можно определить как трудно предсказуемые, имеющие инновационный характер, неожиданно появляющиеся и охватывающие глобальное пространство. Для проведения активной инновационной, производственной политики в сформировавшихся условиях предприятие хлебобулочного производства должно обладать высоким уровнем устойчивости, быть гибким и адаптивным по отношению к постоянным изменениям внешнего окружения.

На наш взгляд избранная инновационная стратегия позволит предприятию развиваться по некоторой заданной траектории посредством внедрения нововведений. Наличие конкретной стратегии инновационного развития предприятию позволит повысить эффективность производственного процесса и рентабельность финансово-хозяйственной деятельности. Устойчивость инновационного развития ТОО «СЕМНАН» будет определяться согласно избранной стратегии, реализация которой зависит от потенциала предприятия и проведенного им мониторинга инновационного развития.

Для организации системы мониторинга устойчивости инновационного развития и обеспечения лучшего функционирования на ТОО «СЕМНАН» были предприняты следующие мероприятия:

- определение состава подразделов, принимающих участие в реализации мониторинга;
- определение специалистов, отвечающих за проведение мониторинга инновационного развития и внедрение принципов анализа и оценки эффективности инновационной деятельности предприятия.

В рамках ТОО «СЕМНАН» проведение мониторинга устойчивости инновационного развития предполагает оперативное отслеживание динамики инновационного развития с целью не допущения критического уровня на основе сравнения полученных значений с их желаемыми результатами. Общую экономическую эффективность реализации инноваций на практике рассчитать довольно таки сложно, и не всегда полученный результат правдив. Так как эффективность складывается из эффектов от отдельных инвестиционных и инновационных проектов.

На предприятии функционирует отдел маркетинга, но фактически это отдел маркетинг - менеджмент. Маркетинговые исследования проводятся нерегулярно, анализ тенденций развития потребностей и спроса, покупательского поведения, контролируемой доли рынка также проводятся периодически. Совершенствование деятельности предприятия на основе инновационного маркетинга сдерживается недостаточной изученности рынка, отсутствием научных разработок и связей с научными институтами, мало внимания уделяется вопросам рекламы, продвижения новой продукции на рынок. Фирменный стиль продукции не пересматривался несколько лет.

Для эффективного проведения мониторинга инновационного развития и внедрение принципов анализа и оценки эффективности инновационной деятельности предприятия необходимо открыть рабочую позицию – инновационный менеджер, который подчиняется заместителю директора по производству либо самому директору. Инновационный менеджер помимо аналитических способностей должен обладать умением мотивировать внедрение инноваций или инновационных технологий перед участниками инновационного процесса [1].

Направления инновационного развития ТОО «СЕМНАН» заключаются в следующем:

- своевременно регулировать структуру ассортимента выпускаемой продукции;

- определение оптимальной структуры выпускаемой продукции, мобилизация производственных и инвестиционных ресурсов для развития наиболее перспективных направлений инновационной и производственной деятельности;
- производство высококачественных продуктов, поддержание имиджа и собственной товарной марки, способных обеспечить высокое качество выпускаемой продукции;
- использование в производственном процессе высокотехнологического инновационного оборудования;
- информатизация и применение новых компьютерных программ в расчете эффективности производственных процессов;
- организация новых производств профильной фасованной продукции с длительным сроком хранения;
- создание стабильного коллектива из наиболее квалифицированных и компетентных специалистов для выполнения задач, стоящих перед предприятием.

Инновационная политика предприятия ТОО «СЕМНАН» на наш взгляд должна быть направлена на увеличение производства принципиально новых видов продукции и технологий, улучшение качества производимых хлебобулочных, макаронных и кондитерских изделий и расширение рынка сбыта, а это требует отражения в разработанной инновационной стратегии предприятия.

Стратегия внедрения на рынок новых товаров является одним из подразделов инновационной стратегии предприятия ТОО «СЕМНАН». После изучения запросов потенциальных потребителей, конкурентной среды, характеристики товара (потребительская стоимость, удовлетворяющая те или иные потребности покупателя) пришли к выводу о необходимости повышения конкурентоспособности предприятия. Конкурентное преимущество на наш взгляд может быть достигнуто за счет выпуска на рынок уникальной, единственной в своем роде продукции, основанной на собственных конструкторских разработках - зернового хлеба «Здоровье», так как для уничтожения такого преимущества конкурентам надо либо разработать аналогичную продукцию, либо придумать что-то лучше, либо заполучить секреты производства товара с наименьшими затратами. Все эти пути требуют у конкурентов дополнительных затрат и времени. При этом достигается еще одно очень важное преимущество на рынке – репутация предприятия.

С учетом развития отрасли и внедрение новых для производства технологий формирование стратегии инновационного развития предприятия пищевой промышленности зависит от определенных целей и миссии. Анализ рынка хлебопродуктов города Семей показывает, что на данном этапе развития хлебобулочного производства для обеспечения устойчивости ТОО «СЕМНАН» необходимо применить в качестве базовой инновационной стратегии – защитную. В ходе, которой нужно осуществить техническое перевооружение с целью обеспечения качественного роста объемов производства. Защитная стратегия предполагает невысокий риск, что крайне выгодно в данных экономических условиях развития отрасли в регионе.

Разработка инновационной стратегии для предприятий хлебобулочного производства в Абайской области может включать несколько ключевых аспектов [2]:

1. Исследование рынка: Анализ текущего состояния рынка хлебобулочных изделий, потребительских предпочтений и конкурентов.
2. Инновации в производстве: Внедрение новых технологий и методов производства для повышения качества и эффективности.
3. Маркетинг и продвижение: Разработка стратегий для улучшения продвижения продукции и привлечения новых клиентов.
4. Экологичность: Внедрение экологически чистых технологий и уменьшение негативного воздействия на окружающую среду.

5. Обучение и развитие: Подготовка персонала и повышение квалификации сотрудников для работы с новыми технологиями и методами.

Стратегия инновационного развития эффективно повлияет на деятельность ТОО «СЕМНАН». Предполагаем, что повысится качество и конкурентоспособность выпускаемой продукции, значительно расширится ассортимент. Внедрение современных технологий позволит обеспечить предприятию долгосрочную рентабельность. Разработанная стратегия инновационного развития ТОО «СЕМНАН» обеспечит соответствующий уровень защиты на рынке пищевых продуктов области Абай (рис.1).

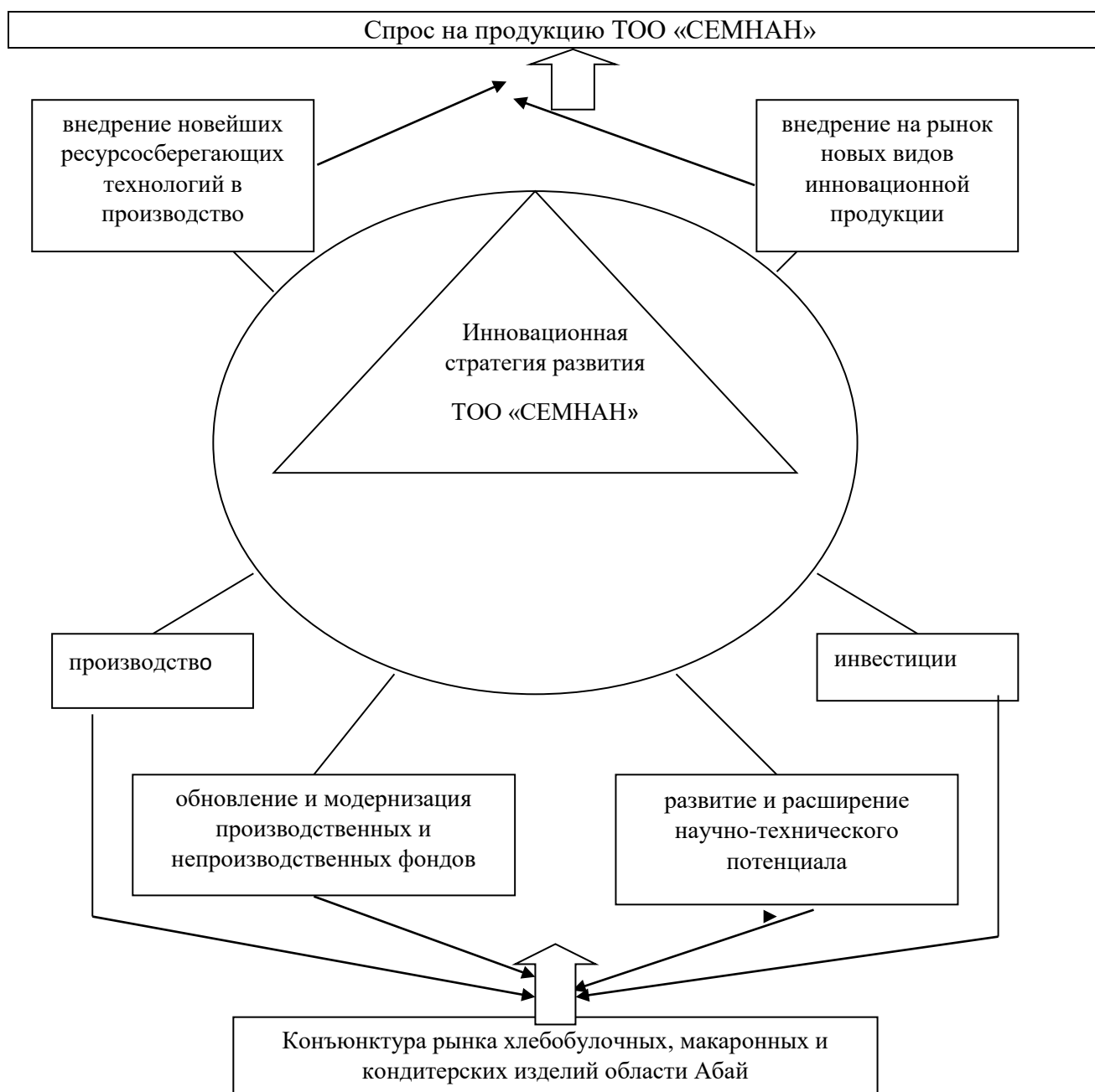

Рисунок 1 - Стратегия инновационного развития ТОО «СЕМНАН»

Таким образом, для успешной реализации инновационной стратегии предприятиям хлебобулочного производства в области Абай необходимо сосредоточиться на техническом перевооружении, активизации инновационных процессов, разработке эффективных маркетинговых стратегий и укреплении связей с научными организациями. Это позволит не только повысить качество продукции, но и улучшить её конкурентоспособность на рынке

Список использованной литературы

1. Михайлова М.Е. Инновационные технологии в хлебопекарном производстве для повышения качества продукции// BUSINESS. EDUCATION. LAW. BULLETIN OF VOLGOGRAD BUSINESS INSTITUTE, 2018, february № 1 (42).
- 2.. Управление инновационной деятельностью: Учебник для бакалавров Голов Р.С., Агарков А.П. Дашков и К 2014 г. 208с.

УДК 336.7

Мансуров Данияр Булатович
докторант 2 курса, Alikhan Bokeikhan University, г. Семей
Орынбасарова Айжан Абеухановна,
PhD, заведующая кафедрой "Бизнес и управление"

ЦИФРОВЫЕ СИСТЕМЫ БЕЗНАЛИЧНЫХ ПЛАТЕЖЕЙ

Қаржы жүйелерін цифрландыру экономиканың дамуына ықпал етеді. Бұл мақалада цифрлық қолма-қол ақшасыз төлем жүйелерінің теориялық тұжырымдамалары қарастырылады, төлем жүйелері мен олардың элементтерін анықтаудың заңнамалық негіздері талданады, қазіргі заманғы цифрлық қолма-қол ақшасыз төлем жүйелерінің мысалдары келтірілген және осы зерттеу саласындағы тенденциялар сипатталған.

Түйін сөздер: қолма-қол ақшасыз төлемдер, төлем құралдары, төлем жүйелері, цифрлық теңге, төлем карталары, ұлттық төлем жүйесі.

Цифровизация финансовых систем способствует развитию экономики. В данной статье рассмотрены теоретические концепции цифровых систем безналичных платежей, проанализирована законодательная база по определению платежных систем и их элементов, представлены примеры современных цифровых систем безналичных платежей, а также охарактеризованы тенденции в данной области исследования.

Ключевые слова: безналичные платежи, платежные инструменты, платежные системы, цифровой тенге, платежные карточки, национальная платежная система

Digitalization of financial systems contributes to the development of the economy. This article examines the theoretical concepts of digital cashless payment systems, analyzes the legislative framework for defining payment systems and their elements, presents examples of modern digital cashless payment systems, and characterizes trends in this area of research.

Keywords: cashless payments, payment instruments, payment systems, digital tenge, payment cards, national payment system

Цифровизация финансовых систем означает переход от традиционных методов работы с финансами к использованию цифровых технологий и инноваций. Это позволяет банкам, финансовым учреждениям и компаниям улучшить производительность, снизить затраты, повысить уровень безопасности, предложить клиентам новые услуги. Цифровизация способствует улучшению работы финансовых учреждений за счет

автоматизации процессов, анализа больших данных и внедрения искусственного интеллекта. В целом, цифровизация финансовых систем способствует развитию экономики, улучшает доступность финансовых услуг для всех слоев населения и способствует устойчивому экономическому росту.

Целью нашего исследования является определение понятия «цифровые системы безналичных платежей» и провести обзор форм платежей в Казахстане

Методологической базой данного исследования является комплекс научных методов: индукции и дедукции, сравнительный статистический анализ, анализ документов, а также экономико-математический метод. Для проведения исследования были использованы имеющиеся монографии, статьи по данной и близкой тематике, статистические данные Национального Банка Республики Казахстан, законодательная база РК, касающаяся исследуемой темы.

Для успешного проведения исследования следует уточнить смысл понятия «цифровые системы безналичных платежей». Слово «цифровые» является синонимом слова «электронные», поэтому мы можем при необходимости заменять словосочетание «цифровые системы безналичных платежей» на «электронные системы безналичных платежей». Также считаем, что можно рассматривать словосочетание «система платежей» как синоним словосочетания «платежная система».

В научно-экономической литературе встречаются различные определения и трактовки понятия «платежные системы». Обычно они не детализированы и не дают четкого представления о платежных системах, так как понятие «платежная система» можно рассматривать в широком и узком смысле. В широком смысле платежная система рассматривается как определенная среда, включающая в себя в масштабах страны инфраструктуру, институты, правила, законы, существующие для перевода денежных средств [1, с.248]. В узком смысле под платежной системой понимается совокупность конкретных институтов, инструментов и процедур, существующих для движения денежных средств между участниками экономического пространства [1, с.248].

В информационном пространстве распространена довольно широкая трактовка понятия «платежные системы». Так, согласно Википедии, платежная система является совокупностью правил, процедур и технической инфраструктуры, обеспечивающих перевод средств от одного субъекта экономики другому, заменителем расчётов наличными деньгами при осуществлении внутренних и международных платежей и являются одним из базовых сервисов, предоставляемых банками и другими профильными финансовыми институтами [2]. В качестве примеров платежных систем в интернете приводятся такие компании, как VISA, Mastercard, UnionPay, Мир, Uzcard и другие.

Теперь рассмотрим выдаваемую интернет-ресурсами одну из трактовок понятия «электронная платежная система». Термин «электронная платежная система» означает систему расчетов без обработки платежных поручений, при которой платежи производятся по интернет-каналам [3]. К электронным или цифровым платежным системам относят:

1. Системы расчетов с помощью банковских карт, такие как Visa, MasterCard, «Мир».
2. Расчеты между банками по электронным каналам связи, например, быстрые платежи по номерам телефонов.
3. Электронные кошельки (Яндекс. Деньги, PayPal, Skrill, Neteller и другие).
4. Расчеты через инфраструктуру мобильных операторов [3].

Рассмотрим, какое определение платежным системам дается в действующей законодательной базе Казахстана. Деятельность платежных систем и осуществление безналичных платежей в стране регулируется Законом Республики Казахстан № 11-VI ЗРК «О платежах и платежных системах» от 26 июля 2016 года, а также Правилами

осуществления безналичных платежей и (или) переводов денег на территории Республики Казахстан от 31 августа 2016 года № 208.

Согласно Закону РК «О платежах и платежных системах», платежная система – совокупность отношений, обеспечивающих осуществление платежей и (или) переводов денег путем взаимодействия оператора платежной системы и (или) участников платежной системы посредством применения процедур, инфраструктуры и правил, установленных оператором данной платежной системы [4]. По существующему закону в платежной системе могут участвовать только операторы платежной системы и (или) участники платежной системы. Оператор платежной системы – юридическое лицо, осуществляющее деятельность по обеспечению функционирования платежной системы и выполняющее установленные настоящим Законом обязанности, относящиеся к такой деятельности. Участник платежной системы – это банк или организация, осуществляющая отдельные виды банковских операций, заключившие с оператором платежной системы договор об участии в платежной системе, а также платежная организация в случае, предусмотренном настоящим Законом. Взаимодействия в платежной системе ограничены только узким кругом юридических лиц, физические лица напрямую не являются участниками данных отношений. Другие представители экономических отношений в стране могут быть участниками платежа и (или) перевода денег. Согласно статьи 1 Закона РК «О платежах и платежных системах», участниками платежа и (или) перевода денег являются физические и юридические лица, филиалы и представительства юридических лиц, имеющие права и (или) обязанности по платежу и (или) переводу денег, а платеж – это исполнение денежного обязательства с использованием наличных денег и (или) платежных инструментов.

В данном Законе имеется разделение платежных систем, в том числе иностранных платежных систем, на следующие виды:

- 1) системно значимая платежная система;
- 2) значимая платежная система;
- 3) иная платежная система [4].

В Законе вводится запрет на применение «слова «платежная система» и производные от них слова в названии организаций [4].

В реестре платежных систем РК на 11.03.2024 г. зафиксировано 9 платежных систем, из них одна имеет статус системно значимой платежной системы – это Межбанковская система переводов денег (МСПД), три являются значимыми платежными системами: Система межбанковского клиринга (СМК), Золотая Корона, VISA; и пять иных платежных систем: Mastercard, CONTACT, FASTER, MONEYGRAM, Вестерн Юнион, Платежная система АО «Народный Банк Казахстана» [5].

Обобщая все вышесказанное, предлагаем остановиться на определении платежной системы, данной в законодательной базе РК. Таким образом, можно прояснить, что платежные системы страны используют как наличную, так и безналичную форму расчетов, а безналичные расчеты производятся с использованием цифровых систем безналичных платежей на базе современных технологий и решений. Эти системы включают различные методы оплаты, которые основаны на цифровых технологиях и позволяют совершать платежи через интернет, мобильные устройства или специальные платежные инструменты. Приведем примеры цифровых систем безналичных платежей:

1. Банковские платежные карты.
2. Мобильные платежные приложения. Примерами таких приложений являются Apple Pay, Google Pay, Samsung Pay и другие.
3. Электронные кошельки (примеры включают PayPal, Skrill, Neteller и другие).
4. Бесконтактные технологии (бесконтактные карты и мобильные платежи через технологию NFC (Near Field Communication)).

5. Интернет-платежные системы (платежные шлюзы, такие как Stripe и PayPal, которые интегрируются с веб-сайтами и позволяют предпринимателям принимать платежи онлайн).

Далее предлагаем взглянуть на статистику Национального Банка Казахстана по использованию платежных инструментов на территории РК. Согласно данным Национального Банка РК, по состоянию на 1 марта 2024 года 18 банков и АО «Казпочта» производили эмиссию платежных карточек, а именно платежных карточек международных систем VISA International, MasterCard Worldwide, UnionPay International, American Express International и Diners Club International. Также, банки Казахстана выпускают платежные карточки локальных систем: локальная карточка Ситибанка Казахстан - АО «Ситибанк Казахстан» и Система платежных карт Kaspi.kz – АО «Kaspi Bank» [6].

Наиболее распространенными на территории Казахстана платежными инструментами уже много лет являются платежные карточки и платежные поручения. Высокий удельный вес платежных карточек по количеству и низкий - по объему транзакций свидетельствует о не высоких средних чеках по операциям с использованием платежных карт [7]. Общеизвестно, что в последние годы среди населения произошел резкий рост популярности переводов и платежей с помощью банковских приложений, которые можно назвать нефизическим двойником платежной карточки.

Таким образом, мы сформировали определение цифровых системам безналичных платежей на основании законодательной базы РК и используем в информационном поле определении. Теперь можно прояснить, что платежные системы Казахстана используют как наличную, так и безналичную форму расчетов, а безналичные расчеты производятся с использованием цифровых систем безналичных платежей, которые представляют собой современные технологии, обеспечивающие возможность совершения финансовых транзакций без использования наличных денег. Общая тенденция на рынке безналичных платежей, сформированная за последние пять лет в Казахстане, характеризуется значительным увеличением безналичных платежей и переводов посредством платежных карточек как по сумме, так и по количеству транзакций.

Список использованной литературы

1. Криворучко С.В. Современные платежные системы и технологии. – Москва: КНОРУС, 2023. - 248 с.
2. Платежная система [Электронный ресурс] // Сайт Википедия. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Платёжная_система
3. Информационная безопасность платежных систем [Электронный ресурс] // Сайт SearchInform. – Режим доступа: <https://searchinform.ru/informatsionnaya-bezopasnost/osnovy-ib/informatsionnaya-bezopasnost-v-otraslyakh/bezopasnost-informatsionnykh-sistem/informatsionnaya-bezopasnost-elektronnykh-platezhnykh-sistem/>
4. «О платежах и платежных системах» Закон Республики Казахстан от 26 июля 2016 года № 11-VI ЗРК – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000011>
5. Реестр платежных систем [Электронный ресурс] // Статистика. – Сайт Национального банка Республики Казахстан. – Режим доступа: <https://nationalbank.kz/ru/news/reestr-platezhnyh-sistem>
6. Платежные карточки и электронные банковские услуги [Электронный ресурс] // Статистика. – Сайт Национального банка Республики Казахстан. – Режим доступа: <https://nationalbank.kz/ru/news/elektronnye-bankovskie-uslugi>
7. Статистика по платежным инструментам [Электронный ресурс] // Статистика. – Сайт Национального банка Республики Казахстан. – Режим доступа: <https://nationalbank.kz/ru/news/statistika-po-platezhnym-instrumentam>

Нәбиев Жандос Жүнүсханұлы

1 курс магистранты, Alikhan Bokeikhan University, Семей қ.

Калдыбаева Данира Орынбаевна

Ғылыми жетекші, PhD доктор, Alikhan Bokeikhan University, Семей қ.

ИННОВАЦИЯЛАРДЫҢ ҰЙЫМДАРДЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АРТТЫРУҒА ӘСЕРІ

Мақала инновацияларды ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал ететін маңызды фактор ретінде зерттеуге арналған. Инновациялар мен бәсекелестік артықшылықтардың классификациясы ұсынылған, сондай-ақ олардың өзара байланысы талданған. Сонымен қатар, ұйымдар қолданатын әртүрлі инновациялық стратегиялар қарастырылған.

Кілт сөздер: кәсіпкерлік, инновациялар, инновациялық даму стратегиялары, бәсекеге қабілеттілік, ұйымдардың бәсекелік артықшылықтары, ұйым.

Статья посвящена изучению инноваций как ключевого фактора, способствующего повышению конкурентоспособности организаций. В ней представлена классификация инноваций и конкурентных преимуществ, а также проведен анализ их взаимосвязи. Кроме того, рассмотрены различные инновационные стратегии, применяемые организациями.

Ключевые слова: предпринимательство, инновации, стратегии инновационного развития, конкурентоспособность, конкурентные преимущества организаций, организация.

The article is dedicated to the study of innovations as a key factor in enhancing the competitiveness of organizations. It presents a classification of innovations and competitive advantages, as well as an analysis of their interconnection. Additionally, various innovation strategies employed by organizations are discussed.

Keywords: entrepreneurship, innovation, innovation development strategies, competitiveness, competitive advantages of organizations, organization.

Кез келген қазіргі заманғы ұйым үшін, ол тәуекелдер мен белгісіздік жағдайында өз қызметін жүзеге асырып жатқан жағдайда (ал тәуекел, біз білетіндей, экономикалық қызметтің негізгі көрсеткіштерінің бірі болып табылады), өмір сүру, үнемі өсу мен даму мәселесі бар. Әр түрлі ұйымдар бұл мәселені әртүрлі жолдармен шешуге тырысады, және бұл мәселені шешу жолдары бар жағдайлар мен жағдайларға байланысты, бірақ бұл мәселені шешудің негізі ұйымның бәсекелестік артықшылықтарын жасау және жүзеге асыру қызметінде жатыр.

Тұрақты бәсекелестік артықшылықтарды алу үшін ұйымдар өз қызметтерін жүргізудің жаңа жолдары мен әдістерін табуы керек. Бизнеске бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал ететін маңызды факторлардың бірі - өндірісте әр түрлі инновацияларды қолдану, бұл өндірістік, ғылыми-техникалық, әлеуметтік және қаржылық қызмет салаларын жаңа институционалдық ортада едәуір жақсартады.

Инновациялар – бұл бәсекеге қабілеттілікті арттырудың бір факторы, яғни инновациялық қызметтің соңғы нәтижесі, ол жаңа немесе жетілдірілген өнімді (қызметті) негіздемелік деңгейде жүзеге асыру арқылы көрініс табады және кейінгі практикалық қызметте қолданылады. Екінші жағынан, инновацияларды нарықта жаңа өнімді (қызметті) енгізудің соңғы нәтижесі ретінде қарастыруға болады, бұл өнім коммерциялық пайдалану кезеңіне жетіп, экономикалық тиімділік бере бастайды.

Жоғарыда берілген анықтамадан мынадай инновациялардың классификациясын қарастыруға болады, олардың әрқайсысы ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігіне әсер етеді: [1]

1. Кәсіпкерлік – осы типтегі инновациялар арқылы ұйымдар әртүрлі тәуекелдерді түрлі географиялық аумақтар мен нарықтарға дұрыс бөлу арқылы өздерінің жалпы бәсекеге қабілеттілігін нығайту үшін салаларға диверсификация жасауды жүзеге асыра алады.

2. Техникалық – осы типтегі инновациялар арқылы ұйымдар өндірілетін тауарлардың (қызметтердің) техникалық сипаттамаларын жетілдіруге мүмкіндік алады, бұл олардың бәсекеге қабілеттілігін аналогты тауарлармен салыстырғанда арттырады.

3. Өндірістік (технологиялық) – бұл инновация түрі ұйымдарға ескі энергияны көп пайдаланатын технологиядан жаңа энергия үнемдейтін технологияға ауысуға мүмкіндік береді, сонымен қатар оның тиімділігін арттырады. Бұл инновация түрінің арқасында тауардың (қызметтің) бағаға қатыссыз және бағаға қатысты бәсекелестік артықшылықтары пайда болады. Өз кезегінде, ұйымдар өндірістік қызметтердің құн тізбектеріндегі өзгерістер арқылы контрагенттерімен өзара әрекеттесу кезінде бәсекелік артықшылықтарды (немесе кемшіліктерді) ала алады.

Нарықтық – бұл инновациялар түрі жаңа нарықтарға жол ашады, жаңа клиенттер ағындарын арттырады, соның нәтижесінде ұйымның сатылым көлемі артып, ұйым баға әдістерін қолдана отырып бәсекелестікке қабілетін арттырады. Сонымен қатар, ұйымның жаңа нарықтарда ұқсас қызметтер түрлері бойынша ұсыныстың артуы нәтижесінде жабдықтаушыларға бәсекелік қысым жасау қабілеті пайда болады.

Жоғарыда аталған инновациялар арқылы ұйымдар бәсекеге қабілетті тауарлар (қызметтер) шығара алады, ал инновациялық қызмет арқылы өздерінің бәсекеге қабілеттілік деңгейін арттырады. Әрбір ұйымның басқармасының негізгі міндеттерінің бірі – гипотетикалық инновациялардың көптігін ескере отырып, олардың өндірісте қолданылу мүмкіндігін инновациялардың ауқымы, олардың жаңашылдығы дәрежесі, инновациялардың ұйымдар құрылымындағы өзара әрекеттесуі негізінде анықтау.

Көптеген экономистер инновациялардың бәсекеге қабілеттілікке әсерінің ең маңызды факторы болып бәсекелестік артықшылықтарды ұзақ уақыт сақтауды атауда. Бәсекелестік артықшылықтардың тұрақтылық дәрежесі олардың үнемі жетілдірілуі мен кеңейтілуі мүмкіндіктерімен және олардың көздерімен анықталады. Жоғарыда аталғандарды ескере отырып, ұйымдардың бәсекелестік артықшылықтарының (БА) тұрақтылық дәрежесіне қарай келесі классификациясын қарастыруға болады: [2]

1. Төмен тұрақтылық дәрежесі бар БА. Бұл бәсекелестік артықшылықтар бәсекелестер үшін жеңіл қолжетімділігімен ерекшеленеді. Мысалы, шикізат немесе жұмыс күшінің құны, жабдықтарды, технологияларды қолданудан болатын ауқым әсері және т.б.

2. Орташа тұрақтылық дәрежесі бар БА. Бұл бәсекелестік артықшылықтарға ұйымдар ұзақ уақыт сақтай алатын артықшылықтар жатады. Мысалы, ерекше қызметтер немесе тауарлар негізінде дифференциация, патенттелген технология, тұрақты тарату арналарымен қамтамасыз ету, фирманың репутациясы. Мұндай артықшылықтарға жету үшін ұйымдарға өндірістік қуаттарға үлкен қаржы салымдарын жасап, маркетингтік зерттеулер жүргізіп, ҒЗТҚЖ мен арнайы, білікті персоналды оқыту қажет.

Жоғары тұрақтылық дәрежесі бар БА. Бұл типтегі бәсекелестік артықшылықтар инвестициялық жобаларды жоғары сапалы жүзеге асыру мен оларға үлкен капитал салымдарын біріктіруді талап етеді. Енді инновациялар мен ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігінің өзара байланысын талдауға көшсек. [3, 53 б] Бұл талдау сыртқы ортадағы өзгерістерге негізделеді, олар ұйымның бәсекелестік позициясын әлсіретуі мүмкін және жанама және тікелей бәсекелестер тарапынан төнетін қауіптерге қарсы әрекет ету мүмкіндіктерін қарастырады.

Ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін нығайту мақсатында инновациялық мінез-құлықтың өзектілігі екі жағдайда айқын байқалады: біріншіден, ұйымдардың табысы

олардың шығындарын жабуға жеткіліксіз болғанда (мысалы, ұйымдар өндірген өнімдердің нарықтық бағасының төмендеуі нәтижесінде). Бұл ұйымды өнімдік немесе процесстік инновация жүргізуге мәжбүр етеді. Екіншіден, егер маркетингтік зерттеулер жүргізу барысында нарықтағы сұраныс қанағаттандырылмаған қажеттілік екенін көрсетсе, ұйымдар инновациялық технологияларды енгізуге мәжбүр болады. Жоғарыда аталған деректер негізінде ұйымдардың инновациялық бәсекелестік мінез-құлқының негізгі себептерінің келесі классификациясын құруға болады.

Ұйымдардың бәсекелестік күрес деңгейінің өзгеруі. Инновациялық белсенділік деңгейіне саланың құрылымы айтарлықтай әсер етеді. Бәсекелестік күрес деңгейі төмен болған сайын, инновацияларды жүзеге асыруға деген ұмтылыс та аз болады, керісінше де солай.

Ұйымдардың экономикалық пайда табуға ұмтылуы – инновациялық белсенділіктің тағы бір себебі. Инновациялар арқасында ұйымдар нарықта уақытша үстемдікке ие болу мүмкіндігіне ие болады, яғни олар өз бағаларын тұтынушыларға диктейтей алады және, соның нәтижесінде, әдеттегі пайдадан тыс уақытша экономикалық пайда алады. Сонымен қатар, инновация неғұрлым радикалды болса, соғұрлым көп пайда ұзақ уақытқа созылады, және керісінше.

Инновацияларды енгізу ұйымдарға өз қызмет ауқымын кеңейтуге мүмкіндік береді, себебі сәтті енгізілген инновациялар ұйымдарға жаңа, бәсекелестікке толмаған нарықтарға жол ашады.

Мемлекет тарапынан енгізілген жаңа нормативтік актілер, ұйымдарды жоспарланбаған өзгерістер жасауға мәжбүр ететін факторлар, сондай-ақ инновациялық белсенділіктің себебі болып табылады. Мысалы, экологиялық нормалардың қатаңдатылуы техникалық жүйелерде және өндіріс құрылымында тиісті өзгерістерге әкеледі. Инновациялық бәсекелестік мінез-құлықты жүзеге асыру үшін дұрыс инновациялық стратегияны таңдау қажет. Төменде нарыққа ұсынылатын тауарлар мен қызметтердің сипаттамаларын өзгерту арқылы ұйымдар өз бәсекеге қабілеттілігін қалай арттыратыны туралы екі стратегияның түрі көрсетілген: [4]

Микро және макроортаның жағдайларына қарай ұйымдар екі негізгі инновациялық стратегияның бірін таңдай алады:

Адаптациялық, қорғаныстық, пассивті; Шығармашылық, шабуылдаушы, белсенді. Жалпы алғанда, адаптациялық стратегия былай көрінеді: бұрын игерілген технологиялық процестерді, өнімдер мен нарықтарды жақсартуға мүмкіндік беретін тактикалық, ішінара өзгерістер жүргізіледі, бұл ұйымдарда бұрын қалыптасқан қызмет және құрылым тенденциялары шегінде жүзеге асырылады. Бұл жағдайда инновациялар бәсекелестердің бұрыннан жаулап алынған нарық позицияларына кіруін болдырмау мақсатында сыртқы бизнес ортасына әсер ету үшін қарсы шабуыл жасайтын бәсекелестік әрекеттер ретінде қарастырылады.

Жалпы алғанда, белсенді шабуылдаушы инновациялық стратегия былай көрінеді: нарықтағы бұрынғы тауарлар (қызметтер) радикалды түрде өзгертуге мүмкіндік беретін стратегиялық өзгерістер кең ауқымда жүргізіледі. Бұл стратегияны жүзеге асыру кезінде ұйымдар принципті түрде жаңа салалардың алғашқылары болуы мүмкін, және табысты бәсекелестік әрекеттердің арқасында үстемдік орындарын алады.

Қорытындылай келе, инновациялық бәсекелестік мінез-құлық дегеніміз – ұйымдардың тұтынушы және өндірістік секторлар үшін жаңа тауарлар мен қызметтерді жасау және енгізу арқылы ең көп пайда алу мүмкіндігі үшін бәсекелестік күрес жүргізуі, сондай-ақ өнімді сату және өндіріс үшін тиімді шарттар жасау үшін бәсекелестік. Шын мәнінде, ұйымдардың бәсекелестік күрестегі мақсаты – нарықта таныс тауарлар (қызметтер) ұсынатын барлық бәсекелестерін артқа тастап, алға шығу.

Нарықтағы өз бәсекелестік позицияларын жақсарту үшін ұйымдар инновациялар енгізеді, осы арқылы келесі әсерлерге қол жеткізуге болады:

Тауардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру, бұл жақын және орта мерзімді перспективада жаңа бәсекелестік артықшылықтар туғызады.

Жаңа қажеттіліктерді қалыптастыру, олар ұзақ мерзімді перспективада жаңа бәсекелестік артықшылықтарды жасайды.

Өндіріс тиімділігін арттыру, бұл тауар массасының бәсекеге қабілеттілігін ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігіне айналдырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әмірқанова М.С. Ұйымның инновациялық қызметінің кәсіпорынның экономикалық тиімділігіне әсері. Экономика және қазіргі заманғы менеджмент: теория және практика: мақалалар жинағы XVII халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары бойынша. – Астана: 2022.

2. Инновациялық технологиялардың кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігіне әсері / [Электрондық ресурс] Қолжетімділік режимі: <http://konspekts.ru/ekonomika-2/vliyanie-innovacionnykh-texnologij-na-konkurentosposobnost-predpriyatiya/>

3. Мәжитова Р.Н. Инновациялардың бәсекеге қабілеттілікке әсері / Экономиканың инновациялық дамуы / Алматы, 2019. Б.55-62

4. Кәсімов М.М. Инновациялар кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігінің негізі ретінде / «Қазіргі заманғы бәсекелестік» журналы, №5 шығарылым, 2021ж

УДК 338.2

Нуранова Аяжан Толеутаевна

магистрантка 1 курса, Alikhan Bokeikhan University, г. Семей

Шойбакова Е.О.

старший преподаватель кафедры «Бизнес и управление»

ИМИДЖ ОРГАНИЗАЦИИ КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ЕЁ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ

Бұл мақала ұйымның имиджі оның тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігіне тікелей әсер ететін ең маңызды актив екендігінің маңыздылығын толығымен ашады.

Түйін сөздер: имидж, бедел, корпоративтік стиль

В настоящей статье раскрыто полностью значение, что имидж организации является важнейшим активом, который оказывает прямое влияние на её эффективность и конкурентоспособность

Ключевые слова: имидж, репутация, корпоративный стиль

This article fully reveals the importance that the image of an organization is the most important asset that has a direct impact on its efficiency and competitiveness.

Keywords: image, reputation, corporate style

В условиях глобализации и растущей конкуренции значимость имиджа организации как важнейшего стратегического ресурса, влияющего на её конкурентоспособность, возрастает. Имидж организации представляет собой комплексное восприятие её различных

сторон заинтересованными группами (клиентами, партнёрами, акционерами, сотрудниками). Хорошо сформированный и управляемый имидж может существенно повлиять на репутацию компании, а также стать основой её долгосрочного успеха.

Имидж организации приобретает все большую роль в современных условиях развития любого бизнеса. Формирование и поддержание положительной деловой репутации и корпоративного имиджа являются приоритетными задачами для каждой компании, чья деятельность основана на прямом взаимодействии с клиентом. [1]

Имидж организации влияет на востребованность продукции компании на рынке, привлечение дополнительных инвестиций, а также создание положительной среды во внутренних структурных подразделениях. Сфера развития предпринимательства обязана утверждать политику по созданию корпоративного имиджа организации и формированию деловой репутации компании.

Для этого необходимо использовать различные инструменты и ресурсы:

1. Активное ведение социальных сетей в целях повышения клиентоориентированности компании и формирования у целевой аудитории желаемое восприятие организации.
2. Проведение рекламных компаний для увеличения потенциальной клиентуры.
3. Участие в общественных мероприятиях. Например, проекты корпоративной социальной ответственности, которые направлены на решение социальных и устойчивых проблем.
4. Проведение и участие в благотворительных мероприятиях.
5. Создание фирменного стиля компании, подчеркивающего уникальные характеристики

Имидж организации можно определить как систему устойчивых представлений, ассоциаций и оценок, которые формируются у различных групп её потребителей, партнёров и других заинтересованных сторон. В основе имиджа лежат восприятие и оценка внешних и внутренних характеристик компании, таких как качество продукции и услуг, корпоративная культура, социальная ответственность, инновации и корпоративная этика.

Основными компонентами имиджа являются:

- **Визуальные элементы** (логотип, корпоративный стиль, оформление интерьеров и т.д.);
- **Репутация** (мнения, оценки и рекомендации, сложившиеся у клиентов и партнёров);
- **Функциональные характеристики** (качество продукции и услуг, эффективность работы);
- **Эмоциональные аспекты** (восприятие бренда, доверие, лояльность);
- **Социальная ответственность** (участие в благотворительных и социальных проектах).

Для повышения конкурентоспособности компании важно развивать как внутренний имидж, так и внешний. При сформированном положительном внутреннем имидже ведение внутренних бизнес-процессов организации будет на высоком уровне, что положительно скажется на повышении конкурентоспособности организации на рынке. Кроме того, положительный внутренний имидж компании в значительной степени влияет на создание благоприятных условий для развития потенциала сотрудников, являющихся ключевым ресурсом компании. Положительный внешний имидж создаст благоприятную обстановку для привлечения новых клиентов, партнеров и инвесторов. [6] Имидж компании помогает повышать конкурентоспособность организации с помощью следующих целей:

- Работа над удержанием существующих и привлечению новых клиентов.

- **Формирование доверия к компании.** Доверие является важным фактором при принятии решения о сотрудничестве или инвестировании и способствует развитию долгосрочных отношений.

- **Создание конкурентного преимущества.** При выборе потенциального партнера или поставщика сторонняя организация всегда будет принимать конечное решение в пользу надежной компании, имеющей большой положительный опыт и положительные отзывы от клиентов.

- **Привлечение квалифицированных специалистов.** Образ организации, которая заботится о своих сотрудниках, предлагает карьерный рост и создает благоприятную рабочую среду, становится привлекательным местом работы для квалифицированных специалистов.

- **Успешный выход из кризиса.** Компания с положительным имиджем и репутацией всегда будет иметь большую поддержку со стороны клиентов и партнеров при решении финансовых проблем, примером является ситуация с COVID-2019.

Использование интернет-технологий как одного из основных инструментов повышения имиджа организации, обладает рядом преимуществ в сравнении с традиционными методами управления имиджем компании :

- **Минимизация расходов на рекламу и маркетинг** за счет использования социальных сетей и интернет-платформ, стоимость которых в разы меньше стоимости услуг рекламных агентств.

- **Повышение скорости привлечения покупателей.** В современном мире покупателю быстрее и легче ознакомиться с продукцией и услугами компании посредством использования интернет ресурсов, в отличие от посещения офлайн точек продаж.

- **Легкодоступность продукции.** Время выбора определенного товара потребителем за последнее время сократилось. Интернет платформы позволяют не только ознакомиться с товарами и услугами компании в полном объеме, но также помочь быстро сделать выбор, осуществить покупку в кратчайшие сроки, что в значительной степени упрощает процедуру покупки для людей с ограниченными возможностями.

Имидж организации напрямую связан с её эффективностью. Привлекательный и положительный имидж способствует укреплению репутации компании, что, в свою очередь, влияет на её финансовые результаты и рыночные позиции. Ключевые аспекты, через которые имидж влияет на эффективность организации, включают:

- **Привлечение клиентов:** Организации с сильным положительным имиджем могут рассчитывать на высокий уровень доверия со стороны клиентов. Это способствует увеличению объёмов продаж и расширению клиентской базы.

- **Улучшение внутренней атмосферы:** Сильный имидж помогает создать положительный корпоративный климат, что ведет к повышению мотивации сотрудников, их вовлеченности в рабочий процесс и, как следствие, повышению производительности труда.

- **Партнёрские отношения:** Компании с хорошим имиджем становятся более привлекательными для деловых партнёров, инвесторов и других заинтересованных сторон, что позволяет расширять деловые связи и создавать выгодные условия для сотрудничества. [2]

- **Конкурентоспособность организации** является результатом множества факторов, одним из которых является имидж. В условиях высокой конкуренции имидж помогает организации выделяться среди аналогичных компаний, создавая уникальное предложение для потребителей и партнёров. Он может стать важным элементом, который обеспечит преимущество в борьбе за рынок. [6]

- К примеру, компании, имеющие положительный имидж, часто могут позволить себе устанавливать более высокие цены на свою продукцию или услуги, поскольку клиенты доверяют бренду и готовы платить за его качество и репутацию. [5]

Помимо этого, сильный имидж помогает компании эффективно реагировать на кризисные ситуации, снижая негативные последствия для её репутации. [1;4;5]

Методы формирования и управления имиджем организации

Формирование и поддержание имиджа организации требует комплексного подхода и использования различных методов и инструментов. Среди них можно выделить:

- **Брендинг:** Разработка и продвижение сильного бренда с чётким визуальным стилем, который будет ассоциироваться с высококачественными товарами или услугами.
- **PR-активности:** Регулярная работа с общественностью, организация пресс-конференций, участие в выставках, социальных проектах, использование СМИ для формирования положительного имиджа.
- **Обратная связь с клиентами:** Работа с отзывами, проведение опросов и исследований удовлетворенности клиентов, решение возникающих проблем и улучшение качества обслуживания.
- **Корпоративная культура:** Развитие положительной корпоративной культуры, которая будет способствовать укреплению внутренней мотивации сотрудников и повышению их лояльности.

Проблемы и вызовы управления имиджем

Несмотря на важность имиджа, процесс его создания и управления может быть достаточно сложным. Одной из основных проблем является необходимость постоянной адаптации имиджа к изменениям в рыночной среде, требованиям потребителей и технологическим тенденциям. Важно отметить, что изменения в имидже требуют времени, и любые ошибки в управлении имиджем могут привести к разрушению доверия и репутации.

Также стоит учитывать, что в условиях информационной открытости и социальных медиа ложная информация или негативное восприятие может распространяться с большой скоростью, что создаёт угрозы для имиджа компании. [3]

И в заключении хочется отметить, что имидж организации является важнейшим активом, который оказывает прямое влияние на её эффективность и конкурентоспособность.

В условиях современного бизнеса, где конкуренция усиливается, а требования потребителей постоянно растут, управление имиджем становится неотъемлемой частью стратегического менеджмента. Компании, которые эффективно управляют своим имиджем, способны не только повысить свою рыночную долю, но и закрепить позиции на рынке в долгосрочной перспективе. Развивать конкурентоспособность компании необходимо используя различные инструменты и методы. [4]

Использование Интернет-ресурсов, digital-маркетинга, социальных сетей, а также интегрирование рекламы позволяет повысить доверие клиентов к продукту. [3]

Успешное управление имиджем организации основано на системном и целенаправленном подходе, включающем анализ рынка, определение ценностей компании, разработку имиджевой стратегии и эффективную коммуникацию с целевой аудиторией. Только такой процесс позволит добиться финансового успеха и конкурентных преимуществ в современных условиях ведения бизнеса.

Список литературы

1. Чумиков А.Н. Реклама и связи с общественностью: имидж-репутация-бренд. // Аспектпресс.– М., 2007. – 319 с.
2. Бегларян К.Э. Управление имиджем учреждений культуры при осуществлении деятельности на интернет-площадках в онлайн-формате // Научная палитра. 2021. № 3 (33).
3. Маркетинг: Курс лекций / Л.Е. Басовский. – М.: ИНФРА-М, 2008. – 219 с.
4. Кочина С.К. Имидж предприятия: понятие, роль, инструменты формирования // Актуальные проблемы экономического развития. 2020. – С. 186–189.

5. Коклоданова Г.Ф. Особенности построения имиджа современных организаций // Вестник Астраханского технического института. – М., 2008. – 119 с.
6. Блинов А.О., Захаров В.Я., Имидж организации как фактор ее конкурентоспособности. <http://www.mevriz.ru/articles/2003/4/1094.html>

УДК 004

Ергалиева Г.С.

магистрантка 2 курса, Alikhan Bokeikhan University, г. Семей

Курмангалиева Н.К.

PhD доктор, Alikhan Bokeikhan University, г. Семей

РАЗРАБОТКА АВТОМАТИЗИРОВАННОЙ СИСТЕМЫ ПЕРЕВОДА С КИРИЛЛИЦЫ НА ЛАТИНИЦУ НА ПЛАТФОРМЕ ANDROID

Бұл мақала Android платформасында мәтінді кириллицадан латын әліпбиіне аударудың автоматтандырылған жүйесін жасауға арналған. Қолданыстағы шешімдерді талдауды, пайдаланушы интерфейсіні жобалауды, түрлендіру алгоритмдерін енгізуді және жүйенің жұмысын оңтайландыруды қоса алғанда, дамудың негізгі кезеңдері қарастырылады.

***Кілт сөздер:** Кириллица, латын, автоматтандырылған жүйе, Android платформасы, түрлендіру, пайдаланушы интерфейсі, түрлендіру алгоритмі.*

Данная статья посвящена разработке автоматизированной системы перевода текста с кириллицы на латиницу на платформе Android. Рассматриваются основные этапы разработки, включая анализ существующих решений, проектирование пользовательского интерфейса, реализация алгоритмов преобразования и оптимизация работы системы.

***Ключевые слова:** Кириллица, латиница, автоматизированная система, платформа Android, конвертация, пользовательский интерфейс, алгоритм преобразования.*

This article is devoted to the development of an automated system for translating text from Cyrillic to Latin on the Android platform. The main stages of development are considered, including the analysis of existing solutions, user interface design, implementation of transformation algorithms and optimization of the system.

***Keywords:** Cyrillic, Latin alphabet, automated system, Android platform, conversion, user interface, conversion algorithm.*

Современные мобильные приложения играют ключевую роль в автоматизации языковых процессов, включая задачи транслитерации. Перевод текста с кириллицы на латиницу стал особенно актуальным в связи с переходом ряда стран на латинский алфавит, что создает потребность в автоматизированных решениях [1, с.5].

Транслитерация отличается от перевода тем, что она сохраняет фонетическое звучание оригинального текста. Для выполнения этой задачи необходимы четкие алгоритмы, способные учитывать контекст и правила преобразования [2, с.12].

Целью данной работы является разработка удобного и эффективного приложения на платформе Android для автоматического перевода текстов с кириллицы на латиницу. В данной статье рассматривается процесс разработки приложения для платформы Android, которое будет автоматически преобразовывать кириллический текст в латиницу с возможностью выбора различных вариантов транскрипции.

8. Актуальность и цели разработки

С развитием мобильных технологий и интернета пользователи все чаще сталкиваются с необходимостью ввода текста на латинице при работе с кириллическими документами или сообщениями. В ряде случаев правильное преобразование текста может быть трудным для ручного ввода, особенно если используются нестандартные или устаревшие формы транскрипции.

Целью разработки является создание автоматизированной системы, которая позволяет пользователю быстро и удобно конвертировать текст с кириллицы на латиницу, а также обеспечить возможность выбора между различными вариантами транскрипции. Преобразование должно быть быстрым, точным и интуитивно понятным для пользователя.

9. Обзор существующих решений

На текущий момент существует несколько решений для перевода текста с кириллицы на латиницу. Некоторые из них являются онлайн-инструментами, другие — настольными приложениями или расширениями для браузеров. Однако большинство из них не обладают функциональностью для мобильных устройств, что ограничивает их доступность и удобство использования.

В рамках мобильных приложений для платформы Android существует несколько приложений для конвертации кириллицы в латиницу, однако многие из них имеют ограниченные возможности, недостаточную гибкость в настройках транскрипции или неудобный интерфейс.

3. Проектирование системы

3.1. Выбор платформы

Для перевода текста была выбрана стандартная схема транслитерации ГОСТ 7.79-2000, поскольку она широко используется в международной практике [3, с.45]. Дополнительно был реализован модуль пользовательских настроек для гибкости преобразования.

Для реализации приложения была выбрана платформа Android, так как она предоставляет широкий инструментарий для разработки мобильных приложений и обладает хорошей поддержкой для интеграции с различными видами интерфейсов.

3.2. Описание интерфейса пользователя

Для удобства работы с приложением был выбран простой и понятный интерфейс. Он включает в себя два текстовых поля: одно для ввода кириллического текста, другое — для вывода переведенного текста на латиницу. Также предусмотрена кнопка для запуска процесса преобразования текста и выдачи списка для выбора типа транскрипции (например, стандартная латиница, научная транскрипция и т.д.) [4, с.78].

3.3. Архитектура приложения

Приложение имеет трехуровневую архитектуру:

- **Пользовательский интерфейс (UI)** — отображает поля для ввода текста и выбор транскрипции.
- **Бизнес-логика** — обработка текста, вызов алгоритма перевода и выбор вариантов транскрипции.
- **Данные** — использование базы данных для хранения различных типов транскрипции и алгоритмов.

10. Алгоритм преобразования текста

Алгоритм преобразования текста с кириллицы на латиницу основан на таблицах соответствий букв кириллицы и латиницы. Важно учесть, что в зависимости от языка и стиля транскрипции может быть использован один из нескольких вариантов перевода. Например, в русском языке возможны различные способы транскрипции, такие как стандартный, научный или международный.

Основные этапы алгоритма:

1. Преобразование каждой кириллической буквы в соответствующую латинскую.

2. Проверка и коррекция специальных символов и диакритических знаков.
3. Применение правил транскрипции для определения корректных соответствий.

11. Реализация на платформе Android

Для разработки приложения на Android использовались стандартные инструменты разработки, такие как Android Studio и Java/Kotlin. Для обработки текста использовалась стандартная библиотека Android для работы с текстовыми данными, а для построения интерфейса применялись элементы из библиотеки Android UI.

Особое внимание было уделено оптимизации производительности приложения, чтобы процесс преобразования текста происходил быстро, без задержек, что важно для пользователей мобильных устройств.

12. Тестирование и результаты

После завершения разработки приложения было проведено тестирование с целью проверки корректности работы алгоритмов преобразования и стабильности приложения в различных условиях. Были использованы как автоматизированные, так и ручные тесты, которые позволили выявить и устранить ошибки в работе системы.

Результаты тестирования показали, что приложение справляется с задачей перевода с кириллицы на латиницу в реальном времени с высокой точностью. Время обработки текста не превышает нескольких секунд, что делает приложение удобным для повседневного использования.

13. Сравнительный анализ с аналогами

При сравнении с аналогичными приложениями для Android можно отметить, что разрабатываемая система обладает рядом преимуществ:

- Поддержка нескольких типов транскрипции.
- Интуитивно понятный интерфейс.
- Высокая скорость работы.

Однако, как и у большинства приложений, есть возможности для улучшения, такие как добавление новых вариантов транскрипции, поддержка дополнительных языков и улучшение алгоритмов обработки ошибок.

Заключение

Разработка автоматизированной системы перевода с кириллицы на латиницу на платформе Android позволяет решить важную задачу для пользователей мобильных устройств. Приложение представляет собой удобный инструмент, который не только ускоряет процесс ввода текста, но и предоставляет гибкие возможности для выбора типа транскрипции. В будущем приложение может быть дополнено новыми функциями, что повысит его функциональность и полезность.

Список литературы

1. Иванов И.И. Перспективы автоматизации языковых процессов // Вестник технологий. – 2022. – №3. – С. 5–12.
2. Сидоров А.А. Методы обработки текста. – М.: Наука, 2020. – 150 с.
3. ГОСТ 7.79-2000. Системы стандартов. Транслитерация кириллицы латиницей. – М.: Изд-во стандартов, 2000.
4. Ким, А. Ю. «Мобильные приложения для обработки текста». СПб: Лань, 2021.

ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫ ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

ӘОЖ:930.2

Кендырканова Айым Аскаровна

1 курс магистранты, Alikhan Bokeikhan University, Семей қ.

ТАРИХИ БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕГІ МУЛЬТИМЕДИАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Бұл мақалада мультимедиялық технологиялардың анықтамасы, тарихы және жасанды интеллекттің тарихи білім берудегі тиімді және тиімсіз жақтары, артықшылықтары мен кемшіліктері талданады. Тарихшы студенттердің болашақ ұстаз және бүгінгі студент ретінде мультимедиялық құралдар көмегімен білім алу мен білім беруге көзқарасы туралы айтылады.

Түйін сөздер: мультимедиялық технология, жасанды интеллект, тарихи білім беру.

В данной статье рассматриваются определения мультимедийных технологий, их история, а также эффективные и неэффективные стороны применения искусственного интеллекта в историческом образовании, его преимущества и недостатки. Обсуждается отношение студентов-историков как будущих преподавателей и нынешних студентов к обучению и преподаванию с использованием мультимедийных инструментов.

Ключевые слова: мультимедийные технологии, искусственный интеллект, историческое образование.

This article examines the definitions of multimedia technologies, their history, as well as the effective and ineffective aspects of applying artificial intelligence in historical education, its advantages and disadvantages. It discusses the attitudes of history students, both as future teachers and current students, towards learning and teaching with the use of multimedia tools.

Keywords: multimedia technologies, artificial intelligence, historical education.

XXI ғасыр заман талабына сай, жаңартылған білім беру бойынша мультимедиялық технологиялар мен жасанды интеллектті білім беру барысында қолдану өзекті тақырыптардың бірі. Мультимедиялық технологиялардың тарихи білім берудегі ерекшелігін талдамас бұрын, «мультимедиялық технологиялардың» анықтамасына тоқтала кету керек.

Мультимедиа технологиялары ақпараттық технологиялардың неғұрлым серпінді дамып келе жатқан және перспективалы бағыттарының біріне жатады. Мультимедиа (ағылш. multimedia латын тілінен multum – көп және medium – құралдар) - пайдаланушыға бірыңғай ақпараттық орта түрінде ұйымдастырылған әртүрлі мәліметтермен (мәтін, графика, анимация, бейне, дыбыс, сөйлеу) интереспінді (диалог) режимде жұмыс істеуге мүмкіндік беретін аппараттық және бағдарламалық құралдар кешені. Интереспінді мультимедияның өте маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Адамдар тек 20% көріп, 30% естиді. Сондай-ақ, көргеннің және естігеннің 50% және олардың көргеннің, естігенінің және бір мезгілде не істеп жатқанының 80% - ы есте қалады [1,б.8].

Мультимедиа технологияларының пайда болу және таралу процесі ақпараттық технологиялардың даму тарихымен тығыз байланысты (зерттеушілердің айтуынша, ақпараттық технологиялар дамуы сөйлеу тілінің пайда болуымен басталып, жазудың ойлап табылуымен жалғасады, шамамен 2350 жыл бұрын). Ақпараттық технологиялардың қазіргі күнге дейінгі даму кезеңдері анықталған [2.б.27]. Мультимедиа технологияларының

кезеңдері зерттеу барысында айқындалмағандықтан, олардың қалыптасуы мен эволюциясындағы негізгі оқиғалар мен жетістіктердің маңыздылығына сүйене отырып, мультимедиа технологияларының бірнеше даму кезеңдерін де бөліп қарастыруға болады.

1. Бірінші кезеңде (1945 жыл – 1960-жылдардың басы) мультимедиа технологияларының пайда болуы басталды, оның идеологиялық алғышарты 1945 жылы американдық ғалым Ваннивер Буш ұсынған «МЕМЕХ» жадын ұйымдастыру концепциясы болды. Бұл концепция ақпаратты оның формальды белгілері бойынша емес, мәні бойынша іздеуді ұсынды. Бұл идея компьютерлік түрде тамаша жүзеге асырылып, гипертекст арқылы дамып, гипермедиа мен мультимедиа жүйелерін құрудың негізі болды [3.б.38].

2. Екінші кезеңде (1960 жылдардың басы – 1975 жыл) мультимедиа қосымшаларын әзірлеу процесі жүріп, олар адам өмірінің көптеген салаларында, соның ішінде білім беру саласында кеңінен қолданылды.

3. Үшінші кезеңде (1975 жыл – 1990 жылдардың басы) мультимедиа технологияларының кең таралуы басталды, оған мәтін, графика, сандық сөйлеу, дыбыстық жазбалар, суреттер, анимациялар, бейне клиптер және т.б. кірді [4.б.102].

4. Қазіргі төртінші кезеңде (1990 жылдардың басы – XXI ғасырдың басы) мультимедиа технологияларының әрі қарай дамуы жалғасуда. Мультимедиа технологиялары адамның барлық іс-әрекет салаларына: ғылымға, өндіріске, басқаруға, білім беруге, мәдениетке толықтай енгенін байқауға болады.

5. Бүкіл әлемді қамтыған экономикалық бәсекелестік кезеңінде білікті мамандарды даярлау өте маңызды. Студенттерде тарихи білімді қалыптастыру үшін мультимедиа технологияларды қолдану тиімді әрі маңызды болып табылады. Дәстүрлі сабақ беру процесі техника дамыған сайын өз өзектілігін жоғалтуда. Тарихи білім беру үдерісінде мультимедиа технологияларды қолданудың тиімді және тиімсіз жақтарын SWOT-анализ арқылы салыстырып көруге болады:

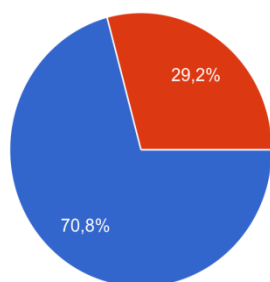
<i>S (Strengths)</i>	<i>W (Weaknesses)</i>
<p>Студенттер күрделі және көлемді тақырыпты видео-материалдар, презентация, аудио-визуалды әдістер арқылы жеңіл әрі тез түсіне алады. Онлайн тапсырмалардың нәтижесінде барлық студенттердің дайындығын бағалап үлгеру, яғни уақытты үнемдеу. Студенттердің шығармашылығы мен сыни ойлау қасиетін дамыту. Мультимедиа құралдары, мысалы, бейнемазмұн, анимациялар, интерактивті тапсырмалар және ойындар, студенттердің қызығушылығын арттырып, оларды оқу процесіне белсенді түрде тартуға көмектеседі. Мультимедиа технологиялар студенттерге ақпаратты тек мәтінмен ғана емес, дыбыс, бейнемазмұн, графика, анимация және интерактивті элементтер арқылы да ұсынады. Бұл әртүрлі оқу стилін ескере отырып, әр оқушыға тиімді тәсілмен ақпарат беру мүмкіндігін арттырады.</p>	<p>Тарих пәні көбінесе ауызша сөйлеу мен тіл байлығын қажет ететін болғандықтан, мультимедиа технологиялар арқылы онлайн тапсырмаларды күнделікті орындау студенттердің ғылыми тілде сөйлеу дағдысының дамуын тежейді. Мультимедиа технологияларын қолдану үшін жоғары сапалы компьютерлер, бағдарламалар және интернет байланысы қажет. Бұл кейбір оқу орындарында немесе отбасыларда жеткілікті ресурстар болмауы мүмкін, нәтижесінде техникалық қиындықтар мен ақаулар орын алуы мүмкін.</p> <p>Ақпараттың артықтығы: Мультимедиа технологиялары көбінесе ақпараттың көлемін ұлғайтуға мүмкіндік береді, бірақ бұл ақпараттың сапасы мен маңыздылығына әсер етуі мүмкін.</p> <p>Мультимедиа технологиялары көбінесе жеке жұмыс істеуге бағытталған, бұл студенттердің өзара қарым-қатынас жасауы мен топта жұмыс істеу дағдыларының дамуына кедергі келтіруі мүмкін.</p>

<p>Интернет пен мультимедиа технологияларын пайдалану студенттерге әлемнің кез келген жерінен білім ресурстарына қол жеткізу мүмкіндігін береді (академиялық ұтқырлықпен оқитын студенттер үшін). Оқушылар шетелдік мамандардың лекцияларын, зерттеулерін немесе басқа да білім беру материалдарын пайдалану арқылы өз білімдерін кеңейте алады.</p> <p>Мультимедиалық технологиялар студенттердің жетістіктерін бағалау және кері байланыс алу процесін жеңілдетеді.</p>	
<p>O (Opportunities)</p>	<p>T (Threats)</p>
<p>Мультимедиалық технологиялар топтық жұмыс пен кооперативті оқытуға қолайлы жағдай жасайды.</p> <p>Мультимедиалық технологиялар ерекше қажеттіліктері бар студенттерге де білім алу мүмкіндігін береді. Мысалы, бейнемазмұнды субтитрлермен немесе дауыспен қамтамасыз ету, ерекше қажеттіліктері бар студенттерге оқу процесіне қатысуға көмектеседі.</p> <p>Мультимедиалық платформалар білім алушыларға өздері үшін ыңғайлы уақытта оқу материалына қол жеткізуге және өз оқу қарқынын таңдау мүмкіндігін береді.</p>	<p>Жасанды интеллект еркін қолданыста болғандықтан студенттердің өз ойымен ойлануы, ізденуі азайып бара жатыр.</p> <p>Кітаптардың электронды нұсқасы көбейген сайын, кітапханада ізденіс жасайтын студенттердің санының азаюы.</p> <p>Мультимедиа мазмұнын көп мөлшерде пайдалану, әсіресе экранға ұзақ уақыт қарау, көздің шаршауына, бас ауруларына және басқа денсаулық мәселелеріне әкелуі мүмкін.</p> <p>Интернет арқылы мультимедиа технологияларын қолдану студенттердің жеке мәліметтері мен деректерінің қауіпсіздігіне қатысты мәселелерді туындатуы мүмкін. Деректердің ұрлануы студенттер мен білім беру ұйымдары үшін қауіпті болуы мүмкін.</p>

Білім беру процесінде мультимедиалық технологиялар мен жасанды интеллектті қолдану қажеттілік деңгейін анықтау мақсатында. «Alikhan Bokeikhan University» жоғары оқу орынының «Тарих» мамандығының бірінші курс студенттеріне сауалнама жүргізілді. Сауалнама нәтижесінде:

Сізге дәріс барысында жаңа тақырыпты меңгеру қалай тиімдірек?

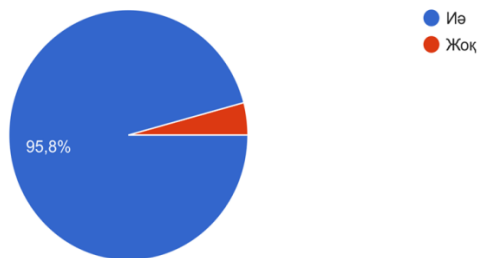
24 ответа

- Мультимедиалық технологиялар арқылы (интерактивті тақта, дыбыс жазу құралдары т.б) жаңа тақырыпты меңгеру
- Дәстүрлі (ауызша)

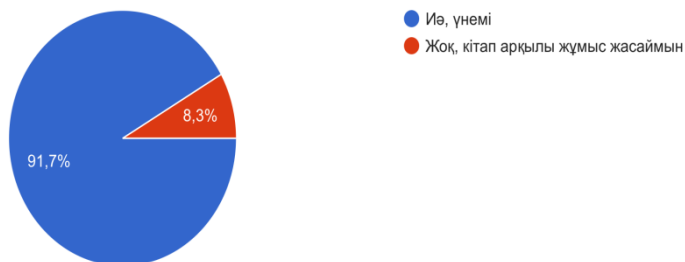
Семинар сабақтарында жасанды интелект, онлайн тапсырмаларды пайдалану студент үшін пайдалы әрі қызықтырақ болады дегенге келісесіз бе?

24 ответа

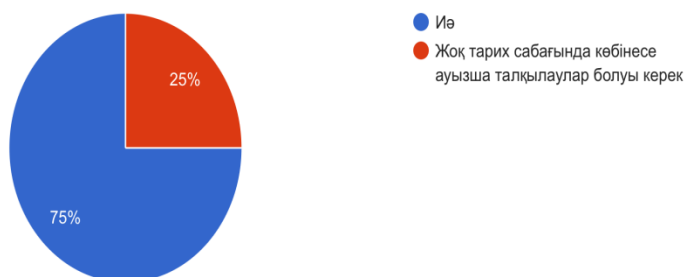
Сіз сабаққа дайындалу барысында жасанды интелект пен мультимедиялық технологияларды жиі қолданасыз ба?

24 ответа

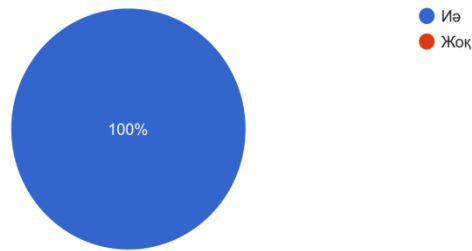
Тарихты оқыту барысында заманауи технологиялар мен әдістерді пайдалану дұрыс па?

24 ответа

Сіз болашақта ұстаз болсаңыз тарих пәнін оқытуда мультимедиялық технологиялар мен жасанды интеллектті қолданар ма едіңіз?

24 ответа

Сауалнама нәтижесінде студенттердің 70% мультимедиялық технологиялар арқылы жаңа ақпаратты жақсы меңгеретінін, 95% жасанды интеллект және онлайн тапсырмаларды пайдалану арқылы өтетін сабақтарды қызықтырақ деп санайды. 75% студенттер тарихты оқыту барысында заманауи технологиялар мен әдістерді пайдалану дұрыс десе, 25% тарих сабағында көбінесе ауызша талқылаулар болғаны дұрысырақ деп есептейді. Білім алушылардың сабаққа дайындалу барысында кітаптан қарағанда, жасанды интеллект пен мультимедиялық технологияларды жиі қолданатынын байқауға болады. Сонымен қатар, болашақ тарихшы ұстаздар өздерінің алдағы уақытта мультимедиа құралдарын сабақ беру процессінде 100% қолданатындарына сенімді екенін білдірді.

Қорытындылай келе, тарихи білім беруде мультимедиялық технологиялардың мүмкіндігін пайдалану сапалы білім беруде үлкен рөл ойнайтыны анық. Алайда, технология мен дәстүрлі білім арасындағы баланс пен шекараны сақтай білу керек. Қазіргі таңда мультимедиялық әдістер мен платформалар «XXI ғасыр мұғалімінің» біліктілігінің ажырамас бөлігіне айналды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Нурпеисова Ж.С. Мультимедиа технологиялары: Оқу құралы – Костанай: А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, 2020. – 112б.
2. Информационные технологии в научной деятельности (курс для аспирантов, соискателей и молодых ученых ТГПУ им. Л.Н. Толстого) / Составители Богатырева Ю.И., Косарев П.А. 2005.
3. Коул Б. Гипертекст решает проблему информационного обслуживания // Электроника, 1990, N 4, с.38-42.
4. Электронный учебник по дисциплине «Использование информационных технологий в социальной сфере» / Автор-составитель Соломатова В.В. - Тула, ТГПУ им. Л.Н. Толстого, 2005.

УДК 929

Нуканова Дильназ Орынбасаровна

магистрантка 2 курса, Alikhan Bokeikhan University, г.Семей

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВТЫҢ ТАРИХИ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Бұл мақала Абай Құнанбаевтың тарихи көзқарастарын анықтауға, ақынның еңбектеріндегі XIX ғасырдағы қазақ халқының тұрмыс-жағдайын сипаттауға, заманның ерекшеліктерін сараптауға арналған.

Түйін сөздер: қазақ халқы, тарихи көзқарастары, өлеңдері, қара сөздері.

Данная статья посвящена выявлению исторических взглядов Абая Кунанбаева, описанию быта казахского народа XIX века в трудах поэта, анализу особенностей современности.

Ключевые слова: казахский народ, исторические взгляды, стихи, слова назидания.

This article is devoted to the definition of the historical views of Abay Kunanbayev, the description of the life situation of the Kazakh people in the XIX century in the works of the poet, the analysis of the features of the time.

Keywords: Kazakh people, historical views, poems, words of edification.

Абай Құнанбайұлы – қазақтың ұлы ақыны, ағартушысы, жазба қазақ әдебиетінің, қазақ әдеби тілінің негізін қалаушы, философ, композитор, аудармашы, саяси қайраткер, қазақ мәдениетін жаңартуды көздеген реформатор. Оның өмірін, өмірлік ұстанымдарын, шежіресін, шығармаларын көптеген ғалымдар, жазушылар зерттеді және әлі де зерттеу үстінде. Себебі ақын атаның тілін, жеткізгісі келген терең философиялық ой мазмұнын бақылап түсіну аздап қиындық туғызады. Осыған қарамастан, Абай Құнанбайұлы еңбектерін абайтанушылар философия, педагогика, психология, этимология тұрғысынан барынша қарастырған болатын. Алайда, һәкім Абайдың шығармаларының тарихилығы және де ұлы ақынның тарихи көзқарастары ел назарынан тыс қалып қалды.

Мақалаға арқау болған бұл тақырыпты зерттеуде Абайдың өлеңдері мен қара сөздері қарастырылады.

Абай Құнанбайұлының тарихи көзқарастарын зерттеуді бастамас бұрын, ақынның саяси қоғамдық өмірін, оның көзқарастарының қалыптасуына әсерін тигізген, оны өсірген ортаның саяси және экономикалық халіне тоқтап өту қажет.

Абай өмірінің хронологиялық кезеңі XIX ғасырдың екінші жартысына жатады, яғни орта жүзде хан билігі жойылып, онымен бірге Шыңғыс ханның ұрпақтары саналатын бұрынғы билеуші жоғарғы топ иелері - сұлтандардың құқықтарына қысым жасалған уақыт.

Атап айтылған уақыт мерзімін Әбіш Жиреншиннің «Абай және орыстың ұлы демократтары» еңбегінде бақылап, талдауға болады.

Қазақстанның саяси өмірі 1863-1869 жылғы әкімшілік реформадан кейін мықтап өзгере бастады. Қазақ қоғамының экономикалық жағдайына сәйкес таптық қайшылықтар күшейіп, бұл қайшылықтар әсіресе ру ортасындағы, ел ішіндегі болыс, старшин «сайлауы» кезінде кескілескен күрес, тартыс, талас, атыс, шабу, Құнанбай ауылындағыдай, кісі өлтіруге дейін барып, шегіне жетіп отырды. [1, б. 55]

XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ қоғамы жайлы мәліметтерді өзінің «Исторические основы эпопеи путь Абая» кітабында Л.М.Ауезова да келтіреді.

Абай өмір сүрген Орта жүз аумағы жаңа әкімшілік құрылымы бойынша аудандарға бөлінді, олардың басында аға сұлтандар тұрды, олардың лауазымы бұрынғыдай мұрагерлік емес, сайланбалы болды. Олар "Ақ сүйек" деп аталатын көшпелі қазақ қауымдастықтарының өздерінен шыққан сұлтандар-чингизидтерге қарағанда, жоғары болып, феодалдық - рулық дворяндардан сайланды.

Қарастырылып отырған уақытта феодалдық - рулық дворяндардың құрамындағы ең ықпалды рулардың басында тұрған және көбінесе орыс дереккөздерінде рулық ақсақалдар деп аталатын билер тұрды.

Экономикалық үстемдік, сот функциялары билерді өздеріне бағынышты руларда артықшылықты жағдайға қойды, бұл оларға жерді басқаруға мүмкіндік берді және олардың рулық ұжымдардың істеріндегі саяси рөлін көтерді.[2, б. 24]

Осылайша, Абайдың ағартушылық идеялары, оның табиғат пен қоғам туралы көзқарастары Қазақстанның Ресейге қосылуының прогрессивті ықпалымен, озық орыс мәдениетінің ықпалымен қалыптасты. Абайдың орыс халқының демократиялық ортасынан шыққан прогрессивті идеяларды қабылдауы оның әлемге деген материалистік көзқарасын қалыптастыруда пайдалы әсер етті. Бірақ Абай артта қалған патриархалдық-феодалдық қоғамдық ортада өмір сүрді, онда діни дүниетаным басым болды, мұсылман дінбасылары уағыздаған исламның діни-мистикалық ілімі кең таралды. [3]

Абай тек би ретінде ғана емес, дала заң шығарушысы ретінде де танымал болған. 1885 жылы Чар өзенінің жағасындағы Карамола жерінде (осы жерден құжаттың атауларының бірі – "Чарское ережесі") қазақ тіліндегі алғашқы құқықтық құжаттардың бірі қабылданды, баспаханалық тәсілмен басылып, қазақ халқы арасында таратылды. Ол даланың әдет-ғұрыптары мен заңдарының жиынтығы болды. Семей облысының бірқатар уездерінің жүзден астам шайқастарының төтенше съезінде қабылданды. Семей облысының әскери губернаторының ұсынысы бойынша би Абай съезде төраға болып сайланды (ол кезде ол қырық жаста еді). Бұл құжатты Абай әзірлегені және ол қатысушылардың бірауыздан мақұлдаған 93 баптан (параграфтан) тұратын дайындалған нормативтік актіні жариялағаны туралы деректер бар. [5, б. 62-63]

Бұл нормативтік құжатта патша әкімшілігінің қуғын – сүргінінен қазақ халқын-өз соттарын, өз заңдарын қорғауға, қашырларды делдал және ант қабылдаушы ретінде тартуға, "қырғыз тілінде" метрикалық кітаптарды жүргізуге тиіс ережелер көзделген. [6, б. 67-68]

Жоғарыда келтірілген мәліметтер – Абайдың атқарған қоғамдық қызметінің жартысы ғана. Оның ел басқаруда алынған тәжірибесі өзі өмір сүрген заман тарихын лайықты бағалауға көмегін тигізді. Енді философияның тарихи көзқарастарын анықтау үшін оның шығармашылығына назар аударайық.

«Уә және назначение қылғанда тергеуі, сұрауы барлығына қарамаса, өтірік арыз берушілер азаяр еді, бәлки жоғалар еді. Уә және әрбір болыс елде старшина басы бір би сайланғандықтан, бұл халыққа көп залал болғандығы көрініп, сыналып білінді. Бұл билік деген біздің қазақ ішінде әрбір сайланған кісінің қолынан келмейді. Бұған бұрынғы «Қасым ханның қасқа жолын, Есім ханның ескі жолын», Әз Тәуке ханның Күл төбенің басында күнде кеңес болғанда «Жеті жарғысын» білмек керек. Әм, сол ескі сөздердің қайсысы заман өзгергендікпенен ескіріп, бұл жаңа заманға келіспейтұғын болса, оның орнына татымды толық билік шығарып, төлеу саларға жарарлық кісі болса керек еді, ондай кісі аз, яки тіпті жоқ». Бұрынғы қазақ жайын жақсы білген адамдар айтыпты: «Би екеу болса, дау төртеу болады» деп. Оның мәнісі - тақ болмаса, жұп билер таласып, дау көбейте береді дегенмен айтылған сөз. Өйтпін би көбейткенше, әрбір болыс елден толымды-білімді үш-ақ кісі билікке жыл кесілмей сайланса, олар түссе, жаманшылығы әшкере білінгендікпенен түссе, әйтпесе түспесе. Ол билерге даугер адамдар қалмай, екеуі екі кісіні билікке тандап алып, үстіне біреуді посредникке сайлап алып, біте берсе; егер оған да ынтымақтаса алмаса, бағанағы үш бидің біреуін алып, яки жеребемен сайлап алып жүгінсе, сонда дау ұзамай, бітім болар еді. [7, б. 381]

Үшінші қара сөзде автордың бұрын сонды байқалмаған ескілікті аңсау, қазақ халқының тарихындағы беделді хандардың заңдарына сүйену, оларды үлгі ретінде ұсыну байқалады. Осының негізінде Абай Құнанбайұлының батыс мәдениетінен қазақ халқы болашағының үмітін іздеген ағартушы бола тұра, ескіліктің жаршысы болғанын анықтаймыз. Осындай болжамды Абайдың отыз тоғызыншы қара сөзі де растайды.

«Рас, бұрынғы біздің ата-бабаларымыздың бұл замандағылардан білімі, күтімі, сыпайылығы, тазалығы төмен болған. Бірақ бұл замандағылардан артық екі мінезі бар екен. Ендігі жұрт ата-бабаларымыздың мінді ісін бір-бірлеп тастап келеміз, әлгі екі ғана тәуір ісін біржола жоғалтып алдық. Осы күнгілер өзге мінезге осы өрмелеп ілгері бара жатқанына қарай сол аталарымыздың екі ғана тәуір мінезін жоғалтпай тұрсақ, біз де ел қатарына кірер

едік. Сол екі мінез жоқ болған соң, әлгі үйренген өнеріміздің бәрі де адамшылыққа ұқсамайды, шайтандыққа тартып барады. Жұрттықтан кетіп бара жатқанымыздың бір үлкен себебі сол көрінеді».[8, б. 103]

Мұхтар Әуезов ақынның «Бөтен елде бар болса» өлеңінің зерттеп, өзінің «Абай мұрасы жайында» атты мақаласында: «Пәле басы әкімшілік құрылыста, қоғамдық жаманшылықта екенін аша түседі» деп түйін түйеді.

...Орыс сыяз қылдырса,
Болыс елін қармайды.
Қу старшын, аш билер,
Аз жүрегін жалғайды.

Міне, осы шумақ Абай алғаш рет патшалық Ресейдің әкімшілік аппаратын сынға алғанының дәлелі. Сөйтіп, ақын ел мінезін сынаудан отаршыл билікті сынауға көтерілгенін аңдаймыз, - дейді мақала авторы. [9]

Абай Құнанбаев даладағы ру аралық және феодалдық жанжалдарды сынай отырып, осы кемшіліктерді түсінуде, оларға сыни көзқарасты қалыптастыруда, өз уақыты үшін прогрессивті дүниетаным мен саяси-құқықтық идеяларды насихаттауда ерекше рөл атқарды. Абайдың рулық демократия институттарына деген жанашырлығы қазақ қоғамының кең топтарының әділ жүйесі туралы мүдделер мен түсініктерді көрсетті. "XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ шаруаларының феодалға қарсы және отаршылдыққа қарсы қозғалыстары кездейсоқ емес", - деп жазды А. Н. Тәукелев, - рулық демократияны бекіту үшін, хандардың, сұлтандардың озбырлығына қарсы, сондай-ақ қазақ қоғамының рулық бөлінуін бұзудың отарлау саясатына қарсы күрес ұранымен өтті" [10, б. 97-98]

Ақынның тарихи көзқарастарын түсіну үшін оның тарихи ізденістеріне жүгіну маңызды. Абайды ел істерінен басқа, қазақ халқының төл тарихы қызықтыратын. Бұған дәлел болатын дерек М.Мырзахметұлының «Абай мен Шығыс» атты кітабы.

Абай санасында өткен тарих болмысын танып білудің, меңгерудің екі түрлі жолы болғанға ұқсайды: әуелгісі халық санасында ұмытылмай ұрпақтан ұрпаққа ауысып келе жатқан ел аузындағы шежіре тарих, аңыз әңгімелер тобына тірелсе, екіншісі, өткен тарихты білу үшін кітапқа үңіліп, сыншыл ақыл ой елегінен өткізіп барып алған деректер көзімен ұштасады. Бұл жол, әсіресе, Абайдың «Біреді сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» дейтін тарихи тақырыпты сөз ететін мақаласында едәуір көрініс берген. [11, б. 155]

«Біреді сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» тарихи тақырып философияның қара сөздерінің қырық алтыншысы болып табылады. Өкінішке орай, ол аяқталмай қалған. Абайдың тарихи ізденістерінің тағы бір мысалы ретінде төмендегі мәліметтерді келтірсек болады:

"Қазақтар-моңғолдардан шыққан халықтардың бірі. Моңғолдардан шыққан біздің шығу тегіміз ұят құбылыс емес, бірақ егер біз ағартушылықсыз, ғылымсыз қалсақ, біз үшін ұят болады", - деп жазады ол. Қазақтар мен басқа да көптеген халықтар Ресей империясының құрамында болған уақыт үшін бұл өте батыл мәлімдеме болды. Өздеріңіз білетіндей, Ресей екі ғасыр бойы татар-моңғолдарға бағынышты болды және осыған байланысты қазақтар моңғолдардан шыққан деген тұжырым ерекше және батыл болды. [12, б. 87]

Б.Майтанов келтірген бұл дерек шынымен Абай атаның тарихи көзқарастарын анық және дәл келтіреді.

Қорытындылай келе, XIX ғасырдың екінші жартысы Ресей империясы астындағы қазақ халқының тұрмысындағы ауқымды өзгерістермен сипатталды.

Сол кезеңдегі қазақ қоғамдық ойы мен әдебиетінің прогрессивті – демократиялық бағыты Абай есімімен байланысты. Ақынның өлеңдері мен қара сөздері сол заманның айнасы – тарихи шындық. Сондықтан қазақ халқының тарихын зерттеуде ұлы ақынның

шығармалары мен ақынның тарихи көзқарастарына жүгіну өте маңызды деген қорытынды ойға келеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әбіш Жиреншин. Абай және орыстың ұлы революцияшыл демократтары. – Алматы: Қазақ Мемлекет баспасы, 1959. – 263 б.
2. Л.М.Ауезова Исторические основы эпопеи путь Абая Издательство: наука Казахской ССР, - Алма-ата 1969. – 316 бет
3. К. Бейсембиев. О ФИЛОСОФСКИХ ВЗГЛЯДАХ АБАЯ КУНАНБАЕВА Жизнь и творчество Абая. Сборник статей // Под редакцией М. Ахинжанова и З. Ахметова. – Алма-Ата: Издательство АН Каз ССР, 1954. – С. 38-64.
4. Законоположение, созданное в Карамоле // Абай и архив. Алматы: «Гылым», 1995. С. 62 – 63.
5. Эреже, составленное на Чарском чрезвычайном съезде в мае месяце 1895 года // Абай и архив. Алматы, 1995. С. 67 – 68. В книге – эреже.
6. Абай (Ибраһим Құнанбаев) Өлеңдер, поэмалар, аудармалар, мен қара сөздер //Редакциялық алқа: С.А. Қасқабасов, Б.Қанапиянов, С.Қирабаев, М.Мағауин. – Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2005. – 488 бет.
7. Записки забытого / Шакарим; [Пер с каз. К Серикбаевой, Р. Сейсенбаева]. - Алма-Ата : Жазушы, 1992. - 122 бет.
8. Ілияс Қабылұлы Абай және оның пәлсапасы туралы//Еңбекші қазақ газеті. – Астана, 23 тамыз 2019 ж. [Электронный ресурс]. – URL: <https://egemen.kz/article/207241-ehhbeekshi-qazaq-gazeti-abay-dgane-onynh-palsapasy-turaly>.
9. Асан Омаров АБАЙ ОТАРШЫЛ БІЛІКТІ ҚАЛАЙ СЫНАҒАН? 3 тамыз 2016 ж. [Электронный ресурс]. – URL: <https://abai.kz/post/45972>.
10. Таукелев А.Н. Политические взгляды казахского просветителя Абая Кунанбаева //Уч. записки КазГУ им. С.М. Кирова. Т. XLIX. Сер. юр. Вып. 6 Алма-Ата, 1960 – С. 107
11. Мырзахметұлы М. Абай және Шығыс – Алматы: Қазақстан 1994.- 208 б.
12. Б. Майтанов Абай.Тарих, тұлға, уақыт// Шығыстың әйгілі адамдары"сериясы. – Алматы: Аруна, 2004. – 92 б.

УДК 908

Тұрысбекова Еркежан Қазбекқызы

2nd year undergraduate student of

«Alikhan Bokeikhan University» ББМ Қазақстан , Семей қ.

СЕМЕЙ УЕЗІНІҢ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ОҚИТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Бұл жұмыста 19-20 ғасырлардағы Семей уезінің тарихи даму жолы,оның мәдени өмірі мен ағартушылық қызметінің қазақ қоғамындағы орны қарастырылған. Семей уезі Ресей империясының отарлық саясаты жағдайында қалыптасып,географиялық, экономикалық және мәдени тұрғыдан ерекше рөл атқарды.Зерттеу барысында Семей уезінің саяси-әкімшілік құрылымы, сауда және ауыл шаруашылығының дамуы,білім беру және мәдени ағартушылық қызметтің маңыздылығы талданды.

Абай Құнанбаев, Шәкәрім Құдайбердіұлы және басқа да көрнекті тұлғалардың шығармашылығы уездің рухани және интеллектуалдық өмірінің негізін қалады. Сонымен

қатар, Семей уезі алаш қозғалысының орталықтарының бірі ретінде қазақ ұлттық идеясының қалыптасуына ықпал етті.

Түйінді сөздер: Семей уезі, мәдени мұра, ағартушылық, Абай Құнанбаев, Шәкәрім Құдайбердіұлы, тарих

В данной работе рассматривается исторический путь развития Семипалатинского уезда 19-20 веков, место его культурной жизни и просветительской деятельности в казахском обществе. Семипалатинский уезд сформировался в условиях колониальной политики Российской империи и сыграл особую роль в географическом, экономическом и культурном плане. В ходе исследования была проанализирована политико-административная структура Семипалатинского уезда, развитие торговли и сельского хозяйства, важность образовательной и культурно-просветительской деятельности. Творчество Абая Кунанбаева, Шакарима Кудайбердиевича и других выдающихся личностей легло в основу духовной и интеллектуальной жизни уезда. Кроме того, Семипалатинский уезд способствовал формированию Казахской национальной идеи как одного из центров движения алаш.

Ключевые слова: Семипалатинский уезд, культурное наследие, просвещение, Абай Кунанбаев, Шакарим Кудайбердиевич, история

This work examines the historical path of development of the Semipalatinsk district of the 19th and 20th centuries, the place of its cultural life and educational activities in Kazakh society. Semipalatinsk uyezd was formed under the conditions of the colonial policy of the Russian Empire and played a special role geographically, economically and culturally. The study analyzed the political and administrative structure of Semipalatinsk district, the development of trade and agriculture, the importance of educational and cultural activities. The work of Abai Kunanbayev, Shakarim Kudaiberdiyev and other outstanding personalities formed the basis of the spiritual and intellectual life of the county. In addition, Semipalatinsk district contributed to the formation of the Kazakh national idea as one of the centers of the Alash movement.

Keywords: semey county, cultural heritage, enlightenment, Abay Kunanbayev, Shakarim Kudaiberdiuly, history

Кіріспе. Семей уезінің тарихын зерттеу қазақ халқының отаршылдық кезеңіндегі өмірін, әлеуметтік құрылымын, экономикалық және мәдени дамуын терең түсінуге мүмкіндік береді. Бұл зерттеу тарихи оқиғалардың себеп-салдарын анықтауға, қазіргі заманғы мәселелердің тарихи негіздерін түсінуге көмектеседі.

Қазақстанның жалпыұлттық тарихындағы маңызды мәселелердің бірі. Бұл өңір тек географиялық ерекшеліктерімен ғана емес, сонымен қатар саяси, экономикалық, және мәдени дамудағы рөлімен де айрықша орын алады. Семей уезі қазақ халқының тарихи дамуының күрделі кезеңдерін, отаршылдық саясаттың ықпалын және ұлттық қозғалыстардың өрбуін бейнелейтін ерекше аймақ болып табылады. Семей уезі Ресей империясының Қазақстандағы отарлау саясатының маңызды орталықтарының бірі болды. Осы аймақ арқылы жергілікті халықтың дәстүрлі тұрмысы мен мәдениетіне әсер еткен жаңа саяси-экономикалық өзгерістер енгізілді. Сонымен қатар, бұл уезд қазақ халқының ұлттық қозғалысымен, әсіресе, Алаш Орда қозғалысының қалыптасуымен тығыз байланысты. Семей өңірі ұлт зиялыларының, соның ішінде Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы және басқа да танымал тұлғалардың өмір сүрген, шығармашылықпен айналысқан мекені ретінде ерекше құнды. Семей қаласы Еуразияның тура жүрегінде орналасқан. Қаланың пайда болуы Қазақстанның Ресейге қосылу тарихымен тығыз байланысты Семей қамалынан басталған. [1, 87 б.]

Негізгі бөлім. Семей уезі алыс-жақын елдерден келетін сауда айналымы ғана емес, ғылым мен мәдениеттің рухани орталығы болған Семей қаласының іргетасы 1718 жылы қаланды. Семей қаласы 1718 жылы Ямышев көлі жанынан салынған бекінісі бой көтерген уақыттан бастап, Семей қаласының дүниеге келген күні болып есептеледі. XIX ғасырда Семей қаласын зерттеуші ғалымдар Миллер, Н.Абрамовтар «Семь палат», «Жеті шатыр» атануына назар аударып, өздеріне дейін жазылған деректерді іздестірді. Оларды оқып, зерттей отырып, бұл өзі қалмақтардың тастан қаланған жеті құрылысы екенін, 1660-1670 жылдары жергілікті феодалдардың өзара шайқасы кезінде бұл құрылыстардың бүліншілікке ұшырағандарын айтып жазған жазған еңбектері бар. Тобыл қаласының архив мекемелерінен әкелінген Семей қаласы туралы құнды мәліметтер Абай мұражайында сақтаулы. «Тобольская губернская ведомости» газетінің 1861 жылғы 11-санында Н.Абрамовтың «Князь Матвей Петрович Гагарин» деген зерттеу еңбегінде Семей қорғанына «Семь палат», «Жеті шатыр» деген аттың берілуін, оны қалмақтар өз тілінде «Зордшинкинд» деп атағанын жазады. 1718 жылы Семей қорғаны салынып біткеннен кейінгі дәуірде Семей аймағына бекіністер салуға жіберген патша өкіметінің адамдары өзара келіспей, жауласқан кездері де болды.[2,234 б]

1715 жылдары Ямышев қорғанына жіберілген полковник Бухгольц бұл аймақтың байлығын өз мақсатына, яғни алтын кенін ашып, өнімін өзі пайдаланған генерал-губернатор князь Гагаринді Петербургке Екатерина патшаға хабарлайды. Оны патша үкіметі тұтқындап, дарға асып өлтіреді.[3, 115б]

1783 жылдан Семей бекінісі уездік қала дәрежесіне көтеріледі. Бұдан кейін 1796-1822 жылдардың арасында Семей уезі Тобыл губерниясы, Омбы облыстарына бағынған кезеңдерді басынан өткізді. Семей уезінің құрылуы Ресей империясының Қазақстандағы отарлау саясатының бір бөлігі ретінде жүзеге асты. Бұл кезеңде қазақ даласында әкімшілік-территориялық басқару жүйесі өзгеріске ұшырап, патшалық билік өз ықпалын кеңейтуді көздеді.[4,11 б]

XIX ғасырда Семей уезінің саяси жағдайы Ресей империясының отарлау саясатына, жергілікті басқару жүйесіндегі өзгерістерге және ұлттық қозғалыстардың өрістеуіне тікелей байланысты болды. Бұл кезеңде Семей уезі Қазақстанның шығысындағы әкімшілік, саяси және экономикалық маңызы бар аймақ ретінде ерекшеленді. Ресей империясы Орта жүздегі хандық билікті жойып, округтік басқару жүйесін енгізді. Семей округі осы реформа нәтижесінде құрылып, Ресейдің бақылауына өтті. Округ басшылығына патша өкіметінің сенімді өкілдері, соның ішінде аға сұлтандар тағайындалды. Аға сұлтандар Ресей билігінің тапсырмаларын орындауға міндетті болды. Семей уезі жаңадан құрылған Семей облысының бір бөлігіне айналды. Уезд басшылары жергілікті тұрғындардан салық жинау, сот жүйесін бақылау және патша саясатын жүзеге асыру қызметтерін атқарды. Бұл реформалар дәстүрлі басқару жүйесін әлсіретіп, жергілікті халықтың наразылығын күшейтті. Ресей билігі Семей уезінде қоныстандыру саясатын жүргізіп, жергілікті қазақтардың жерлерін тартып алып, оны орыс және басқа ұлт өкілдеріне бөліп берді. Бұл отаршылдық саясат қазақтардың мал шаруашылығына нұқсан келтіріп, жергілікті тұрғындардың экономикалық жағдайын нашарлатты.[5,331 б]

Семей уезі қазақ мәдениеті мен ағартушылық тарихында ерекше орын алады. Қазақстанның даңқын асқақтатқан көптеген тамаша, дарынды жазушылар, ақындар, композиторлар, музыканттар, өнер қайраткерлерінің туған жері. Абай Құнанбаев, Шәкәрім Құдайбердиев, Әміре Қашаубаев, Мұхтар Әуезов, Тұрсынхан Әбдірахманова, Қайым Мұхамедханов сынды ақын, ақын, жазушылардың есімдері тек біздің республикамызға ғана емес, одан тысқары жерлерге де кеңінен танымал. Бұл аймақ XIX–XX ғасырларда рухани, мәдени және ағартушылық орталық ретінде танымал болды. Мұнда ұлы тұлғалар өмір сүріп, қазақ мәдениетінің дамуына зор үлес қосты. Семей уезінің мәдени өмірі мен ағартушылық мұрасына қатысты көптеген ақпараттар бар.[6,3 б]

Семей өлкесі Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлының өмірімен, мұраларымен тығыз байланысты. Абай осы өңірде туып-өсіп, шығармашылықпен айналысты. Оның өлеңдері мен қара сөздері қазақ халқының рухани дамуына үлкен ықпал етті. Абайдың Семейде білім алып, орыс және әлем әдебиетімен танысуы оның дүниетанымын кеңейтті. Семейдегі өлкетану мұражайы мен Абай мұражайы осы мұраны сақтап келеді. Шәкәрім Құдайбердіұлы – Абайдың шәкірті, ойшыл, ақын әрі тарихшы. Ол Семей уезінде ағартушылық қызмет атқарып, қазақ мәдениетінің рухани деңгейін көтеруге күш салды. Шәкәрім өз шығармаларында адамгершілік, білім мен өнердің маңыздылығын ерекше атап өтті.[7, 15 б]

Қорытынды. XX ғасырдың басында Алаш қозғалысының орталықтарының бірі- Семей жері болды. Әлихан Бөкейхан және оның серіктері осы өңірде қазақ халқының саяси және мәдени құқығын қорғауға атсалысты. Алаш партиясы мен Алаш Орда үкіметі ұлттық мәдениет пен ағартушылықты дамытуға бағытталған бағдарламалар ұсынды. Алаш Орда үкіметін Орта Азия аймағындағы ең ықпалды, басты саяси күшке айналдырған қазақ халқының «Ұлттық саяси элитасы» Семейде шоғырланды. XIX ғасырдың соңында Семей уезінде қазақ зиялыларының алғашқы буыны қалыптаса бастады. Әлихан Бөкейхан Семей облысының саяси-экономикалық мәселелерін зерттеп, қазақ халқының құқықтарын қорғауға бағытталған қозғалыстарға қатысты. Семейде алғашқы қазақ баспасөзі мен ағартушылық ұйымдар пайда болды. Ресейдегі бірінші революция Семей уезіне де ықпал етті.

XIX ғасырда Семей уезі саяси жер аударылғандардың қоныс аудару аймағына айналды. Мұнда орыс революционерлері, декабристер және басқа да саяси қайраткерлер жер аударылды. Бұл жағдай жергілікті халыққа орыс мәдениеті мен білімі арқылы ықпал етті. Абай Құнанбаев және ұлттық сана-сезімнің қалыптасуы

Абай Құнанбаевтың шығармашылығы мен қоғамдық қызметі Семей уезінде қазақ халқының мәдени және саяси өміріне үлкен әсер етті. Ол қазақтардың саяси және әлеуметтік жағдайын жақсарту үшін ағартушылық идеяларды насихаттады.

Семейде жұмысшылар мен шаруалар арасында наразылықтар байқалып, патша үкіметінің саясатына қарсылық күшейді. Аймақта патшалыққа қарсы идеяларды насихаттайтын топтар мен ұйымдар пайда болды. Бұл топтар қазақ халқының мүддесін қорғау үшін жұмыс істеді. XIX ғасырда Семей уезінің саяси жағдайы Ресей империясының отарлау саясаты, жергілікті халықтың қарсылығы және қазақ зиялыларының ұлттық сана-сезімін оятуымен ерекшеленді. Уездің саяси өмірі қазақ халқының отаршылдыққа қарсы күресімен және ұлттық қозғалыстардың дамуымен тығыз байланысты болды. Семей уезі осы кезеңде Қазақстанның шығысындағы саяси, мәдени және ағартушылық қозғалыстардың орталығына айналды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бейсенбаев М. Жеті шатыр немесе Семь палат // Семей таңы.-1998.-20 тамыз.-87 б.
2. Бейсембаев М. Семей қаласы қалай салынған? // Семей таңы.-1988.-12 ноябрь.- 234 б.
3. Бейсенбаев М. Ертістің арғы жағы, сол қанаты: (қаланың 270 жылдығына) // Семей таңы.-1988.-1 октябрь.- 115 б.
4. Қазбалинов Т. Генерал-губернатор Колпаковский // Ертіс өңірі.-2005.-3 қараша.-11 б.
5. Қазбалинов Т. Ең алғашқы баспахана // Семей таңы.-2004.-3 қыркүйек.-331 б.
6. Қазбалинов Т. Тарихы бай шаһар // Семей таңы.-2006.-12 қазан.-3 б.
7. Қазбалинов Т. Семейді дамытушылар // Семей таңы.-2006.-10 тамыз.-15 б.

**Жас ғалымдар, докторанттар, магистранттар және студенттердің ғылыми
еңбектерінің №23 халықаралық жинағы**

**Международный сборник научных трудов молодых ученых, докторантов,
магистрантов и студентов №23**

**International collection of scientific papers of young scientists, doctoral students,
undergraduates and students №23**

Международный сборник научных трудов молодых ученых, докторантов, магистрантов и
студентов

Подписано в печать: 20.12.2024 г. Дата выхода тиража: 30.12.2024 г.

Формат 60*84. Бумага офсетная №1.

Печать лазерная Объем: 6,6 усл. печ.л.
Тираж 20 экз. Цена договорная. Семей: АВU